

319489

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

12 / 2002

S.

2002 • 1

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata
2002/1
12. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczy Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

42
2002

319489

Tartalom

IN MEMORIAM RÉZLER GYULA

<i>Szántó Zoltán-Tóth I. János: A munkanélküliek Fejér megyében. Egy empirikus munkaerő-piaci vizsgálat néhány tanulsága</i>	4
<i>Bódis Lajos: A multinacionális tömeggyártó üzemek és az állami munkaközvetítés</i>	21
<i>Janky Béla: Munkavállalók pénzügyi részvétele a gazdasági szervezetekben: elméleti megfontolások és a Vállalati Panel eredményei</i>	46
<i>Balogh Eszter: A munkaügyi viták alternatív megoldásai</i>	68
<i>Lengyel György: Beszélgetés Rézler Gyulával</i>	77
<i>Tóth Pál Péter: Rézler Gyula</i>	84

MŰHELY

<i>Pusztai Gabriella-Verdes Emese: A társadalmi tőke hatása a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire</i>	89
--	----

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Kamarás István: Józsa Péter művészetszociológiai munkássága</i>	106
<i>Kapitány Balázs: A rizikótársadalom másfél évtizede</i>	123
<i>Varga Barbara: A szociológia millenniumi „partitúrája”</i>	135

SZOCIOLÓGIAI ÖRÖKSÉG

<i>Moksony Ferenc: Fogalomalkotás és tudományos felfedezés. Gondolatok Paul Lazarsfeld módszertani filozófiájáról</i>	150
---	-----

KÖNYVEK

<i>Harcza István: Észrevételek Valuch Tibor Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében címmel megjelent könyvéhez</i>	164
<i>Ivony Éva: Mladen Lazić (ed.): Protest in Belgrade</i>	167
<i>Nagy Csilla: Munkanélküliség a közép-kelet-európai régióban Nikolai Genov (ed.): Unemployment. Risk and Reactions</i>	172

HÍREK

<i>Csurgó Bernadett: Környezet és társadalom. A Magyar Szociológiai Társaság 2001. évi közgyűlése és konferenciája</i>	178
--	-----

ABSTRACTS	190
-----------------	-----

884916

2007

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedűs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747
Fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
ISSN 1216-2051

IN MEMORIAM RÉZLER GYULA

Az alábbi írások Rézler Gyulára, az életének kilencvenedik évében elhunyt kiemelkedő alkotóra, a magyar szociológia klasszikusára emlékeznek. Hosszú és rendkívül gazdag szakmai pályafutása során generációkat kapcsolt össze mindvégig eleven szellemű és a társadalmi problémák iránt fogékony érdeklődése. A XX. század első felében a magyar szociográfia és iparszociológia értő-bíráló alkotója volt, az ezredfordulón pedig fiatal magyar szociológusok szellemi és anyagi támogatója.

Az első három tanulmánnyal a Rézler-ösztöndíjasok tisztelegnek mentoruk emléke előtt. Az ezt követő ismertetés Rézler Gyula szakmai érdeklődésének fókuszpontját, az érdekegyeztetés szociológiáját villantja fel, mely területnek nemzetközi hírű művelője volt, s melynek hazai elterjesztésében kulcsszerepet vállalt. Ezt mutatja egyebek mellett az is, hogy akadémiai székfoglaló előadását is ebben a témakörben tartotta. A blokkot záró interjú és emlékezés Rézler Gyula szakmai és emberi portréjához kínál adalékokat.

MUNKANÉLKÜLIEK FEJÉR MEGYÉBEN

Egy empirikus munkaerőpiaci vizsgálat néhány tanulsága

Bevezetés

Az alábbi műhelytanulmányban egy empirikus munkaerőpiaci kutatás néhány eredményéről számolunk be, amelyet 2001 első két hónapjában végeztünk Fejér megyében.¹ A kutatás aktualitását az adta, hogy Magyarországnak ebben a dinamikusan fejlődő régiójában 2000-ben több külföldi tulajdonban lévő cég munkaerőhiánnyal küszködött, külföldi munkavállalók foglalkoztatását fontolgatta, ugyanakkor ez idő tájt 12 215 munkanélkülit tartottak nyilván, és a munkanélküliségi ráta 6,4 százalék volt a megyében. Valószínűsíthető volt, hogy a munkanélküliek területi, iskolai végzettségbeli, illetve szakmai összetétele játszott szerepet a fenti helyzet kialakulásában, de sem a kereslet és a kínálat térbeli egyenlőtlenségeiről, sem a Fejér megyei munkanélküliek belső szerkezetéről, sem aspirációiról nem rendelkezünk mélyebb ismeretekkel. A kutatás során ezért képet kívántunk alkotni a Fejér megyei munkaerőpiaci folyamatok fontosabb összetevőiről, a többségében külföldi tulajdonban lévő cégek külföldi munkaerő iránti igényének mértékéről, okairól és stratégiai szándékairól. Vizsgáltuk a munkaerő-kínálat és -kereslet lehetséges szerkezeti eltéréseinek hatásait, valamint a munkaerőpiac három alapvető szereplőjének – a munkavállalónak, a munkaadónak és a munkaügyi szervezetnek – magatartását, céljait és stratégiáit.

A Fejér Megyei Munkaügyi Központ vezetőivel és munkatársaival végzett interjúk alapján választottuk ki a megyében azokat a munkaügyi körzeteket, amelyekben további terepmunkát folytattunk. Ennek keretében interjúkat készítettünk a munkaügyi kirendeltségek vezetőivel, illetve a területen lévő nagyobb foglalkoztató cégek felsővezetőivel, humánerőforrás-menedzsereivel. A vizsgálandó körzeteket úgy választottuk ki, hogy legyen közöttük olyan, amelyben a megyén belül különösen jó, és legyen olyan is, amelyben különösen rossz a munkanélküliek elhelyezkedési esélye, illetve viszonylag alacsony és viszonylag magas a munkanélküliségi ráta (lásd az *1. táblázatot*). A választás a székesfehérvári és a móri körzet mellett a sárbogárdira és az enyingire esett. Az előbbieken volt a legalacsonyabb, az utóbbiakban pedig a legmagasabb a munkanélküliségi ráta (5–6% és 10–13%) 1999–2000 végén. A sárbogárdi körzetben nem működik nagyobb foglalkoztató multinacionális vállalat, a székesfehérvári munkaerőpiac pedig tömegközlekedéssel nagyon nehezen, hosszú – oda-vissza közel két órá – idő alatt érhető el. Ugyanez a helyzet az enyingi körzetben, míg Móron egy nagy autóipari beszállító multinacionális vállalat műkö-

¹ A *Munkaerő-piaci stratégiák Fejér megyében* című kutatást az Országos Munkaügyi Kutató- és Módszertani Központ (OMKMK) megbízásából végeztük. A kutatásban Bódis Lajos, Gaál Dezső, Szántó Zoltán és Tóth I. János vett részt. Ezúton mondunk köszönetet a *Szociológiai Szemle* anonim bírálójának értékes észrevételeiért.

dik, amelynek munkaerő-kereslete nagymértékben csökkentette a környék munkanélküliségi rátáját.

Ezzel párhuzamosan Fejér megye két körzetében, a kedvezőbb paraméterekkel rendelkező székesfehérvári térségben és a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő körzetek egyikében, a sárbogárdi körzetben kismintás empirikus felvételt folytattunk munkanélküliek körében. Ennek során munkahelyük elvesztéséről, álláskeresési magatartásukról, az elhelyezkedés nehézségeiről és kilátásairól kérdeztük őket strukturált interjúk keretében.

1. táblázat

A munkanélküliségi ráta Fejér megyében munkaerőpiaci körzetenként 1999. november–2000. november (százalék)

Körzet	1999. november	2000. november
Székesfehérvár	7,7	6,2
Dunaújváros	7,1	5,8
Mór	6,0	5,0
Bicske	5,6	4,4
Gárdony	6,2	5,6
Sárbogárd	12,2	10,2
Ercsi	9,4	8,8
Enying	13,5	10,4
Megye összesen	7,8	6,4

Forrás: Fejér megye munkaerőpiacának alakulása, 2000 november.

Székesfehérvár: Fejér Megyei Munkaügyi Központ, 2000 december.

Jelen tanulmányban elsősorban a Fejér megye négy munkaerőpiaci körzetében regisztrált munkanélküliek összetételéről, helyzetéről és kilátásairól lesz szó.² Először a megyében működő nagyobb foglalkoztatók kínálatáról, munkaerőgondjairól lesz szó, azután elemezzük a négy körzet között lévő szerkezeti eltéréseket,³ majd ismertetjük a munkanélküliek körében lefolytatott kismintás felvétel főbb tanulságait, végül a terepmunka során adódott fontosabb következtetéseket foglaljuk össze.

A keresleti oldal két meghatározó eleme: multinacionális cégek és munkaerő-kölcsönzők

A régióban lévő multinacionális cégek leginkább szalag mellett végzendő, betanított munkát (operátori állást) kínálnak, és erre keresnek jelentkezőket. Nem ritkán két, illetve három műszakos munkarendben dolgoznak, gyakori a túlóra, illetve a szombat-vasárnapra eső munka, mivel a cégek termelési szintjét erőteljesen meghatározza

² A kutatás további eredményeit Bódis Lajos *A multinacionális tömeggyártó üzemek és az állami munkaközvetítés* című tanulmánya ismerteti (lásd jelen számban).

³ A körzeti adatokat az OMKMK és a körzeti munkaügyi kirendeltségek bocsátották rendelkezésünkre (minden adat 2001. januári állapotot tükröz). A megyei adatok esetében pedig a Fejér Megyei Munkaügyi Központ *Fejér megye munkaerőpiacának alakulása, 2000. november* című sokszorosított jelentésére támaszkodunk. A bérekre és keresetekre vonatkozó adatok a 2000-es bértarifa-felvételből származnak.

a kereslet szezonalitása. Ez a szezonálitás adja a magyarázatát a munkaerő-kölcsönzés elterjedtségének is.

Munkaerő-kölcsönzési szolgáltatásokat azon cégek vesznek igénybe, amelyek szezonális jellegű hatásoknak vannak kitéve. Ezáltal rugalmasan tudják igazítani a mindenkori létszámot a termelés változó követelményeihez. A kölcsönző cégeken keresztül felvett munkaerő azonos munkahelyi feltételek közepette azonos bérért és többnyire azonos fizetésen kívüli juttatásért dolgozik. A legnagyobb különbség a munka biztonságában mutatkozik: a kereslet átmeneti, illetve szezonális csökkenése esetén a cégek először a kölcsönzött munkaerőt bocsátják el.

Új munkaerő felvétele csaknem minden felkeresett cégnél nehezebb volt, mint néhány évvel ezelőtt. Korábban még valóban lehetett válogatni a jelentkezők közül, a vizsgálat idejére azonban gyakorlatilag minden alkalmas és dolgozni akaró munkanélkülit felszívtak a régióban nagy számban működő multinacionális vállalatok. Ennek egyik következménye, hogy lassanként értelmüket veszítik a cégek által kialakított szűrőrendszerek (tesztek, elbeszélgetés stb.); egyre több engedményt kell tenni ahhoz, hogy a szükséges számú munkaerőt fel tudják venni.

Amelyik cég újabb munkásokat szeretne felvenni, annak egyre távolabb kellett mennie Fehérvártól. A munkaerő iránti kereslet már régóta olyan nagy, hogy nem csak a helybelieket, hanem *a gyárak 50-60 km-es körzetében élőket is foglalkoztatják*. A naponta többször forduló buszjáratok számos – esetenként más megyében elhelyezkedő – településről hoztak dolgozókat.

A cégeknek két lehetőség közül kellett választaniuk: vagy távolabbról, és drágábban szerzik meg a megfelelő munkaerőt, vagy megelégszenek a helyben, illetve a megyében jelenleg is állás nélkül lévő, „gyengébb minőségű” állomány újraválogatásával. Mindkét esetben szembe kell azonban nézniük a növekvő fluktuáció kockázatával. Ezt az első esetben a családtól való tartós elszakítottóság, a másodikban pedig a gyengébb munkaképesség eredményezheti. Amennyiben külföldiek foglalkoztatása mellett döntenek – akiknek elszállásolási költségei megegyeznek a magyar távolsági ingázókéval –, alacsonyabb fluktuációra számíthatnak, mivel a nagyobb relatív bérkülönbségek és az alaposabb válogatás lehetősége miatt a felvett külföldi munkaerő egyrészt igyekszik nem elveszteni ezt a munkát, másrészt iskolázottsága, szakmai előélete okán jobban megfelel a munkaadó eredeti elvárásainak.

Az egyik felkeresett cég azt is szükségesnek látta, hogy *az ország keleti megyéiből* (több ezer főt), sőt *külföldről* (több száz főt) toborozzon, pedig elszállásolásuk nyilván jelentős többletköltségeket okoz. A többi céget erről a lehetőségről kérdezve azt tapasztaltuk, hogy az eset egyedi: ők jelenleg még ki tudják elégíteni munkaerő-igényüket ezen források igénybevétele nélkül. Szerintük egyébként sincs szabad kapacitás a munkásszállásokon; ezenkívül kétségbe vonták ennek a foglalkoztatási formának a gazdaságosságát is (a szállásköltségek miatt).

A cégek tapasztalatai szerint a kilépések legmagasabb számban a napi bejárást megoldani nem tudók és az újonnan belépők körében fordultak elő. Ennek *okai* között jelentős szerepet játszik a családtól való elszakítottóság, illetve az, hogy a munka eltér az előzetes várakozásoktól. Az elsőként említett okból fellépő *fluktuációt* a magyar munkavállalók esetében nem nagyon lehet csökkenteni, hiszen az egész család idetelepítése aránytalan költségeket róna a cégre, az utóbbi okból kilépők számát azonban részletesebb tájékoztatással talán mérsékelni lehetne.

Azoknál a cégeknél, amelyeknek a foglalkoztatottak létszámának gyakori és rugalmas változtatásával kell alkalmazkodniuk a termékeik iránt megnyilvánuló kereslet-ingadozásokhoz, magasabb a fluktuáció. Ezek aktívabb és folyamatosabb kapcsolatban vannak a munkaerőpiaccal, s így jobban érzékelik a kínálati oldalon jelentkező problémákat. A náluk gyakrabban előforduló kilépések okai között fontos szerepet játszik az a tény, hogy kezd „elfogyani” a környéken fellelhető szabad munkaerő, s így egyre kevesebb mód nyílik a válogatásra.

A regisztrált munkanélküliek néhány jellemzője

A regisztrált munkanélküliek foglalkoztatási csoportok szerinti összetétele azt mutatja, hogy Székesfehérvár kivételével a másik három körzetben szinte kizárólag fizikai állományúakról van szó (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat

A regisztrált munkanélküliek állománycsoportonkénti aránya az egyes munkaügyi kirendeltségek körzetében 2000 decemberben (százalék)

	Székesfehérvár	Mór	Enying	Sárbogárd	Összesen
Szaktanácsadók	35,2	31,7	33,4	39,1	35,4
Szaktanácsadónők	23,4	17,4	23,8	26,9	23,6
Betanított munkások	30,1	36,1	37,2	27,5	31,1
Betanított munkásnők	34,4	46,7	48,0	40,8	38,2
Segédmunkások	11,6	16,6	21,5	22,6	15,3
Segédmunkásnők	7,9	9,4	13,9	16,1	10,2
Fizikai állomány	76,9	84,4	92,0	89,2	81,7
Fizikai állományúnők	65,7	73,5	85,7	83,8	72,0
Összesen	100	100	100	100	100
N	5054	679	1165	1457	8355
Nők	100	100	100	100	100
N	2450	287	504	696	3937

A betanított munkások aránya az összes, regisztrált munkanélküli között a legfejletlenebb körzetnek számító sárbogárdiban a legalacsonyabb. E körzet munkaerőpiacának kisebb felvevőképessége (amit a viszonylag magasabb munkanélküliségi ráta is jelez) abban is megmutatkozik, hogy itt a legmagasabb (39%) a regisztráltakon belül a szaktanácsadók aránya. A sárbogárdi körzetben a munkanélkülieken belül a segédmunkások aránya is elég magas (23%), közel kétszerese a székesfehérvárinak (12%). Különösen a segédmunkásnők esetében nagyok az eltérések körzetenként: arányuk Fehérváron 8 százalék az összes, regisztrált munkanélküli nő között, míg a fejletlenebb körzetnek számító enyingi és sárbogárdi körzetben 14–16 százalék.

A munkanélküliek nemek szerinti összetételének vizsgálata is fontos különbségre világít rá. A legalacsonyabb munkanélküliségi rátával bíró móri körzetben legkisebb a nők aránya a munkanélküliek között: 42,3 százalék, míg ez az arány a sárbogárdiban 47,8 százalék. A területi különbségek mögött egyaránt sejthetünk a kínálattal és a kereslettel összefüggő, valamint a kistérségek úthálózatával, tömegközlekedési lehetőségeivel kapcsolatos tényezőket is. A gyéresebb tömegközlekedési kapcsolattal

rendelkező és a fejlettebb Fejér megyei településektől távolabb eső sárbogárdi és enyingi körzetben lakó, gyerekeket nevelő családok nőtagjainak munkába állási lehetőségei azért is rosszabbak, mert a családi munkamegosztás (a háztartás vezetése, a gyerekekkel való foglalkozás) és az elérhető munkahelyek viszonylag nagyobb távolsága miatt kevesebb munkahely közül választhatnak, mint a férfiak. Ritkábban tudnak két műszakot, illetve folyamatos műszakot vállalni.

3. táblázat

A regisztrált munkanélküliek megoszlása korcsoportok szerint (százalék)

Korcsoportok (év)	Székesfehérvár	Mór	Enying	Sárbogárd	Összesen
–20	4,5	6,9	4,6	4,5	4,7
21–25	14,0	15,2	13,3	12,7	13,7
26–35	26,0	26,5	24,5	31,0	26,7
36–45	24,0	26,1	25,8	26,3	24,9
46–55	25,0	22,8	25,0	20,1	24,0
56–	6,5	2,5	6,8	5,4	6,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	5054	679	1165	1457	8355

A regisztrált munkanélküliek között a 45 év felettek aránya Székesfehérváron és Enyingen a legmagasabb (32%), és éppen a sárbogárdi körzetben a legalacsonyabb (25%). Az utóbbiban a fiatalok és középkorúak (26–45 közöttiek) aránya a legmagasabb (57%). Az adatok arra mutatnak tehát, hogy a nem pályakezdő és nagy valószínűséggel családost, gyereket nevelő, feltehetően a többi körzetnél nagyobb arányban szakképzett fiatalok aránya éppen az egyik legmagasabb munkanélküliségi rátával sújtott körzetben a legjelentősebb.

4. táblázat

A regisztrált munkanélküliek megoszlása időtartam és nemek szerint (százalék)

Időtartam (nap)	Székesfehérvár	Mór	Enying	Sárbogárd	Összesen
–90	9,6	10,6	7,4	13,8	10,1
–90 (nők)	9,1	12,2	7,3	19,1	10,9
91–360	14,0	16,5	9,9	8,2	12,6
91–360 (nők)	16,9	17,4	14,1	10,5	15,4
361–720	8,6	11,8	8,2	6,9	8,5
361–720 (nők)	10,0	11,1	10,3	6,8	9,6
721–	67,8	61,0	74,5	71,1	68,8
721– (nők)	64,0	59,2	68,3	63,7	64,2
Összesen	100	100	100	100	100
N	5054	679	1165	1457	8355
Nők összesen	100	100	100	100	100
N	2450	287	504	696	3937

A regisztrált munkanélkülieknek a regisztrációban eltöltött idő szerinti megoszlása azt mutatja, hogy túlnyomó többségük egy évnél hosszabb ideje nem tud elhelyezkedni; és rendkívül magas – közel 70 százalékos – a több mint két éve elhelyezkedni nem tudók aránya. A munkanélküliek körében lefolytatott interjúk elemzése arra is rávilágított, hogy a tartós munkanélküliek elhelyezkedési esélyei sokkal kisebbek, mint azokéi, akik viszonylag rövidebb ideje munkanélküliek. A regiszterben lévő

tartós munkanélküliek jelentős része nem is jelent *tényleges* kínálatot a megyében adódó új munkaerőigényekre.

A 4. táblázatból azt is láthatjuk, hogy a több mint két éve munkanélküliek aránya az enyingi és a sárbogárdi körzetben – amelyeket leginkább sújt a munkanélküliség – a legmagasabb (83% és 78%), de a legkisebb munkanélküliségi rátájú móri körzetben is meghaladja a 70 százalékot. A munkanélküliek körében végzett interjúkra adott válaszok arra mutatnak, hogy az e csoportba tartozó munkanélküliek nagy részét már szinte lehetetlen visszajuttatni a munkaerőpiacra.

5. táblázat

A regisztrált munkanélküliek iskolai végzettsége nemenként

Iskolai végzettség	Székesfehérvár	Mór	Enying	Sárbogárd	Összesen
Legfeljebb 8 általános	37,5	54,8	43,7	50,9	42,7
Nők	36,9	58,3	46,3	57,6	44,0
Szakmunkásképző + szakiskola	33,3	33,7	32,1	32,6	33,2
Nők	25,9	26,0	18,8	22,8	24,8
Erettségi	25,3	10,7	22,2	15,4	21,3
Nők	33,3	15,1	31,7	18,5	28,2
Felsőfokú	3,9	0,8	2,1	1,1	2,9
Nők	4,0	0,6	3,1	1,0	3,0
Összesen	100	100	100	100	100
N	5054	1165	679	1457	8355
Nők összesen	100	100	100	100	100
N	2450	504	287	696	3937

A vizsgált négy körzetben viszonylag magas a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya (43%) – ez megyei szinten 41 százalék volt 2000 novemberében. Legmagasabb ez az arány a móri és a sárbogárdi körzetben, legalacsonyabb pedig az enyingi körzetben. A nők esetében némileg magasabb arányokat láthatunk, mint a férfiaknál.

A munkába lépés esélyeit növelő érettségivel nem rendelkezik a vizsgált körzetekben a munkanélküliek 76 százaléka. Magasabb ez az arány a fehérvári és a sárbogárdi körzetben (83%), alacsonyabb a mórban és az enyingiben (78% és 76%). A munkanélküli nők csoportján belül magasabb a legfeljebb nyolc osztályt végzettek aránya, mint a férfiak körében. De ugyanez a helyzet az érettségi esetében is, ami arra mutat, hogy az iskolai végzettség a nők esetében kisebb mértékben segít a munkanélküliségi helyzetből való kikerülésben, mint a férfiaknál.

A kutatás során nem álltak rendelkezésünkre a vizsgált négy körzetben regisztrált munkanélküliek egyedi adatai, így nem állt módunkban részletes többtényezős elemzést végezni. De az egyes tényezők függetlenségét feltételezve – ami nyilvánvalóan tényellentétes feltételezés – néhány egyszerű becslést végezhetünk. Ha összevetjük a tartós munkanélküliség és az iskolai végzettség megoszlásait egy hipotetikus keresztátlában (csak a peremeloszlásokat ismerjük), akkor azt láthatjuk, hogy a regisztrált munkanélküliek 29 százaléka legalább két éve munkanélküli, és legfeljebb nyolcosztályos végzettséggel rendelkezik. Meg kell hogy jegyezzük, hogy a két tényező (az iskolai végzettség és a munkanélküliség ideje) közötti függetlenség feltételezéséből és ténylegesen erős negatív kapcsolatából adódóan a *tényleges arányoknak ennél jóval magasabbnak kell lenniük*. Teljes negatív kapcsolatot feltételezve

ez az arány 43 százalék lehet, azaz a tényleges arányok 29–43 százalék között mozoghatnak. Továbbá egy környezeti hatás is feltételezhető: ez az arány magasabb azokban a körzetekben, ahol a munkanélküliségi ráta is magasabb. A sárbogárdi körzet esetében például legalább 36 százalék és legfeljebb 51 százalék az olyan munkanélküliek aránya, akik legalább két év óta nem találnak munkát, és legfeljebb nyolcosztályos végzettségük van.

A négy körzet munkanélküli-regiszterében szereplők adatai tehát arra mutatnak, hogy rendkívül magas a tartós munkanélküliek és az alacsony iskolai végzettség okán is rossz munkaerőpiaci pozícióval rendelkezők aránya. Továbbá az is érzékelhető, hogy a nők helyzete több ponton rosszabb, mint a férfiaké.

Társadalmi helyzet, történet és kilátások

A következőkben a strukturált interjúkból kirajzolódó, a munkanélküliek társadalmi helyzetére, munkaerőpiaci előtörténetére és elhelyezkedési kilátásaira vonatkozó tapasztalatokat ismertetjük. A kérdőív egyaránt tartalmazott a kérdezettek családi helyzetére, elbocsátásuk, kilépésük körülményeire és elhelyezkedési kilátásaikra vonatkozó nyitott kérdéseket, és olyan zárt kérdéseket is (pl. az iskolai végzettség, munkanélküliség ideje, jövedelmi aspirációk), amelyek egyszerű statisztikai elemzésre is módot adtak.⁴

A kismintás felmérésünk célja az volt, hogy képet kapjunk Fejér megye két munkaügyi körzetében (a sárbogárdi és székesfehérvári körzetben) lakó, a munkanélküli-regiszterben szereplő 25 és 50 év közötti, legfeljebb érettségizett, munkanélküli-segélyben, jövedelemptóll támogatásban vagy rendszeres szociális segélyben részesülő munkanélküliek munkaerőpiaci előtörténetéről, elhelyezkedési lehetőségeiről, aspirációiról és a munkába állásukat nehezítő körülményekről. A felvétel során a megkérdezetteket véletlen mintavétellel választottuk ki a Fejér Megyei Munkaügyi Központ által rendelkezésünkre bocsátott címlistáról. A felvétel célja mindazonáltal nem az összes munkanélküli-re vonatkozó reprezentatív vizsgálat volt, hanem inkább az, hogy *illusztratív* példákkal szolgáljon a kiválasztott sokaságba tartozók munkaerőpiaci helyzetének és elhelyezkedési aspirációinak megértéséhez.

Társadalmi-demográfiai jellemzők

A felvétel során 66 – a munkanélküli-nyilvántartásban szereplő – személyt kérdeztünk meg.⁵ A válaszadók több mint 60 százaléka nő volt. Ez azt jelenti, hogy a férfiak kisebb arányban voltak hajlandók válaszolni vagy voltak elérhetők az adatfelvétel során, mint a nők. A két körzetben ugyanis a nemek aránya a nyilvántartásban szereplőkön belül hozzávetőlegesen 50–50 százalék. A megkérdezettek 42 százaléka volt 26 és 35 év közötti, 32 százaléka 36 és 45 év közötti, 26 százaléka pedig 45 és 50 év közötti. Túlnyomó többségük (68%-uk) házastárssal (illetve élettárssal) él, és mindössze 11 százalékuknak nincs gyermeke. A megkérdezettek 23 százalékának

⁴ Az adatfelvétel *system file*-ja elérhető és letölthető Tóth I. János honlapjáról a <http://www.ktk-ic.hu/~tothij> internetcímen.

⁵ Az adatgyűjtést a TÁRKI adatfelvételi osztályának munkatársai és kérdezői végezték.

egy, 42 százalékának kettő gyermeke van, és viszonylag magas a három vagy több gyermeket nevelők aránya (24%). A házastársal, élettársal élők kétharmadánál (66,7%) a házastárs vagy élettárs jelenleg dolgozik, de nem elhanyagolható azon háztartások aránya, amelyekben az utóbbiak is munkanélküliek (17,8%), a fennmaradó esetekben a házastárs vagy gyeden van, vagy nyugdíjas.

1989 óta a megkérdezettek házastársának (illetve élettársának) közel fele volt már egyszer munkanélküli. Ebből arra következtethetünk, hogy a megkérdezettek háztartása az elmúlt 11-12 évben nagy arányban (és nem kizárt, hogy többször) került olyan krízishelyzetbe, mikor is az egyik vagy éppen mindkét felnőtt háztartástag elvesztette munkáját, s a háztartás munkából és transzferekből származó rendszeres jövedelme jelentősen csökkent. Ez a helyzet nagyobb valószínűséggel érintette a többgyerekeseket, mint azokat a családokat, ahol csak egy gyerek volt (a három vagy több gyermeket nevelőknél a házastársak 67 százaléka volt legalább egyszer munkanélküli 1989 óta). Azaz a többgyermekes háztartásokat nagyobb valószínűséggel érinthette a munkahely elvesztése miatt bekövetkező anyagi krízis.

Szakmai és munkaerőpiaci előélet

A megkérdezett munkanélküliek legnagyobb része – közel fele – legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezik, 26 százalékuk szakmunkásképzőt végzett, 12 százalékuk szakközépiskolában, 17 százalékuk pedig gimnáziumban érettségizett. Gyenge munkaerőpiaci pozíciójukat jól jellemzi, hogy több mint 42 százalékuknak nincs semmilyen szakképzettség, szakmája. A házastársak, élettársak 27 százaléka szakmunkás, 27 százaléka betanított munkás és 7 százaléka segédmunkás, s elenyésző arányban (1,5–1,5%) vannak közöttük beosztott szellemiek, közvetlen termelésirányítók vagy közép- illetve felsővezetők.

A megkérdezettek közel 80 százaléka most először munkanélküli 1989 óta. 14 százalékuk a jelenlegi előtt egyszer, 5 százalékuk kétszer, és 3 százalékuk ennél is többször volt már ebben a helyzetben. A jelenlegi munkanélküliség időtartalma szerint 58 százalékuk kevesebb mint egy éve van munka nélkül, 15 százalékuk legalább egy, de kevesebb mint két éve, és 27 százalékuk kettő vagy több éve. Ezek az arányok jobbakként, mint a két körzetre jellemző, a munkanélküli-regiszterben szereplő teljes sokaságra számított arányok: az eltérés abból adódik, hogy az adatfelvétel során mi tudatosan kihagytuk a tartós munkanélküliség által legjobban érintett idősebb korcsoportot (az 50 év felettieket) és azokat, akik regisztráltatják magukat, de már semmilyen anyagi támogatásra nem jogosultak. Mindazonáltal a megkérdezettek között is magasnak tekinthető a legalább egy éve munkanélküliek 42 százalékos aránya.

A munkanélküliség tartóssága – amint az várható volt – szorosan összefügg a kérdezett iskolai végzettségével. Például a legfeljebb nyolc általánost végzettek esélye arra, hogy két vagy több éve munkanélküliek legyenek, 59 százalékkal magasabb, mint az összes megkérdezett esélye (az előbbieknél a legalább két éve munkanélküliek aránya 43%).

A másik szoros és szignifikáns kapcsolatot a nevelt gyermekek számával összefüggésben láthatjuk: a nem egyedül élők körében minél több az eltartott gyermek, annál nagyobb a tartós munkanélküliség esélye. A három- vagy többgyermekes

háztartások 53 százalékára jellemző az, hogy a megkérdezett legalább két év óta nem tud elhelyezkedni. Azaz 96 százalékkal nagyobb az esély erre, ha a családban három vagy több gyermeket nevelnek. Ezt az eredményt az interjúkban is megfigyelhető két tényezővel hozhatjuk összefüggésbe: egyrészt a sokgyermekeseket éppen a magasabb gyerekszám miatt kevésbé veszik fel a leginkább szalag mellett végzett betanított munkára, vagy a gyerekekkel kapcsolatos hiányzások miatt nagyobb valószínűséggel bocsátják el őket, másrészt pedig éppen a sokgyermekesek azok, akik kevésbé tudják (akarják) vállalni a két- vagy háromműszakos munkarendet, és ezért ilyen álláslehetőség esetében is inkább maradnak munkanélküliként otthon. Az alábbi interjúrészletek jól illusztrálják mindezt:

– *Ezt nem igazán értem, mielőtt gyesre ment, táppénzen volt, előtte pedig eladó volt egy ABC-ben?*

– *Hát igen, mikor a tulajdonos megtudta, hogy terhes vagyok, elküldött, és az orvos táppénzre vett, így míg a gyerek megszületett, táppénzen voltam.*

– *Tehát a tulajdonos nem alkalmazta tovább, miután megtudta, hogy terhes?*

– *Azonnal kirúgott, szerencsém volt, hogy veszélyeztetett terhesként az orvos táppénzre tudott venni.”*

„*Folyamatos túlóra volt, még hétvégén is, és nem is fizették meg. Két kiskorú gyermekem felügyeletét ebben az időben nem tudtam megoldani. Ezért el kellett jönnöm, hiszen a túlórákat nem tudtam vállalni. Azóta nem tudok elhelyezkedni.”*

„*1998. december 31-én eljöttem a munkahelyemről, találtam is másikat, mikor kerestem. 1999. január 16-án kiderült már az új munkahelyemen, hogy terhes vagyok. Akkor szóltam a főnökömnek, hogy kismama vagyok, és nem tud mindenben számítani rám. Ezért ő felfüggesztette a próbaidőmet. Akkor én elmentem a munkaügyi központba és bejelentkeztem. Azután innen mentem gyesre, és ha lejárt a három év, szintén a munkaügyi központba fogok jelentkezni. Remélem, akkor majd találnak nekem állást.”*

„*Allandó túlórázásra köteleztek, és ezt a gyerekek miatt nem tudtam vállalni. Nem tudtam a férjem munkája miatt összeegyeztetni a gyerekek ellátásával a túlórákat.”*

– *Munkahely kérte a közös megegyezéssel való kilépést, nagy leépítések, elbocsátások voltak. A gyerekek miatt nehéz megfelelő munkát találni, egyműszakosat tudok csak vállalni. A férjem három műszakban dolgozik Székesfehérváron, hozzá kell alkalmazkodnom és a gyerekekhez. Ők még kicsik. Legjobb lenne itt helyben munkát találni, vagy valami itthon végezhető bedolgozást.*

– *Hogy volt ez a kilépés pontosan?*

– *Ha nem mentem volna el magamtól, akkor ők bocsátottak volna el, így inkább közös megegyezéssel jöttem el. Így jobban jártam.”*

„*Gyes-gyeden voltam, azután a három gyerekkel főállású anya lettem. A legkisebb gyerek betöltötte a 8. életévét, így ez a lehetőség megszűnt. Azóta is keresek munkát, de nem találok.”*

– *Én hagytam ott a céget, mert megelégteltem a főnökség dolgait. Szinte rabszolgák voltunk, akkor sokan eljöttek, amikor én.*

– *És még?*

– *Nagyon sokat kellett túlórázni, aki nem volt hajlandó bent maradni, az rossz fényt vetett rá, azt lenézték. Végén már két műszakban is dolgoztunk, sőt, szombat-vasárnap is mentünk. És ott dőlt ki, mikor a fizetéseket is lejjebb vitték, mert nem fizettek túlórákat. Erre kaptam fel a cukrot, és eljöttem. A gyerekem nekem többet ér, és ezért jöttem el, én elégteltem meg. Táppénzre sem volt szabad eljönni, mert hát ott van a sok munka. Ezt ők mondták.”*

A kérdezettek legtöbbször valamilyen szakmunkát vagy betanított munkát végzett legutolsó munkahelyén. Legutolsó nettó havi bérük átlagosan 30.000 Ft volt úgy, hogy az alsó ötödbe tartozók 19.000 forint alatt, a felső ötödbe tartozók pedig havi nettó 41.000 forint felett kerestek. A szakképzettséggel rendelkezők utolsó nettó keresete átlagosan 33.000 forint, a szakmával nem rendelkezőké pedig 26.000 Ft volt.

Jelenlegi helyzet és kilátások

A megkérdezettek fele a kérdezés idejében munkanélküli-járadékot kapott, 37 százalékuk jövedelempótló támogatást, és 13 százalékuk rendszeres szociális segélyt. E juttatások összege átlagosan 18.200 forint, mediánja pedig 14.700 forint. A legkisebb összeg 4.500 forint, a legnagyobb pedig alig haladja meg a 39.000 forintot. A munkanélküli-járadék esetében 23.000 forintról, a jövedelempótló támogatásnál 13.000 forintról, a rendszeres szociális segélynél pedig 13.500 forintról beszélhetünk átlagosan.

A „*Kap-e valamilyen más forrásból (pl. jótékonyági szervezettől) anyagi támogatást?*” nyitott kérdésre gyakorlatilag mindenki nemmel válaszolt, csupán néhány megkérdezett említette az önkormányzattól kapott nevelési segélyt és gyerekvédelmi támogatást.

„*Átmeneti segélyként kaptam az önkormányzattól 3.000 forintot.*”

„*Rendszeres gyermekvédelmi támogatást kapok. 6.450 forintot havonta.*”

„*Nem kapok más forrásból. Az van még, amit a férjem keres. Meg kapunk a gyerekekre nevelési segélyt. Ennyi.*”

A kapott válaszok alapján ezeket a juttatásokat a megkérdezettek jelentős része egészíti ki kisebb-nagyobb rendszerességgel alkalmi munkából származó jövedelemmel (bár erre a kérdésre az interjúk során eléggé szűkszavúan válaszoltak a kérdezettek), illetve a falun élők túlnyomó többsége emellett tartósan önellátásra rendelkezett be, és a ház körül dolgozik leginkább.

„*Barátnőmnek segíték néha varrni, aki bedolgozó. Jótékonyági szervezetről nem is hallottam, hogy lehetne lehetőség. Nincs más forrásból pénzem.*”

„*Nyáron akad alkalmi munka vállalkozóknál, pl. kőműveseknél. Semmilyen anyagi támogatást semmilyen jótékonyági szervezettől nem kapok.*”

„*– Nem kapok senkitől támogatást.*

– *Szülők támogatják-e?*

– *Nem tudnak támogatni, ők is idősek már, sajnos még a gyerekekre sem vigyáznak. Csak ami kevés a kertben megterem, ez a plusz van nekünk.*”

„*Néha sikerül alkalmi munkát szerezni, támogatásként csak az önkormányzattól kapott szociális segélyt tudom említeni.*”

A „*Van-e lehetősége alkalmi munkát vállalni?*” kérdésre a megkérdezett munkanélküliek közel egynegyede (66 személyből 14) válaszolt igennel. Ebből arra következtethetünk, hogy az alkalmi munkavégzés legalább minden negyedik munkanélküli stratégiájának fontos eleme. Az alkalmi munkák között kerti munka, kőműves melletti segédmunka, kamionrakodás, festés-mázolás-meszelés szerepel legtöbbször. A kisebb kötöttséggel járó, zsebbe fizető, de nagyobb kiszolgáltatottságot és bizonytalanságot jelentő alkalmi munkát sok munkanélküli előnyben részesíti a három-

műszakos betanított munkával szemben. Bizonyos, hogy a megkérdezettek egy része nem is vallotta be, hogy szokott alkalmi munkát vállalni, s így a valóságban magasabb az alkalmi munkából helyzetükön javítók aránya. Néhány jellemző interjúrészlet:

„Van lehetőségem, építkezésen kőműves mellett, vagy akik építkeznek, azoknál segítek, meszelést és kerti munkát is vállalok.”

„Bátyám vállalkozó, és alkalmanként neki szoktam besegíteni. Ha ez a lehetőség nem lenne, nem tudom, mit csinálnék a 13.200 forintból.”

„Csak alkalmi munkából élek.”

„Tavasztól ősziig találok alkalmi munkát, de télen nehéz a helyzet.”

„Ritkán tudok munkát találni, még alkalmi munkát is. Kukoricaszedést, kertásást...”

–Nagyon ritkán, de az is itt van Fehérváron.

– Milyen alkalmi munkát tud vállalni?

– Kertásás, kamionból kirakodás.”

De ezek az alkalmi munkalehetőségek jobbra csak a férfiak előtt nyitottak:

„Nincs semmilyen lehetőségem alkalmi munkát vállalni. Legfeljebb a férfiaknak van lehetősége erre.”

„Nem is akarok alkalmi munkát vállalni. Főzni is kell, családdal is kell lenni, nincs rá idő.”

A kérdezettek fele próbálkozott állásajánlatra jelentkezni, de ez a próbálkozása sikertelennek bizonyult. A kérdezettek mintegy negyedénél fordult elő, hogy legalább egyszer nem fogadta el a munkaügyi kirendeltség által ajánlott munkát. A kirendeltség által adott ajánlat elutasítása leginkább a fiatalabb korcsoportra (25–35 év közöttiek) jellemző. A „Miért nem járt sikerrel, amikor jelentkezett egy állásajánlatra?” nyitott kérdésre adott válaszokból négy fő okra lehet következtetni: a képzettség hiánya (és a sikertelen teszt), az életkor, a családi körülmények (gyerekek), valamint a leromlott egészségi állapot, betegség. Ezeket nagyjából ugyanolyan arányban említették a kérdezettek. A képzettség hiányára és az életkorokra utaló megnyilatkozások közül néhány:

„Azért nem vettem fel, mert nem volt semmiféle szakmám. Nem tudtam sikeresen megírni a tesztet.”

„Elsősorban korom miatt nem vettem fel, de az iskolai végzettség is szerepet játszott, vagyis az, hogy nincs komolyabb iskolai végzettségem, csak nyolc általános.”

„Eleinte három munkakört láttam el, aztán engem is elküldtek a következő létszámleépítésnél. Elmentem munkanélkültre, de amikor szükségük van rám, megbízásos szerződéssel egy-két hónapra ismét alkalmaznak. Akkor szüneteltetem a munkanélküli-járadékot, aztán, amikor lejár a megbízásos szerződés, visszamegyek munkanélkültre. Nem kapok máshol munkát a korom miatt. Így kénytelen vagyok ebbe a helyzetbe egyelőre belenyugodni.”

„Az volt a baj, hogy megszűnt a bölcsőde. Másik bölcsődét nem ajánlottak fel. 48 éves vagyok, a fiatalabbakat átvették más bölcsődékbe, de minket, idősebbeket már nem. Mindenhová csak a fiatalok kellenek.”

Többen a leromlott egészségi állapotuk miatt nem tudnak elhelyezkedni a környéken.

„Megbetegedtem, epilepsziás lettem, és más munkakörbe helyeztek. Telepőr lettem. Három évig voltam ott, de ott is többször rosszul lettem, és nem merték vállalni a felelősséget, ezért elküldtek.”

„Nem tudtam ellátni a munkámat, mert volt két mélyvénás trombózisom, az ereim el vannak szűkülve, gyalogolni, cipekedni nem tudok, ezért az üzemorvos alkalmatlannak minősített a munkára. Megviselt az, hogy elvesztettem a munkámat, ezért idegileg is összeomlottam. Asztmás is lettem. Tulajdonképpen semmilyen munkát nem tudok elvégezni.”

„Nem bírta a vesém. 3-ra kellett reggel mennem. Sokat voltam beteg a vesémmel a téli hónapokban. A gyerekeim felügyeletét sem tudtam megoldani. Egyedül kellett hagyni 6-ig a gyerekeket. Már akkor egyedül éltem.”

„Édesapám nagyon megbetegedett (epilepszia, érszűkület), nem hagyható magára, orvosi tanácsra itthon kellett maradni vele valakinek. Közös megegyezéssel jöttem el, s így azonnal jár a munkanélküli-segély is, azóta is azon vagyok.”

A családosok sokszor a gyerekek miatt kerülnek hátrányba egy-egy munkahelyre való jelentkezéskor:

„Próbálkoztam már a két gyerek mellett egyszer, de nem vettek fel. Kinek kell egy olyan nő, akinek a két gyereke bármikor megbetegedhet, és emiatt esetleg táp-pénzre kell menni.”

„Azért, mert van egy pici gyermekem, és négy hónapos terhes vagyok. Egyenesen megmondták, hogy így semmiképpen sem alkalmaznak.”

„A gyerekek miatt elutasítottak. A szemembe mondták, hogy kicsik a gyerekek, és biztosan sokat fogok hiányozni. Hiába mondtam, hogy a nagyszülők tudnak segíteni, egyáltalán nem érdekelte őket.”

Másik korlátozó tényező, ha a keresett munkahely távol van a lakóhelytől. A munkáltató preferenciája ekkor az, hogy a helybelieket, illetve a közelebb lakókat részesíti előnyben (nem kell az utaztatás megszervezésével foglalkozni), vagy a vonat vagy távolsági busz hiánya miatt kénytelen a munkát kereső visszalépni:

„Már betöltötték közben. A másikinál pedig csak helybelit akartak alkalmazni.”

„–A TESCO-ba akartam menni, de már betelt az állás.

– Egyébként megfelelt volna a felajánlott állás?

– Nemigen, mivel négyórás lettem volna, és minden nap más időpontban kellett volna menni. A buszok az ilyen változó munkakezdéshez nemigen alkalmazkodnak, így sok időm elment volna a beutazásokkal.”

„Mire kiértem az állásajánlatra, már betöltötték. Egy másik cégnél nemzetközi jogosítvány kellett volna. Volt, ahol azt kifogásolták, hogy útiköltséget kellett volna téríteni Seregélyes és Székesfehérvár között. Pedig igazán nem egy hatalmas összeg.”

A „Hogyan próbál meg munkahelyet szerezni?” nyitott kérdésre a megkérdezett munkanélküliek több mint fele (66 személyből 36) válaszolta azt, hogy hirdetések (újsághirdetések, televízió-hirdetések) segítségével. A második leggyakoribb válasz: ismerősök, rokonok révén (66 személyből 27). Feltűnő, hogy a két válasz a megkérdezettek mintegy kétharmadánál együtt fordul elő, amiből arra következtethetünk, hogy az aktív munkahelyszerzési stratégiák között ez a két tényező játssza a legfontosabb szerepet, s többnyire egymást kiegészítve támaszkodnak rájuk az állás-

keresők. A munkaügyi központot/kirendeltséget a megkérdezettek alig több mint tíz százaléka (66 személyből 8) említette. Abból, hogy a regisztrált munkanélküliek közül csak minden tizedik utalt rá, arra következtethetünk, hogy az álláskeresési stratégiák kialakítása során viszonylag csekély szerep jut a munkaügyi szervezetnek. A megkérdezettek közül mindössze négyen számoltak be arról, hogy személyesen próbáltak cégeknél munkára jelentkezni, de ezek a próbálkozások is általában sikertelenek maradtak. A kérdésre adott válaszokból az is kiderül, hogy az érintettek közel harminc százaléka (66 személyből 18) nem folytatott aktív munkahelykeresést a kérdéses időpontjában. Közülük hatan tanulásra/továbbképzésre, hárman egészségkárosodásra hivatkoztak indoklásképpen, míg a többiek egyéb okokat (családi körülmények, megfelelő képzettség hiánya stb.) jelölték meg.

„Ismerősökön keresztül próbálok meg találni megfelelő munkát, és valószínű, hogy egy másik kínai boltba mehetek dolgozni, mert az egyik eladó szülni fog, és engem javasolt maga helyett.”

„Regisztrálva vagyok a munkanélküli központban, újságokat is figyelem, ismerősöket kérdezek, informálok.”

„Hirdetések útján. Munkaközvetítőben is nézem állandóan a munkákat. De mindenhová csak varrónő meg szakácsnő kell, úgy tapasztalom. Ismerősök útján lehet csak bekerülni valahová, de hát a korom is akadály. Mindig kérdeztem az ismerősöket, hátha egyszer lesz hely valahol bölcsődében.”

„Ismerősöktől érdeklődöm, munkaügyi központban érdeklődöm. Olvasom az újságot, figyelem az álláshirdetéseket.”

„A hirdetésekben próbálok meg számomra megfelelőt találni, de az ismerősök, rokonok is mindig szólnak, ha hallanak valamilyen lehetőségről.”

A „Kap-e valamilyen nem pénzbeli támogatást a munkaügyi központtól az elhelyezkedés érdekében?” kérdésre a megkérdezett munkanélküliek több mint hatvan százaléka (66 személyből 37) válaszolta azt, hogy semmilyen segítséget nem kap a munkaügyi szervezettől az elhelyezkedés érdekében. Átképzési támogatást alig húsz százaléka (66 személyből 12), míg munkahelyre való kiközvetítést mintegy harminc százaléka (66 személyből 17) említett. A munkahelyre való kiközvetítések szinte minden esetben sikertelenek bizonyultak, főleg egészségügyi és életkori okok vagy családi problémák miatt. A megkérdezettek viszonylag alacsony mértékben vesznek igénybe átképzési támogatást, jó néhányan közülük úgy ítélik meg, hogy nem képesek tanulni, újabb szakismereteket megszerezni.

Megkérdeztük a munkanélkülieket arról, hogy mekkora lenne az a nettó bér, amennyiért hajlandóak lennének munkába állni. A legalacsonyabb összegként 30.000 forintot, legmagasabbként pedig 200.000 forintot jelölték meg 58.000 forint átlag és 50.000 forint medián mellett. Természetesen a válaszokat nem egy reális lehetőségre vonatkozó vélekedésként, inkább a jövedelmi aspirációk mércéjeként értelmezhetjük. Eszerint a kérdezettek túlnyomó többségének jövedelmi aspirációi nem túlzóak, ha figyelembe vesszük a segéd-, a betanított és szakmunkások teljes keresetének a megyében és a közép-dunántúli régióban megfigyelhető nagyságát. Az utóbbiban a bruttó teljes kereset sorrendben 64.248 Ft, 71.198 Ft és 96.821 Ft volt 2000-ben a bértarifa-felvétel adatai szerint.

A megfelelő munkáért a megkérdezettek átlagosan napi 84 percet is utaznának (oda-vissza). A legtöbben napi egyórás, illetve kétórás utazást vállalnának (34% és

36%), ami – figyelembe véve azt, hogy például Sárbogárdról napi 1–1,5 órát kell tömegközlekedéssel Székesfehérvárra utazni, illetve Székesfehérvárról ennyi idő alatt körülbelül ötven kilométeres körzet érhető el – arra mutat, hogy a megkérdezettek számára jelenleg maximum negyven-ötven kilométeres körzetben adódó munkalehetőség jöhet számításba. Megerősíthetjük Köllő János megfigyelését: a kérdezettek által vállalt viszonylag hosszú utazási időket figyelembe véve a munkába állás lehetőségét az korlátozza erősen, hogy az adott úthálózat és tömegközlekedési viszonyok mellett a munkanélküliek lakóhelyeiről nem érhető el több nagyobb település.⁶

Az elérhetőség mellett a család, illetve a munkanélküli oldaláról jelentkező korlátozó tényezőkről is érdemes pár szót szólni. Több kisgyermek esetében nehezebben megoldható a két, illetve három műszak vállalása: a munkába járás hosszú ideje, a gyerekek óvodába, illetve iskolába kísérése, a bevásárlás és a háztartási munka elvégzése szinte lehetetlen „logisztikai” feladat elé állítja a családokat. Ezekre a tényezőkre utalt válaszában a kérdezettek jelentős része, amikor a családi körülményekből fakadó korlátairól kérdeztük. A fentiekben nem elsősorban a gyermekek száma játszik szerepet, inkább az, hogy a családban van-e óvodás- vagy iskoláskorú kisgyermek. A család oldaláról adódó korlátozó tényezők ugyanis számottevően erősebben érintik a fiatalabb generációt (25–35 évesek) és a házasokat, illetve élet-társsal élőket: 79 százalékuk említett valamilyen családi korlátozó tényezőt. Közöttük nagyobb arányúak ugyanis a kisgyermekesek.

A munkába lépés esélye a munkanélküli egészségi állapotával is szorosan összefügg. A kérdezettek 17 százaléka említette, hogy van olyan betegsége, amely valamilyen mértékben korlátozza a munkavállalásban. Ez a tényező kevésbé a fiatalabakat, inkább az idősebb aktívakat (a 45 év felettieket) érinti.

A „*Van-e olyan családi vagy egyéb körülménye, amely behatárolja, hogy miféle munkát tud vállalni? Mi ez?*” nyitott kérdésre adott válaszokat értékelve megállapíthatjuk, hogy a megkérdezett munkanélküliek fele (66 személyből 33) számolt be ilyenfajta körülményről. A kérdezettek több mint egyharmada (66 személyből 23) jelölte meg a munkavállalását behatároló tényezőként a kiskorú gyermekei felügyeletét, ellátását. Ezt a családi körülményt tekinthetjük a leginkább korlátnak a regisztrált munkanélküliek egy jelentős részénél. Ennek alapján könnyen belátható, hogy amíg a munkaerőpiac nem kínál rugalmas, részmunkaidős, egyműszakos álláslehetőségeket, a fiatal, többgyermekes nők bevonása a munkaerőpiacra reménytelen vállalkozásnak tűnik. Az ő munkaerőpiaci stratégiájukban a gyermekek ellátása, felnevelése – érthető módon – több évig tartó korlátot jelent.

⁶ Lásd Köllő János (1997) A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon: Számítások és számpéldák. *Esély* (5): 45–62.

A második leggyakoribb korlát az egészségi állapot: egyrészt a kérdezett egészségi állapota, másrészt a családban ápolásra szoruló családtag ellátása. Ilyen körülményről a kérdezettek mintegy tíz százaléka (66 személyből 7) számolt be. Néhány tipikus válasz:

„A gyerekek felügyeletét nem tudom megoldani, és ők még kicsik ahhoz, hogy egyedül legyenek, hiszen ezt is kipróbáltam. Mindannyian – ők is, én is – meg-sínylettük.”

„A gyerekeim kicsik (óvodás, általános iskolás). A férjem 50 százalékos rokkant, de ha lenne jó munkám, megoldható lenne. A férjem epilepsziás, és mivel mindenhová orvosi igazolás kell, senki nem alkalmazza emiatt, hotott az 5 százalékos rokkantság mellett még tudna dolgozni.”

„Gyerekek kiskora miatt műszakot nem tudok vállalni, és órákat a munkaidőn túl utazgatni. A magas vérnyomás és lábfájás miatt sem egyszerű munkát vállalnom.”

„Az édesapám betegsége miatt elég nehéz lenne munkát vállalnom, de mégis megpróbálnám.”

„Gyerekek. Egyedül nevelem, sokat kell vele tanulni, nincs, ki melléljön, csak én. Vigye valamire, akkor egy anya kell. Korán reggel hová tegyem a gyereket? Munkalehetőség az lenne, ha 8-tól lehetne dolgozni a gyerekes anyáknak, nem reggel 6-tól három műszakban.”

A „Hogyan boldogul egy munkanélküli ezen a környéken?” nyitott kérdésre adott válaszok szinte kivétel nélkül a nehézségeket, a kilátástalanságot hangsúlyozzák, mint azt az alábbi interjúrészletek mutatják:

„Nagyon nehezen, főleg ha kisgyerekei vannak. A munkaadók szinte hallani sem akarnak azokról a nőkről, akiknek kicsi gyerekei vannak. Ha mégis, akkor három-műszakos munkarend, alacsony fizetés, és nem érdekli, hogy mi lesz, így a családokkal.”

„Nagyon nehezen. Nincs munkalehetőség. Most itt Sárbogárdon nagyon sok ember lett munkanélküli, sokan keresnek munkát, de munkahely nincs vagy csak nagyon kevés. Az én korosztályom pedig nem kell sehova. Miért gondolom így? Minden álláshirdetésben kiemelik, hogy fiatal munkaerőt keresnek.”

„Ezen a környéken nehezen. Panelban élünk, mind a három gyermek iskolába jár, sajnos sok a kiadás rájuk. Aztán itt van a rezszi, azt is fizetni kell. Gyógyszerek, tisztítószer, sok a kiadás. Ezért nagyon nehéz a megélhetés. Régebben még segítettem a férjemnek a vállalkozásban mindenféle papírmunkát. De most már azt is egy alkalmazott csinálja, nekem már nincs dolgom vele. Eszembe jutott, hogy le kellene érettségizni, mert rájöttem, hogy a nyolcosztályos végzettségemmel nem találok munkát, csak háromműszakos betanított munkát, de a gyerekek mellett ilyet nem lehet csinálni. Szóval nagyon nehéz ez az egész helyzet.”

„Nagyon szegényen boldogul a munkanélküli. Segélyekből élünk, albérletben. Megélhetés egyenlő a nullával. 11.000 Ft-ból nem lehet létminimumot teljesíteni. Mindenért segélyt kell kérni. De azért jelentkeznek három hónapoként a munkaugyvél, havonta a családsegítőben, de senki nem tud segíteni, az útiköltségemet nem térítik meg, ha bemegyek oda, de azért éljél meg 11.000 Ft-ból. Gyereket fenntartani majdnem lehetetlen. Egy gyerek van, vele élek. Közhasznú munkát akartak felajánlani, de az orvos elutasította az egészségi állapotom miatt. Derkam nagyon beteg. Háromműszakos munkát is ajánlottak, de három műszakban egy gyerekes anya nem tud dolgozni. Ez röhejes! AZ IBM-ben is 3-4 gyerekes anyákat akartak dolgoztatni! A gyereket hová tegyem addig? Erről ennyit!”

A boldogulás legfőbb akadályai között a többműszakos munkarendű, valamint távolabbi bejárást követelő álláslehetőségek családdal (gyerekeveléssel, gyerekfelügyelettel, családi betegápolással) való összeegyeztethetlensége, a hiányzó szakképzés, valamint az életkor szerepel leggyakrabban. Szinte minden megkérdezett azzal kezdi a válaszát, hogy nagyon nehezen tud megélni, és állandó anyagi nehézségekkel küzd. Ugyanakkor a válaszokban esetenként az átképzésben való részvétel és az alkalmi munka jelenik meg a helyzetjavító stratégia elemeként.

Néhány tanulság

Bár a munkanélküliek száma Fejér megyében a regiszter szerint 2000 végén több mint 12 000 fő volt, a munkanélküliek összetétele arra világít rá, hogy a megyében az effektív munkaerő-tartalék nagysága - ide azokat a munkanélkülieket számítva, akik ténylegesen helyettesítői lehetnének a jelenleg munkában lévőknek, és így jelenlétük tud hatni azok bérére - ennek töredékére tehető. Figyelembe kell ehhez venni azt is, hogy a vizsgált időszakban a fehérvári multinacionális cégeknél folyamatos volt a munkaerő-felvétel. Ha úgy határoznánk meg az effektív munkaerő-tartalék nagyságát, hogy a munkanélküliek számából levonjuk a legfeljebb nyolc osztályt végzettek vagy a több mint két éve elhelyezkedni nem tudók számát, akkor 2000 végén a 12 215 regisztrált munkanélküliből Fejér megyében senki sem tartozhatott volna az előbbi kategóriába. Ha puhább feltételezéssel élünk, és a két tényező szoros kapcsolata mellett a legfeljebb nyolc osztályt végzettek és a legalább két éve elhelyezkedni nem tudók számát vonjuk le, akkor a regisztráltak 57 százaléka, alig több mint 6800 fő sorolható ide. Nyilvánvaló, hogy a magasabb iskolai végzettségűek elhelyezkedési esélyei jobbak, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeké, de az előbbieknél a két évnél rövidebb idő óta elhelyezkedni nem tudókon belül is vannak olyanok, akik különböző okok miatt nem tudnak vagy nem akarnak visszamenni dolgozni. Ezért az adott keresleti és egyéb feltételek mellett jóval magasabb, mint 47 százalék lehetett azon regisztrált munkanélküliek aránya, akiknél az elhelyezkedés valószínűsége nulla vagy egészen minimális.⁷

A terepmunka tapasztalatai megerősítették azt a körzet szintű munkanélküliségi adatokban is megmutató ténytet, hogy bár Fejér megye Magyarországon az egyik legfejlettebb és a gazdasági átmenet során leggyorsabban fejlődő megyének számít, jelentős különbségek vannak a megyén belül a munkanélküliek összetételében és elhelyezkedési esélyeiben. Az egyes munkaerőpiaci körzetekben más-más sullyal ugyan, de a tényezők hosszú sora eredményezi azt, hogy a munkanélküli-regiszterben levőknek - a megye és tágabb környezete munkaerő-keresletét figyelembe véve - csak töredéke számíthat arra, hogy hamarosan munkába tud állni. Szerepet

⁷ A fentiekhez hasonló megfontolásból tartotta fontosnak a Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági és kutatási főosztály szakértői csoportja az effektív munkaerő-tartalékok nagyságának becslését. Munkanélküliek körében a BKÁE-vel együttműködésben végzett empirikus kutatásai eredményei szerint a legfeljebb nyolc osztályt végzettek elhelyezkedési esélye mintegy tizenhatoda a felsőfokú végzettekének. Becsléseik szerint 1992-2000 között Magyarországon az effektív munkanélküliségi ráta az eredeti munkanélküliségi ráta 50 százaléka körül mozgott. (Lásd *Jelentés az infláció alakulásáról*. 2001. március. Budapest: Magyar Nemzeti Bank. 49-50. old.)

játszik ebben a regiszterben lévő munkanélküliek jelentős részének alacsony iskolai végzettsége, egészségügyi problémái, családi kötöttségei, életkora, a megye egyes területein a tömegközlekedési kapcsolatok hiánya, illetve egyáltalán a közlekedési hálózat fejletlensége és a lakóhelynek a potenciális munkahelytől való viszonylag nagyobb távolsága.

A központtól – Székesfehérvártól – viszonylag távolabb lévő és gyér helyi munkaerő-kínálattal rendelkező sárbogárdi és enyingi körzetben a közlekedési nehézségek, illetve a közlekedés viszonylag magas költsége teszi leginkább szűkössé az ott lakók számára a szóba jöhető munkahelyek számát. A központban vagy a móri körzetben élő munkanélküliek körében pedig az életkori és egészségügyi tényezők játszhatnak erősebb szerepet. Harmadik hatás az, hogy a megye központi területein működő, viszonylag nagyobb munkaerő-keresletet támasztó multinacionális cégek ideális munkavállalója olyan flexibilis, fiatal munkaerő, aki képes túlórázni, dolgozni szombatvasárnap, miközben keveset hiányzik, megbízható és jól tűri a monoton munkát.⁸ A kisgyermekeket nevelők azonban eleve nem minden fenti feltételnek tudnak megfelelni, aminek eredménye az, hogy tartósan kiszorulnak a munkaerőpiacról.

A regisztráltak jó része ezt a helyzetet tartós állapotként fogja fel. Önellátásra, a ház körüli munkák elvégzésre és többnyire a rejtett gazdaságban végzett alkalmi munkák elvállalására rendezkednek be. Havi nettó jövedelmük – amelyet a rendszeresen vagy esetenként kapott segélyekkel egészítenek ki – nagyon alacsony, jó részük rendszeres pénzügyi válság közepette, egyik hónapról a másikra él. Beletörődnek helyzetükbe, aminek eredményeként munkakeresési hajlandóságuk is lanyhul, elvesztik érdeklődésüket a munkahelyi kirendeltségek által szervezett képzési programok iránt.⁹ Hozzá kell tennünk, hogy a munkaerő-kínálat ilyen térbeli és belső szerkezeti adottságai mellett nehéz is vonzó és rövid távon az elhelyezkedési esélyeket növelő programokat szervezni.

Mindezen tényezők eredményezhették azt, hogy a 6,4 százalékos munkanélküliségi ráta és a regiszterben lévők viszonylag magas száma mellett a megyei átlaghoz képest kissé magasabb béreket ajánló fehérvári multinacionális cégek egyike-másika munkaerőhiánnyal nézett szembe 2000 végén.

A Fejér megyei munkanélküliek elhelyezkedési esélyeit, illetve szociális helyzetét befolyásoló egyes tényezők hatásában – értve itt a munkanélküliek egészségügyi helyzetét, a munkaerő-kínálat szerkezetét, az út- és vasúthálózat fejlettségét, a tömegközlekedési kapcsolatok sűrűségét vagy az útiköltségek bérhez képest viszonylag magas arányát – nem várható változás a közeljövőben.

⁸ Ahogy néhány éve egy Fejér megyei multinacionális cég vezetője nyilatkozta:

„–What is the XY strategy towards to labor force?

– This strategy is not too complex or difficult to understand. What we need in our factory is people who, for example, can do precise work... who are flexible, not only in one line, but in more lines, not only on day A, but also on day B or in the weekend or evening. (...) So, the requirements of XY is a flexible workforce. And the flexibility is mostly connected with a youngest people which have no fix family obligations. (...) My experiences from the past is we have find most accurate workers in the female area than in the male area.”

Lásd Schiffer Pál *Törésvonalak* című filmjét.

⁹ Ezekre eleve nagyon kevesen jelentkeznek, és csak a jelentkezők töredéke fejezi be őket a kirendeltségek tapasztalatai alapján.

A MULTINACIONÁLIS TÖMEGGYÁRTÓ ÜZEMEK ÉS AZ ÁLLAMI MUNKAKÖZVETÍTÉS¹

A hazai munkaerőpiac fontos szereplői a multinacionális alkatrészgyártó és -összeszerelő üzemek, melyek növekvő része nem talál elegendő jelentkezőt egyszerű, be-tanított munkák végzésére. Ugyan az álláshirdetések és a munkaközvetítőnél be-jelentett munkaerőigény szerint az efféle munkákra bármely egészséges ember alkal-mas, mégis a munkanélküli-segélyben részesülők között az egész országban nagy az alacsony képzettségű, tartós munkanélküliek aránya. Miért nem felelnek meg egy-másnak az efféle munkahelyek és álláskereső? Milyen szerepet játszik összepárosí-tásukban az állami munkaközvetítő? Lehet-e javítani a közvetítés hatékonyságát?

A tanulmány a fenti kérdésekre a megbízó–megbízott viszony elméletének né-hány alapvető megállapításából kiindulva igyekszik válaszolni. Az elmélet szerint a megbízó mást bíz meg egy feladat elvégzésével, mert maga nem felkészült rá, vagy komparatív hátránya van. A megbízó információs hátrányban van a megbízotthoz képest, és számolnia kell annak opportunizmusával. Fennáll a veszély, hogy alkal-matlan megbízottat választ, illetve hogy megbízottja nem az érdekeinek megfelelően jár el. A megbízó különböző kiválasztási, ösztönzési és ellenőrzési eljárásokkal csökkentheti a megbízott csalárd önérdékkövetéséből fakadó kockázatokat (Ross 1973, Jensen–Meckling 1976, Gábor R. 1998–1999). Az állami munkaügyi szerve-zet szolgáltatást nyújt a vállalatoknak és a munkanélkülieknek, ugyanakkor bizonyos hatósági feladatokat is ellát velük szemben. Szolgáltatóként megbízottja külön-külön mindkettőnek, hatósági szerepében viszont megbízóként számon kérheti rajtuk a jogszabályok betartását. Természetesen a munkaviszony is megbízó–megbízott vi-szony, méghozzá a munkáltató nem csak megbízója a munkavállalóknak, hanem bi-zonyos kérdésekben megbízottja is.

Az empirikus kutatást 2001 elején Fejér és Győr-Moson-Sopron megyében vé-gesztük, ahol a hazai multinacionális alkatrészgyártó és -összeszerelő üzemek jelen-tős hányada található. Interjúkat készítettünk az állami munkaügyi szervezet össze-sen 16 munkatársával, a legnagyobb Fejér megyei foglalkoztatók közé tartozó négy multinacionális vállalat, illetve a számukra munkaerő-kölcsönzést végző két cég munkaügyi vezetőivel. Emellett felhasználtam az interjúkban érintett Fejér megyei munkaügyi kirendeltségek munkanélküli-nyilvántartásának néhány alapgegoszlását, továbbá feldolgoztam a hazai szakmai és nem szakmai sajtóban megjelent infor-mációkat.²

¹ A tanulmány elkészítését az OTKA (F 30283), az OMKMK és a BKÁE támogatta.

² Az empirikus kutatást Szántó Zoltán, Gaál Dezső, Főth István János és a szerző végezte 2001 januárban. A munkaügyi szervezetben dolgozó 16 interjúalany közül nyolcan a Fejér Megyei Munkaügyi Központnak és négy kirendeltségének (Székesfehérvár, Mór, Nyíngy és Sárbogárd) vezetői és munkatársai, hárman a Győr-Moson-Sopron Megyei Munkaügyi Központ vezető munkatársai. Beosztásuk szerint egy megyei igazgató, egy megyei igazga-tóhelyettes, három megyei osztályvezető, négy kirendeltségvezető és hét munkáltatói kap-csolattartással és közvetítéssel foglalkozó munkatárs. A vállalati interjúkat Gaál Dezső ké-szítette.

A tanulmány sorra veszi az állami munkaközvetítő szolgáltató és hatósági szerepből, illetve a vállalatokkal és a munkanélküliekkel fennálló kapcsolatából adódó négyféle megbízó–megbízott viszonyt. Bemutatja, hogyan kerülnek egymással konfliktusba, és hogy ennek milyen következménye van az állami munkaközvetítés eredményességére. Az elemzés munka-gazdaságtani modelleken és empirikus – nagyrészt saját – tapasztalatokon alapul. A tanulmány első része a tömeggyártó üzemek munkaerő-gazdálkodása – főleg a felvételi szűrés – céljait és eszközeit ismerteti. A második rész tárgya a munkaközvetítő dilemmái és megbízóinak szempontjai. A harmadik rész bemutatja a különböző hatósági feladatokat, a munkáltatók és a munkanélküliek opportunistá magatartási formáit, és elemzi a hatósági és szolgáltatói szerep konfliktusának eseteit. Végül a negyedik rész azt vizsgálja, vajon mérsékelhető-e az említett konfliktusok, és növelhető-e az állami munkaközvetítés hatékonysága. Érvelésem szerint az eljárások megfelelő részekre bontása és finomítása célravezetőbb, mint a szolgáltatás és a hatósági feladatok esetleges szervezeti szétválasztása. Két munkaerő-piaci programról igyekszem megmutatni, hogy javíthatja a vállalatok és a munkanélküliek összepárosítását, és egyben csökkentheti opportunistá magatartásuk kockázatát.

1. Munkaerő-gazdálkodás és felvételi szűrés a tömeggyártó üzemekben

A hagyományos tömegtermelést folytató vállalatok viszonylag olcsón pótolhatják a kilépő dolgozóikat, a rendelésállomány csökkenéséhez pedig elbocsátással alkalmazkodnak. A vevői igények sokszínűbbé válása, az egymástól többé-kevésbé különböző terméktípusok számának megsokszorozódása azonban több ágazatban már a nyolcvanas évek óta rugalmasabb tömeggyártást igényel. Ehhez olyan dolgozói gárda kialakítása és megtartása szükséges, mely képes több feladat elvégzésére és alkalmazkodásra a gyakori technológiai változásokhoz. A tömeggyártás hagyományos és rugalmas formájában egyaránt a legnehezebb munkaszervezési feladatok egyike a hiányzók helyettesítése. Mivel a különbözően begyakorlott dolgozók munkáját össze kell hangolni, a magas fluktuáció akár néhány napos betanulási idő esetén is zavarokat okozhat. A kutatásunkban szereplő legnagyobb cégnél két-három hónapig tart a betanítás, és ott állítólag a dolgozók fele évente kicserélődik.

A hiányzók helyettesítése, a kilépők pótlása és a termelés állandó ütemének biztosítása indokolhatja, hogy olyan munkahelyeken is csoportokat hozzanak létre, és ösztönözzék a munkások együttműködését, ahol a technológia ezt nem feltétlenül igényli. A technológiában egymás után következő dolgozók besegíthetnek egymásnak, ha egyikük lemarad, mert például egy begyakorlottabb társukat helyettesíti, s így a csoport összteljesítménye az egyénénél kevésbé hullámszik. Ugyan a dolgozói együttműködés a munkáltatóval szemben is érvényesülhet, de ezzel együtt is növelheti a termelékenységet. Az együttműködés már meglévő kapcsolatokra is épülhet például a helybelieket foglalkoztató falusi, kisvárosi üzemek esetében.³

A termelés szezonális ingadozásának kitett vállalatok dolgozóinak jelentős része – a kutatásunkban szereplő legnagyobb vállalatnál a kétharmada – jogilag munka-

³ Ennek több kisüzemi esetét ismertet Kuczai (2000) 5. fejezete.

erő-kölcsönző cégek alkalmazottja. E foglalkoztatási forma célja nem egyszerűen a munkaerőköltség csökkentése, hanem a költség termelésingadozáshoz igazítása (Timár 1988). Az ehhez folyamodó vállalatoknak cserében magas betanítási költségekkel és a munkások gyenge elkötelezettségével kell szembenéznük. Az ország északnyugati megyéiben összpontosuló nemzetközi tömeggyártó üzemek egy része kénytelen bel- és külföldi távolsági ingázókat alkalmazni, ami a gyors szocialista iparosítás korszakára emlékeztető életmódbeli és munkafegyelmi konfliktusokkal jár. A családjuktól gyakran hetekig távol élő, bérelt lakásokban és nyaralókban többedmagukkal elszállásolt kelet-magyarországiak közül sokan nem tudnak mit kezdeni szabad idejükkel, a vállalati munkaügyesek pedig nincsenek felkészülve a gyárkapun kívüli problémák megoldására.

A vállalatok a felvételre jelentkezők közül a termelékenység szerint válogatnának. Az álláspályázók eltitkolják – s talán maguk sem teljes egészében ismerik – az alkalmatlanságukra utaló jeleket. Az ebből származó kockázat többféle módon mérsékelhető: kiválasztási technikák alkalmazásával, az álláspályázók összetételének javításával, olcsón megfigyelhető jelzések figyelembevételével, illetve a meglévő dolgozók közül válogatással. A továbbiakban először röviden ismertetem a felvételi szűrés eszköztárát, majd rátérek a kutatásban szereplő vállalatok által használt eljárásokra.

1.1. A felvételi szűrés lehetséges formái

Kiválasztási technikák alkalmazása

A megfigyelhető egyéni jellemzők alapján előre jelezhető a termelékenység, bár költségesen és tökéletlenül. Az erre szolgáló technikák minőségét érvényességük (valóban a termelékenységre utaló jellemzőket mérnek-e) és megbízhatóságuk (a mérést megismételve ugyanazt az eredményt kapják-e) mutatja. A kiválasztási eszközök két leggyakoribb típusa, a tesztek és az interjúk csak gyengén teljesítik e követelményeket. A tesztek megbízhatóak, de sok munkakör esetében a fontos jellemzők mérésére nem alkalmasak. Fő hiányosságuk, hogy legfeljebb az egyéni teljesítményt jelezhetik előre, a munkatársakkal való együttműködés képességét nem. Az interjúk alapján történő kiválasztás pedig sem érvényesnek, sem megbízhatónak nem tekinthető. Illúzió, hogy a felvételi beszélgetések alapján előre jelezhető a pályázók termelékenysége. Az interjúk elterjedtségét magyarázhatja, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy a szervezetek régebbi tagjai elfogadják az újonnan felvetteket: a leendő munkahelyi vezetők ragaszkodnak hozzá, hogy a felvételi döntés előtt kikérdezhessék a jelölteket. A kiválasztási eszközök közül mind érvényességét, mind megbízhatóságát tekintve kiemelkedik az úgynevezett értékelő központ, vagyis a tényleges feladatokhoz hasonló gyakorlatok csoportos megoldása. Ennek magas költségei azonban csak a vezetők és más kulcsmunkatársak kiválasztása esetén térülnek meg.

Az álláspályázók összetételének javítása

A kiválasztás hatékonysága növelhető a termelékenység előrejelzésére szolgáló technikák tökéletesítésén kívül az álláspályázók összetételének javításával is. Azonos szűrési technikák alkalmazása (más szóval a relatíve alacsonyabb és magasabb termelékenységű pályázók megkülönböztetésének adott valószínűsége) mellett ugyanis magasabb a felvett dolgozók termelékenysége, ha jobb minőségű pályázók figyelmét sikerül felkeltenie a vállalatnak (Stigler 1989). Az álláspályázó-állomány javításának egyik lehetősége a piaci szintet meghaladó bér (hatékony bér). Feltételezhető, hogy a potenciális munkavállalók termelékenysége és az a bér, mely alatt nem vállalnak munkát (rezervációs bér) pozitív összefüggést mutat. Így elképzelhető, hogy a vállalat akkor minimalizálja költségeit, ha magasabb kínálati bérű munkavállalókat vesz fel (Akerlof–Yellen 1986; Galasi–Nagy 1994). Javíthatja a pályázók összetételét az is, ha a vállalat a meglévő dolgozói ajánlása útján toboroz, mivel az kimondva-kimondatlanul felelősségvállalást is jelent az ajánlottak beválásáért. A dolgozók többek között az együttműködési készség alapján válogatnak az ismerősök közül, és maguk is szívesebben együttműködnek velük.

Szűrés olcsón megfigyelhető jelzések alapján

Költséges szűrési eljárások helyett a vállalat olcsón, akár ingyen megfigyelhető termelékenységjelzések szerint is válogathat, mint a formális kritériumok, például az iskolai végzettség. A vállalat korábbi tapasztalataiból tudhatja, mekkora egy adott jelzéssel rendelkezők átlagos termelékenysége. A szűrőelmélet feltételezi, hogy a diplomák, bizonyítványok figyelembevételkor a vállalatok nem a megszerzett ismereteket értékelik, hanem az iskolázottabbak nagyobb pontosságát, együttműködési készségét és teljesítményorientáltságát. E tulajdonságaik ugyanis kifizetődőbbé tették számukra az oktatásban való részvételt, mint a rosszabb képességűek számára, s ez jelzi termelékenységüket és tanulékonyágukat. Eszerint a tankötelezettségen túli képzésben azért vesznek részt az emberek, hogy leendő munkáltatóiknak jelezzék jobb képességeiket (Varga 1998).

A munkáltató statisztikai diszkriminációt alkalmaz, ha két eltérő termelékenységű csoport tagjait nem vizsgálja egyénenként, hanem a csoporthoz tartozás alapján dönt a felvételtől. Így ugyan tökéletlenebb eredményre jut, mint az egyénenkénti szűréssel, mivel alacsony termelékenységű egyéneket is alkalmazni fog, illetve magas termelékenységűeket is elutasít, azonban könnyen megfigyelhető csoportismérv esetén lehetséges, hogy olcsón és kielégítően válogathat. A diszkrimináció alapja lehet a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a gyakorlati idő (Gábor R. 1998–1999; Galasi 1994).

Válogatás a meglévő dolgozók közül

Végül a munkáltató munkavégzés közben is megfigyelheti a termelékenységet, ha egyszerű és alacsony bérű feladatokra különösebb válogatás nélkül alkalmazza a jelentkezőket. A termelékenyek bizonyult dolgozók idővel felelősségteljesebb munkára, magasabb bérré és nagyobb állásbiztonságra számíthatnak. Jellemzően azok a vállalatok kínálnak belső karrierpályákat, ahol a termelékenységet jelentősen növelik

a csak helyben megszerezhető ismeretek. Ekkor munkáltató és munkavállaló kölcsönösen érdekelt a tartós munkaviszonyban és a munkaerő-piaci hatások részleges kikapcsolásában.

1.2. Felvételi szűrés a megkérdezett vállalatoknál

A kutatásban szereplő vállalatok többségénél kérdőívvel felmérik a formális kritériumokat, majd üzemorvosi vizsgálatot és egyszerűbb tesztekkel végeznek,⁴ valamint elbeszélgetnek a jelentkezőkkel.⁵ Az iskolai végzettség figyelembevétele feleslegesnek tűnhet, mivel a betanított munka nem igényel szakképzettséget. Mint látni fogjuk, az autógyárakra mégis jellemző, a munkások együttműködési készségének fontossága miatt.

A piacinál magasabb bér Székesfehérváron és Győrben is az autóipari multikra jellemző, melyek így napi ingázási körzetükön belül lefölözik a fizikai munkások munkaerőpiacát. Azok a nemzetközi cégek, amelyek termékipiacuk, illetve technológiájuk jellemzői miatt nem mehetnek a piaci bérek fölé, természetbeni juttatásokat (korcsolyapálya-bérlettelől gyümölcsfaosztáson keresztül temetési segélyig), illetve jelképes gesztusokat (kényelmesebb dohányzóhely építésétől a munkásokat szállító autóbuzos vállalkozók kiválasztási jogának átengedésén keresztül az üzemi étkezde menüjének megszavaztatásáig) nyújtanak dolgozóiknak. Ez a munkások megtartását szolgálja, mivel a különböző cégek béren kívüli juttatásait nehéz összehasonlítani egymással, ami elbizonytalaníthatja a munkahely-változtatást fontolgatókat. Az újabb munkaerő megszerzése az alaptól függ, mely a cégek többségénél alig különbözik. A belső munkaerőpiac csírája is megfigyelhető: az előmunkásokat, csoportvezetőket a régi dolgozók közül válogatják; akad cég, mely a munkakörben eltöltött időtől függő pótlékot fizet; a munkaerő-kölcsönző cégek legjobb alkalmazottai kerülhetnek saját állományba, amivel bérük nem nő, de állásbiztonságuk igen.

Több megkérdezett nemzetközi vállalat a dolgozók ajánlása útján toboroz jelentkezőket. A csoportmunkát leginkább alkalmazó székesfehérvári autógyárban az együttműködés megalapozása céljából a felvételi elbeszélgetést fele részben betanított munkásokból álló bizottságra bízzák. Szakmunkásokat és érettségizetteket az autógyárak vélhetően nem a nagyobb tudásuk, hanem – a szűrőelmélet feltevésének megfelelően – a jobb kommunikációs és együttműködési készségük miatt alkalmaznak. Ugyanakkor alig vagy egyáltalán nem vesznek fel diplomásokat (a magas bérek miatt ők is akadnak a betanított munkákra pályázók között) és a felvételi tesztet kiválóan megoldókat. Feltételezik ugyanis, hogy őket a betanított munka hosszabb távon nem elégítené ki, ami a munkahelyi beválás és együttműködés akadályá lehet. A

⁴ Hasonlóan tűnő tesztfeladatokban az egyik nagy munkaerő-kölcsönző cégnél tíz százalék a bukási arány, a másiknál negyven százalék, sőt az agrárterületek álláskeresői körében akár kilencven százalék. Ennek oka valószínűleg az állaspályázók eltérő összetétele, s nem a megrendelői igények vagy a kiértékelési szigorúság különbsége. Költséges szűrés esetén elengedhetetlen a munkafeltételek előzetes tisztázása. Ezzel szemben állítólag a tesztet sikerrel teljesítők kétötöde később a több műszakra hivatkozva nem áll munkába, ami a szűrővizsgálatot végző cég és/vagy a segélyezett munkanélküliek opportunizmusát sejteti.

⁵ Az interjú mint szűrési eszköz tökéletlenségét példázza, hogy az egyik munkaerő-kölcsönző többek között a munkahely-változtatásra való hajlandóságot igyekszik így kipuhatolni.

munkatársi kapcsolatokat több multinacionális vállalat – s nem csak az autógyárak – tréningekkel és családi hétvégék szervezésével is javítja. Gyakoribb, hogy – a teljesen munkában töltött hónapok egyéni jutalmazása mellett – a munkáscsoport is prémiumot kap, ha csökken a hiányzás.

A megkérdezett multinacionális vállalatok kor szerint válogatják az álláspályázókat, egyikük pedig nem szerint is. Kezdetben 18 és 35 év közöttieket vettek fel, mivel a tapasztalatok alapján őket tartották alkalmasnak a figyelemösszpontosítást és állóképességet igénylő feladatokra. A munkaerőhiány miatt később feljebb mentek, az egyik vállalat például 40 évre, őt a munkaügyi központ igazgatója most arról igyekszik meggyőzni, hogy 45 év felettiek foglalkoztatását is vállalja. Egy másik nagyvállalat 40, egy harmadik 45 éves korhatártól indult, és jelenleg mindkettő 50-nél tart. A korhatárnál idősebb pályázókat a vállalatok feltehetően be sem hívják a tesztre.⁶

A szakirodalom és a mindennapi tapasztalat alapján a nem szerinti statisztikai diszkrimináció általában nőket sújt: a csoportra érvényes megfigyelés alapján minden egyes nőről feltételezik, hogy gyakrabban hiányzik, s ezért termelékenysége alacsonyabb, mint a férfiaké, mivel a hagyományos családi munkamegosztásban a nők többet foglalkoznak gyermekekkel. Azonban a rendelkezésekre álló durva létszámadatok szerint a nők nem maradtak ki a nemzetközi autóiipari és elektronikai tömeggyártó üzemek létesítésének előnyeiből: a megkérdezett vállalatoknál összesen nagyjából egyenlő arányban kapnak munkát nők és férfiak. Egy győri elektronikai nagyvállalat viszont szinte kizárólag nőket vesz fel, miközben munkaerőhiányt érzékel, s ezért külföldieket is foglalkoztat.⁷

A nemek munkahelyi elkülönülésének egyik lehetséges magyarázata Goldin (1986) közgazdasági érvelésen alapuló történeti elemzése. Közvetlenül annak az empirikus megfigyelésnek az okát keresi, hogy gyakrabban alkalmaznak darabbért azokon a munkahelyeken, ahol magas a női dolgozók aránya. Goldin szerint ez végső soron arra vezethető vissza, hogy a vállalatok minimalizálják a munkások megfigyelésének és ellenőrzésének költségeit. Ha az egyéni teljesítmények könnyen mérhetőek, akkor a munkadarabok száma alapján fizethetik a munkásokat. Ha viszont költséges az ellenőrzés, akkor a hatékony bér vagy a halasztott javadalmazás ösztönözheti a munkásokat megfelelő teljesítményre. A piaci bért meghaladó bérszint (hatékony bér) vagy a szolgálati idővel párhuzamosan emelkedő keresetek (halasztott javadalmazás) esetén azért számíthatnak erre a vállalatok, mert ha a munkásokat lógáson érik, s ezért elbocsátják, másutt alacsonyabb bért kapnak.

Efféle megfontolások alapján azonban csak olyan dolgozókat lehet ösztönözni, akik a munkavállaláshoz és egy adott vállalathoz egyaránt tartósan kötődnek. A nők vállalati munkaviszonyának várható hossza alacsonyabb, mint a férfiaké, ezért a darabbéres állások felé tereli őket a vállalatok munkaerő-politikája és az önszelekció

⁶ Ugyan a magyarországi statisztikai adatok nem alkalmasak a probléma alapos kutatására, azonban a rendelkezésre álló országos adatok alapján feltételezni lehet, hogy az idősebbeket sújtó statisztikai diszkrimináció elterjedt jelenség (Köllő 2000: 89–90).

⁷ Természetesen egyes foglalkoztatás esetén is elképzelhető felvételi diszkrimináció, de erről nincs semmilyen információ. Diszkriminációra utal viszont valamelyik nem döntő túlsúlya egy viszonylag új tevékenységben, különösen a pozíciókat és az értékrendeket megrázkód-tató posztiszocialista átalakulás idején.

is. A vállalatok nem szívesen alkalmaznak nőket olyan munkakörökben, ahol költséges az egyéni teljesítmények mérése, a nők pedig nem szívesen fogadják el a halasztott javadalmazást, mivel ennek költsége – az egyéni termelékenységhez képest alacsonyabb induló bér – csak tartós munkaviszony esetén térülne meg számukra. A darabbér alkalmazását és a női foglalkoztatást elősegíti a dolgozók együttműködését nem igénylő technológia. Csökkenti a munkahelyükhöz gyengébben kötődő nők alkalmazásának költségeit, mivel az egyes dolgozók teljesítménye könnyebben elkülöníthető, s így a darabbér sokkal inkább alkalmazható, a hiányzás pedig kisebb termelés kiesést okoz, mint szoros együttműködés esetén. Az egyéni munkavégzés vonzó lehet a nők számára, mivel ez jellemző a hagyományos háztartási tevékenységekre is. A hagyományosan nőket foglalkoztató ágazatokban, mint például a textilipar, a dolgozók csekély mértékben kooperálnak (Heywood–Wei 1997).

A munkahelyek és a dolgozók illeszkedését bármely fél változása, alkalmazkodása módosíthatja. A nemek munkahelyi elkülönülését befolyásolhatják a kisebb-nagyobb munkaszervezeti változások, a munkaerő-piaci részvétel, a családon belüli munkamegosztás, a társadalmi normák változásai. A sorozatgyártás módosulása a férfiak foglalkoztatásának növelését indokolná a nők rovására. Ugyanis a kilépések és a hiányzások költségnövekedést okoznak, melynek csökkentésére a vállalatok az egyéni helyett inkább a csoportos munkavégzést, a darabbér túlsúlya helyett pedig az idő- és teljesítménybér kombinációját választhatják. A munkaszervezet mellett a foglalkoztatottak és az álláskeresőket összetételének és preferenciáinak a változásai is érinthetik a nemek munkahelyi elkülönülését. Efféle hazai változások:

- néhány, hagyományosan főleg férfiakat vagy főleg nőket foglalkoztató iparág leépülése (nehézipari ágazatok, textilipar);
- más iparágak gyors növekedése (a textiliparhoz hasonló munkaszervezetű, de a népesség jelentős része számára ismeretlen elektronikai tömeggyártás);
- az eltérő ágazati jövedelmezőség hatására a bérarányok átrendeződése (diplomások megjelenése adminisztratív és ügynöki munkakörökben; szakképzettek, érettségizettek, sőt diplomások jelentkezése a korszerű és viszonylag jól fizető tömeggyártó üzemek betanított munkaköreire; a nők többségi foglalkoztatása a székesfehérvári autóiipari multinál).⁸

⁸ A közelmúltban országos statisztikai adatokon alapos elemzések készültek az ágazati bértkülönbségekről (Kertesi–Köllő 2001; Köllő 2000) és a nemek eltérő munkaerő-piaci helyzetéről (Galasi 2001; Nagy 2001). A nemek munkahelyi elkülönülésének változásáról statisztikai elemzések helyett csak töredékes információk állnak rendelkezésre. Pekarek (2001) beszámolója szerint az egyik legférfiasabb szakma egykori képviselői ma már nőket is nagy számban foglalkoztató munkahelyeken dolgoznak. A Veszprém megyei Dudaron tavalyelőtt zárták be a szénbányát, s ekkor (a kilenvenes évek elején tömeges, később további fokoza-tos létszámcsökkentés után még ott maradt) 200 bányász veszítette el állását. A közeli márkushegyi bánya évek óta hiába keres bányászokat, s külföldieket is foglalkoztat. A tavaly Márkushegyen érdeklődő hetvenhat dudari bányász közül csak hárman dolgoznak ott, s a kilenvenes években oda került dudariakból összesen tizenhatan maradtak. A tudósító által megkérdezettek nem tudnak munkanélkülről a több száz, ma is aktív korú, volt dudari bányász közül. Döntő többségük Zirc, Veszprém, Mór, Székesfehérvár és Győr ipari üzemekben dolgozik, mivel ott betanított munkásként is többet keres, mint a bányában. Egy volt bányászüzemi villanyszerelő, aki jelenleg szalagmunkás egy autóbuszüléseket gyártó mőri üzemben, panaszkodik a munka egyhangúságára és a csoportszellem hiányára. Mégis elégedett munkahelyével, ugyanis a bányából hazaviitt havi 50.000 forintnál 30 százalékkal többet, 64.000-et kap kézhez.

Külföldiek betanított munkásként való foglalkoztatása sajtótudósítások szerint leginkább a dunai szlovák határszakasz mentén, a Szlovákiából napi ingázással elérhető munkáltatóknál fordul elő. Szlovákiai betanított munkásokat alkalmaz Győrben a Philips, Komáromban a Nokia és egy a neve alapján vélhetően textilipari üzem, Almásfüzitőn egy varroda, Esztergomban a Suzuki, Tatabányán pedig két elektronikai cég (Horn 2001; Napi Gazdaság 2001a, 2001b, 2001c; Pöcze 2000; Szirmai 2001; Vámos 2001). Ez természetesnek tekinthető, hiszen így részben újraépül a határ menti városok munkaerő-piaci kapcsolata történelmi vonzáskörzetüknek a határ túloldalára került felével; ráadásul e kapcsolat a szocializmusban sem szakadt meg teljesen. Növeli ennek ésszerűségét a határ két oldalán lévő területek gazdasági fejlettségében és főleg munkanélküliségi arányaiban kialakult óriási különbség. Például Esztergomtól északra 100 km-es körzetben nincs nagyobb város, miközben a szomszédos, ipari hagyományokkal is rendelkező Párányban 35 százalékos, egyes magyar falvakban pedig 50–70 százalékos a munkanélküliség (Vámos 2001).

2. Állami munkaközvetítés betanított munkakörökbe

A munkaerő-piaci tájékozódásra vonatkozó szakirodalom – melyet Nagy (1999) alapján foglalok össze – a keresés két típusát különbözteti meg. Extenzív keresésről van szó, amikor a vevők és/vagy az eladók újabb és újabb ajánlatokat kutatnak fel, és intenzív keresésről, ha egy ajánlat ismeretében az áru minőségéről informálódnak. A keresést formális és informális csatornákon keresztül végezhetik. Az előbbieket közé sorolhatók például az álláshirdetések, az állami és magán munkaközvetítés, az állásbörzék. Az utóbbiak a személyes kapcsolatok (rokonok, barátok, munkatársak, vállalati részről a meglévő alkalmazottak) hálózatának felhasználását jelenti. A formális eszközök a széles körben folytatott, extenzív keresésben hatékonyak, ellenben az álláshirdetés vagy a munkaközvetítés nem képes az egyes ajánlatok jellemzőiről részletes tájékoztatást adni. A személyes ismeretségek alapján, éppen ellenkezőleg, a munkaerőpiac szűk szejtéről szerezhetünk részletes és megbízható információkat. Egy adott tájékozódási csatorna nem egyesítheti az extenzív és az intenzív keresés előnyeit.

A nemzetközi kutatások szerint a formális tájékozódási csatornák együttes részesedése a munkaerő-piaci forgalomban ritkán magasabb 30–40 százaléknál. A személyes kapcsolatok szerepe arra vezethető vissza, hogy a munkaviszonyban mindkét fél számára kockázatok rejlenek, s így érdekük, hogy részletes és megbízható információkhoz jussanak a minőségileg jelentősen különböző munkahelyekről, illetve álláskeresőkről. Ez nem azt jelenti, hogy nem vesznek igénybe formális tájékozódási csatornákat, ezek azonban sokkal inkább a keresésben játszanak szerepet, mint a tényleges elhelyezkedésben. A kutatási eredmények szerint az extenzív keresés tipikus intézménye, a munkaközvetítés útján elhelyezkedők aránya többnyire 25, sok esetben pedig 10 százalék alatt marad. Ugyanakkor a multinacionális üzemek betanított munkáira a sok viszonylag homogén álláshely, a bonyolultabb munkafajtákhoz képest könnyebben megítélhető alkalmasság és a rossz választás relatíve kis kockázata jellemző. Ezért a betanított munkák esetében nagyobb szerepe lehet az extenzív keresésnek és az erre alkalmas formális csatornáknak, köztük a munkaközvetítésnek.

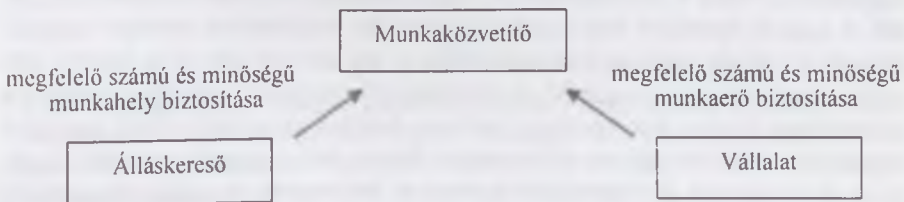
Annak, hogy mind a munkaadók, mind a munkavállalók idegenkednek a közvetítés igénybevételétől, az extenzív keresés viszonylag szerény szerepe mellett más okai is vannak. A munkát keresők tudják, hogy a munkaközvetítő nem az állásbetöltés legkedveltebb módja, s azt gyanítják – méghozzá nem alaptalanul –, hogy a munkaadók a rosszabb minőségű, nehezen betölthető állásaikba keresnek ezen az úton jelentkezőket. A bejelentett állásajánlatok közül a rosszabbak nehezebben kelnek el, s felhalmozódnak a nyilvántartásban. A munkaadók is bizalmatlanok a közvetítőtől érkezőkkel szemben, mert tudják, hogy a könnyebben elhelyezkedők hajlamosak elkerülni ezt az intézményt, s így a közvetítő ügyfelei az átlagnál kevésbé termelékenyek. Ez fokozottan érvényes az állami munkaközvetítőre, melynek azokkal is foglalkoznia kell, akiktől az üzleti alapon működő közvetítők nem fogadnának el megbízást. Emellett a munkanélküli segélyezettek kötelesek nyilvántartásba venni magukat az állami munkaközvetítővel, aminek következményeivel a hatósági szerep kapcsán foglalkozom részletesen. Mindezek együttes hatására az állami munkaközvetítőben felhalmozódnak a legsikertelenebb álláskeresők, a tartós munkanélküliek (Nagy 1999).

A legnagyobb foglalkoztatóknak, köztük a megkérdezett multinacionális vállalatoknak még egy okuk van arra, hogy ódzkodjanak az állami közvetítés igénybevételétől. A kis cégekkel ellentétben, melyek ritkán és kevés állást hirdetnek, és nincs pénzüik nagyszabású toborzókampányra, a nagyokról nem kell alapinformációkat továbbítani, mivel azokat lényegében minden környékbeli munkanélküli ismeri a sajtóból vagy az ismerőseitől. Aki tehát az állami munkaközvetítőn keresztül jelentkezik a széles körben ismert nagyvállalatokhoz, arról nem csupán gyenge képességet, hanem lazaságot is feltételezhetnek.

Négy Fejér megyei munkaügyi kirendeltség-körzet összesített adatai szerint a munkanélküliek között nagy számban vannak a legfeljebb képzettséget nem igénylő betanított munkákra alkalmas emberek. 43 százalékuknak nincs szakmája, 76 százalékuknak pedig legfeljebb érettségi nélküli szakmunkás-bizonyítványa van. 77 százalékuk már legalább egy éve munkanélküli. Ugyanakkor 45 százalékuk a multinacionális tömeggyártó üzemek által leginkább keresett 17–35 éves korosztályba tartozik, és majdnem egyenlő számban vannak köztük nők és férfiak.

Az 1. ábra a munkaközvetítő szerepkonfliktusát szemlélteti: eredményességének feltétele, hogy mind a munkáltatók, mind az álláskeresők szempontjait képviselje, mindkét fél a megbízottjának tekintse. (A nyilak a megbízó felől mutatnak a megbízott felé.)

1. ábra
A munkaközvetítő szerepkonfliktusa

Mivel a kiválasztás költséges a munkáltatóknak, a közvetítőtől azt várják, hogy előzetesen szűrje az álláskeresőket. Az egyik Fejér megyei kirendeltség egy időben végzett közvetítéseinek példáját véve nyilvánvaló, hogy egy állateledelgyár és egy elektronikai alkatrészüzem nem pontosan ugyanolyan betanított munkásokat keres, még ha formálisan azonos követelményeket jelölnek is meg. A kirendeltség nyilvántartja a munkanélküliek esetleges alkalmatlanságára utaló tapasztalatokat (tesztfeladat sikertelen elvégzése, elbocsátás röviddel a felvétel után stb.), és gyakran nem erőlteti az újabb próbálkozásokat. Ha a vállalatok úgy ítélik meg, hogy a közvetítő nem veszi figyelembe érdekeiket, vagyis ha elégedetlenek a közvetítettek minőségével, akkor a jövőben nem tartanak igényt a szolgáltatásra. A tartós kapcsolat szintén a vállalati szempontok figyelembevételére ösztönzi a kirendeltséget. Ha a közvetítő esetenként rá is beszélhetné a vállalatot alkalmatlan munkanélküliek felvételére, az később megszabadulhat tőlük, az újabb közvetítések elől pedig rossz tapasztalatai miatt elzárkózhat.

A munkaközvetítés eredményességét nem csak a túl enyhe előszűrés, és ezáltal a munkáltatók alacsony együttműködési készsége ronthatja, hanem a túl szigorú előszűrés is, melynek következtében kicsi az elhelyezési próbálkozások száma. Minél inkább szűri ügyfeleit a közvetítő, annál kevésbé valószínű a legkevésbé termelékeny, szocialisan lelegelettebb, tartós munkanélküliek elhelyezése. Számukra a foglalkoztatás esélyét paradox módon részben a munkáltatók kiválasztási és ellenőrzési eljárásaiban mutatkozó hiányosságok jelenthetik: ugyan alacsony a termelékenységük, de a munkáltató nem képes megkülönböztetni őket a magas termelékenységűektől. A túl szigorú előszűrés a megfelelő termelékenységük elhelyezésének valószínűségét is csökkenti, és elképzelhető, hogy a vállalatok emiatt kevesebb álláshelyet tudnak betölteni. Fejér megyében előfordult, hogy egy munkaerőhiányt érzékelő vállalat ötven munkanélküli előzetes válogatás nélküli kiközvetítését kérte, hogy maga győződhessen meg a termelékenységükről. A munkaközvetítő által végzett előszűrés során tehát a munkahely-álláspályázó megfelelés túl szigorú, illetve túl enyhe előrejelzése egyaránt előfordulhat. Az előszűrés optimális mértékét csak próbálkozásokkal lehet meghatározni, ebben pedig nagy szerepet játszik a közvetítő szakembereinek nehezen formalizálható, személyes tapasztalata.

Foglaljuk össze, hogy – elméleti megfontolások és kutatási tapasztalataink szerint – mikor érdemes munkaközvetítőt keresztül toborozni, és mikor nem! Megkülönböztetünk két esetet: a gyors létszámnövelést, illetve a munkaerő-állomány pótlását vagy fokozatos bővítését.

Gyors létszám bővítéskor a kínálat béremeléssel, illetőleg a tájékoztatás javításával növelhető. Ekkor a vállalat egy ideig olyan helyzetbe kerül, mintha egyedüli foglalkoztató volna a munkaerőpiacon, vagyis béremeléssel több munkaerőhöz juthat. A hasonló munkáért más cégeknél fizetett bér meghaladása tartósan meghatározhatja a vállalat munkaerő-gazdálkodását: a bér összege általában később sem csökkenthető, viszont a magas bér az álláspályázók minőségét is javítja, és nagyobb erőbedobásra készíti a dolgozókat („hatékony bér”). A versenytársakénál magasabb bért azonban csak ott érdemes és lehetséges fizetni, ahol a dolgozók nehezen megfigyelhető képességei és erőfeszítése jelentősen befolyásolja a vállalat összteljesítményét. Ez a tömeggyártásra nem jellemző, kivéve az autóipart, melynek vállalatai egymástól jól megkülönböztethető termékeket gyártanak, a költségek mellett a mi-

nőségben is versenyeznek, a vevői igényekhez alkalmazkodva rugalmasabb sorozatgyártást folytatnak, ösztönzik a dolgozók kezdeményezését egyes kérdésekben, és csoportmunkát alkalmaznak. Mint említettem, Székesfehérváron és Győrben egy-egy autóipari multinacionális vállalat folytat magasbér-politikát, lefölözve a helyi munkaerőpiacot.

A munkaerő-kínálat növelésének másik módja a vállalat ismertségének javítása. Toborzó kampány eszköze lehet az állami és magán munkaközvetítő, rendszeres álláshirdetés, iskolák felkeresése, konténerirodák létesítése a város forgalmas pontjain, tájékoztató broszúrák terjesztése kereskedelmi létesítményekben stb.⁹ A piaconál magasabb bér a tájékoztatás javításának eszközeivel együtt is alkalmazható, kivéve a munkaközvetítést, különösen az államit, mivel a kettő eltérő összetételű álláspályázó-állományt eredményez. Ez magyarázhatja, hogy az említett autógyárak soha nem kívántak az állami közvetítőn keresztül toborozni. A tömeggyártás másik pólusának tekinthető, döntően a költségcsökkentésben versenyző cégek viszont (például a másoknak bér munkát végző varrodák) az álláshelyek betöltése céljából az állami munkaközvetítőtől igényelhetik a segítyből való kizárás fenyegetését is. Erről bővebben a következő részben lesz szó.

A gyors létszámnövelés helyett sokszor csak a távozók pótlásáról, vagy legfeljebb a létszám lassú növeléséről kell gondoskodni. Ekkor elegendő lehet – különösen az ismert nagyvállalatok számára – a maguktól vagy a dolgozók ajánlásával jelentkezők fogadása, illetve a vállalati nyilvántartásba vett érdeklődők kiértékelése. Mivel a munkaközvetítéshez képest így gyorsabban és kedvezőbb összetételben juthatnak álláspályázókhoz, ezért még azok a vállalatok is, melyek a termelés megindítása, a létszám gyors növelése idején igénybe veszik az állami munkaközvetítő szolgáltatását, később lazítják vele a kapcsolatot.

3. A munkaközvetítés és a hatósági feladatok

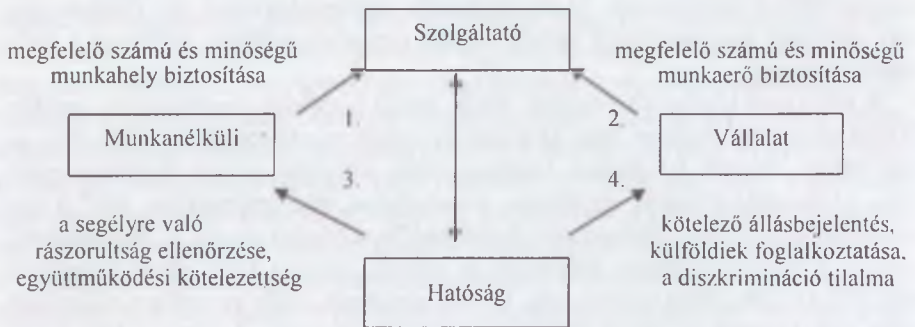
Eddig feltételeztem, hogy a munkanélküliek célja az elhelyezkedés, a vállalatoké a termelékeny dolgozók alkalmazása, a munkaközvetítő pedig – mindkettő megbízottjaként – a megfelelő összepárosításuk. Emellett azonban az állami munkaközvetítő különféle jogszabályok betartását is ellenőrzi, s ebben az értelemben a munkanélküliek és a vállalatok megbízója. Ebben a részben bemutatom a munkanélküliek és a munkáltatók opportunizmusának néhány esetét, illetve az állami munkaközvetítő szolgáltató és hatósági szerepének konfliktusait, melyeket a 2. ábra foglal össze.¹⁰ (Az egyirányú nyilak a megbízótól a megbízott felé mutatnak, a mellettük lévő számok a kapcsolatra való hivatkozást szolgálják.)

⁹ A két utolsónak említett toborzási forma alkalmazását a Flextronics nyíregyházi gyáranak beindítása előtt figyeltem meg 2000 nyarán. Tanulságos volna elemezni a jövőben várhatóan Kelet-Magyarországon terjeszkedő multinacionális tömeggyártó üzemek toborzási, kiválasztási módszereit és kapcsolatát az állami munkaközvetítővel.

¹⁰ A foglalkoztatáspolitikai programok (átképzés, bértámogatás stb.) további megbízó-megbízott konfliktusokkal járnak.

2. ábra

A hatósági feladatokat is ellátó állami munkaközvetítő szerepkonfliktusai

3.1. A hatóság és a munkanélküliek

Az állami munkaközvetítő hatósági feladata ellenőrizni, hogy a munkanélküliek segélyre szorulnak-e: nincs-e számukra a meghatározott kritériumok szerint megfelelőnek minősülő álláslehetőség, és megteszik-e az előírt lépéseket az elhelyezkedésük érdekében¹¹. A sikeres közvetítés értelemszerűen véget vet a segély folyósításának. A munkanélküliek nem feltétlenül az elhelyezkedésben érdekeltek, céljuk lehet a segély időtartamának megnyújtása is. Ebben az esetben a munkanélküli csak megbízottja, de nem megbízója az állami munkaközvetítőnek. A munkanélküliek opportunizmusának formája, hogy elhelyezkedésük érdekében nem vagy csak formálisan működnek együtt a közvetítővel.

A munkaügyi hatóság csak részlegesen tájékozódhat a munkanélküliek és a munkahelyek jellemzőiről, és ritkán bizonyíthatja egyértelműen a közvetítés meghiúsulásának okát. A vállalatok szűrési technikái a segélyre szoruló munkanélküliek megbízhatóbb kiválogatására is alkalmasak. A munkáltatók számára azonban elfogadhatatlan volna, ha az állami munkaközvetítő – törvényes felhatalmazásával élve – minden munkanélküli rászorultságát az ő költségükre vizsgálná (a 2. és a 3. megbízó–megbízott viszony konfliktusa). Ez a közvetítő megkerülésére ösztönözné őket, csakúgy mint az előzetes szűrés mellőzése. A segélyezették fokozottabb munkába állítása céljából megszigorított hatósági fellépés tehát a visszájára fordulhat. Ráadásul ha a rászorultság alaposabb vizsgálatával csökkenthetők is a munkanélküli-segélyezés költségei, a kizártak egy részét esetleg szociális segélyben kell részesíteni. A rászorultság túl nagyvonalú vizsgálata viszont nem csupán a költségvetési kiadásokat, de a vállalatok kielégítetlen munkaerőigényét is növeli.

A közvetítő által végzett előszűrés optimális mértéke tehát a hatósági szigor elmentmondó következményeinek mérlegelésétől is függ. Ebben szintén nagy szerepet játszik a szakemberek nehezen formalizálható, személyes tapasztalata. A segélyre való rászorultság megállapítása – csakúgy mint a munkaközvetítés – részben infor-

¹¹ A tanulmányban vizsgált problémák vonatkoznak minden munkanélküli ellátásra (munkanélküli-járadék, nyugdíj előtti munkanélküli-segély, rendszeres szociális segély, kifutó jövedelem pótló támogatás). Ezért – néhány indokolt kivétellel – nem teszünk köztük különbséget, és minden munkanélküli-ellátást segélynek nevezek.

mális eljárási szabályok szerint történik, amelyek egyebek között a társadalmi normákhoz igazodnak.

Köllő és Semjén szakirodalmi feldolgozása szerint a közvélemény nem csak nálunk, hanem más országokban is úgy véli, hogy sok munkanélküli nem elég buzgó az álláskeresésben (Köllő–Semjén 1995). Azonban a felderített vagy becsült esetek aránya alapján ez nem egyértelmű (egy öt amerikai államban végzett felmérés szerint például 6,6–30,7%). (Egy hazai kutatás szerint a munkanélküli-járadék kimerítése után (amikor is az annál jóval alacsonyabb jövedelempótló támogatást lehetett igényelni a közelmúltig) látványosan megugrott az elhelyezkedések száma, vagyis a munkanélküliek egy része járadékosként feltehetően „kivárt”. Azonban az ő arányuk az összes járadékosból mindössze 2 százalék volt (Micklewright–Nagy 1998).¹² A segélyből való kizárást a fejlett országok munkaügyi hatóságai a munkanélküliek nagyon alacsony, 0,2–1,3 százalék közötti hányada esetében alkalmazzák. Igaz, a munkanélküliek együttműködési készségének javításához a kevés tényleges eset demonstratív hatása, a kizárás fenyegetése is elegendő lehet (Köllő–Semjén 1995).

A bejelentett álláshelyek és a munkanélküliek megfelelését a munkaügyi hatóság formálisan három kritérium szerint vizsgálja: képzettség, egészségi alkalmasság és utazási idő. A megfelelés megítélésében döntő lehet, hogyan értelmezi a hivatalnok a kritériumokat.

Képzettségi kritérium

A felajánlott munkakörnek meg kell felelnie a munkanélküli iskolai végzettségének és szakképzettségének. A tartós munkanélküliek pedig az eggyel alacsonyabb szintű végzettséget igénylő munkakört is kötelesek elfogadni. Úgy tűnhet, esetünkben nincs helye eltérő értelmezéseknek, mivel a nyilvántartott munkanélküliek jelentős részben csak általános iskolát vagy legfeljebb szakmunkásképzőt végeztek, a bejelentett álláshelyek pedig jórészt szakképzettséget nem igénylő betanított munkák. Az interjúkból azonban kiderült, hogy például egy kisvárosban gépkocsivezetőnek akkor sem szokás nőt kiközvetíteni, ha az illetőnek van hozzá képesítése, mivel a közvetítő tudni véli, hogy a munkáltató úgysem alkalmazná. A varrodai betanított munka viszont csak a nők számára „megfelelő” – vagyis kötelező – holott a szabályok szerint más munkalehetőség hiányában a szakképzetlen – sőt egyes segélytípusok esetében a szakképzett – férfi munkanélkülieknek is vállalniuk kellene.¹³ Varni ugyanis szinte bárki megtanulhat, amint azt a munkalehetőségekben szegény keleti országrészek varrodáiban dolgozó férfiak példája is bizonyítja. Kevésbé befolyásolhatják a társadalmi normák a győri elektronikai üzem munkásösszetételét, oda férfiakat mégsem közvetítenek betanított munkásnak.

¹² Ez nyilvánvalóan alsó becslés az álláskeresésben nem elég aktív munkanélküliek arányára, mivel a kimerítéskori elhelyezkedés az opportunistá magatartásnak csak az egyik – utólag megfigyelhető – formája.

¹³ Akár egy szakképzetlen állatgondozót vagy egy tartós munkanélküli bányász szakmunkást is meg kellene próbálni betanítani varrodai munkára. A példák érzékeltetik a társadalmi normák szerepét abban, hogy erre ténylegesen nem kerül sor. Igaz, a volt bányaiüzemi villanyszerelő idézett esete, aki jelenleg buszüléseket gyárt szalagon, szintén ellentmondani látszik a társadalmi normáknak.

Egészségi kritérium

A megfelelő munkahely másik kritériuma az egészségi alkalmasság. A vállalatok kiválasztási eljárásának része az üzemorvosi vizsgálat, de a közvetítés során a munkanélküli is bemutatathat orvosi igazolást. Mivel ennek felülvizsgálata költséges a hatóság számára, a megfelelő orvosi igazolás beszerzésével a munkanélküliek viszonylag egyszerűen elkerülhetik a nem kívánatos munkafajtákra való kiközvetítésüket. Erre utalnak a szaksajtóban megjelent beszámolók (Derzsi 2000; Rózsa 2000). Ezek szerint a nyilvántartott munkanélküliek jelentős része – köztük sok szakképzetlen – orvosi igazolással rendelkezik arról, hogy bármilyen fizikai munkára alkalmatlan. Az egyik Pest megyei kirendeltségen nyilvántartott nyolcszáz tartós munkanélküliből négyszázan mentek el orvosi vizsgálatra, és 90 százalékuk hozott ilyen igazolást (Rózsa 2000). Az interjúink tapasztalatai szerint kevésbé határozott orvosi vélemény vagy igazolás hiánya esetén a közvetítőnek is van némi mozgáster a munkanélküliek által előadott egészségi problémák figyelembevételében.

Utazási kritérium

A munkahely a fentiekén túl akkor minősül megfelelőnek, ha tömegközlekedési eszközzel az oda-vissza utazás naponta legfeljebb három órát vesz igénybe. Bár ezzel kapcsolatban nem sikerült adatokat gyűjteni, feltételezem, hogy a közvetítő az utazási kritérium megítélésében is rendelkezik valamelyes szabadsággal: értelmezheti a menetrendi információkat, például az átszálláshoz szükséges időt.

Ugyan a kisgyermekét egyedül nevelő szülő esetében a maximális időtartam csak két óra, azonban a jogszabály nem vesz – bizonyára nem is vehet – figyelembe minden, főleg a családi körülményekkel kapcsolatos problémát. Az elmúlt években kelet-magyarországi varrodák dolgozóival készített interjúimból például kiderült, hogy ha a férjek időbeosztása lehetővé is tenné, hogy rendszeresen ők menjenek a gyerekekért az óvodába vagy az iskolába, komoly házasársi konfliktust okozhat, ha erre valóban rákényszerülnek a feleségek munkarendje miatt. Megoldhatatlan helyzetet eredményezhet a gyermekintézmények nyitva tartása is. A kilencvenes években az óvodai helyek száma alig csökkent (s a csökkenést egyébként is indokolta a zsugorodó gyerekszám), azonban a fenntartók szerinti arányok drasztikusan megváltoztak: a munkarendhez automatikusan igazodó vállalati óvodák száma majdnem a tizedére csökkent (Tóth 2000). A már említett kelet-magyarországi kutatásból kiderült, hogy az önkormányzati óvoda nyitva tartása nem a település lakói, hanem az óvodai alkalmazottak igényeihez igazodik. Ez még viszonylag kedvező munkaerő-piaci és közlekedési viszonyok esetén is jelentősen korlátozza a szülők által választható munkahelyek számát.

Bár az elmúlt években a felettes hatóságok különféle belső utasításokat adtak ki arról, hogy a közvetítő megengedőbben kezelje a családos munkanélküliek által előadott problémákat, ám az efféle utasításoknak nincs jogszabályi ereje, és ellentmondásba kerülhetnek más feladatokkal. A jogszabályok által figyelmen kívül hagyott szociális problémákat a közvetítő munkatársai – preferenciáiktól függően – tekintetbe vehetik a felajánlott munka megfelelésének megítélésekor. „A közvetítők megértik az anyák

problémáit, mivel ők is anyák” – mondta egy közvetítő. Vagyis a jogszabályi kritériumok értelmezése eltérhet például a hivatalnok és ügyfele neme szerint.

Mi történik akkor, ha kiközvetítenek olyan munkanélkülit, aki nem akar elhelyezkedni? Ha szándékosan elrontja a felvételi tesztet, opportunizmusa rejtve marad, mert alkalmatlannak minősül.¹⁴ Ha a vállalat mindenkit felvesz, akkor nyíltan közölheti, hogy nem akar munkába állni. Ekkor megállapodhatnak abban, hogy az alkalmatlanságot jelölik meg a közvetítés sikertelenségének okaként, s így a hatóság nem zárja ki a segélyből. Ugyanis ha a cég erre nem hajlandó, a munkanélküli kényszerűen munkába állhat ugyan, de amennyiben rövidesen kilép, vagy fegyelmeztelen, az a munkáltatók nagy része számára költséges. Mivel a kiközvetítettek fogadása is költséggel jár, dolgozni nem akaró munkanélküliek tömeges kiközvetítése az állami munkaközvetítő elkerülésére ösztönözheti a vállalatot.

A fluktuáció és a fegyelmeztelenség költségei ellenére egyes rosszul fizető cégek úgy dönthetnek, mégis igyekeznek felhasználni a segélyből való kizárás fenyegetését az álláshelyeik betöltésére. Mi történik akkor, ha nem hajlandók alkalmatlannak minősíteni az elhelyezkedni nem kívánó munkanélkülieket? Nyíregyháza környéki varrodák tavalyelőtt végzett vizsgálatakor két ilyen középüzemet találtam. Az egyik egy tőkeszegény hazai vállalkozás, mely kénytelen a piaci béreknél kevesebbet fizetni. A másik egy, a helyi viszonyokat kevésbé ismerő olasz varroda, mely gyorsan növelné létszámát. Ott a nagy teljesítménykövetelmények és a rossz munkafeltételek a helyi munkaerőpiacon magasnak számító bérekkal párosulnak. Az üzemnek elég rossz híre van a környéken, amit többek között a hatósági kényszer igénybevétele magyarázhat. A tömegesen kiközvetített, de dolgozni nem akaró munkanélküliek úgy kerülhetnek el a segélyből való kizárást, hogy a munkaügyi kirendeltségen eltúlozzák a munkahely kedvezőtlen jellemzőit. Az efféle hírek aztán elterjednek, ami csökkenti a jelentkezők számát. Ennek is tulajdonítható, hogy a hatvanfős üzem két busszal, ötven kilométeres sugarú körből kénytelen fuvarozni a munkásokat, csakúgy mint az észak-dunántúli nemzetközi nagyvállalatok.

A munkaügyi kirendeltség dolgozói nem szívesen „hajszolják” a munkanélkülieket az üzembe, amit a rossz munkakörülményekkel és szociális okokkal magyaráznak. Számolni kell azonban a hivatalnokok opportunizmusának – tanulmányban nem vizsgált – lehetőségével is. Ha nem is tudják eldönteni, hogy a munkahely rossz, vagy a munkanélküli opportunistá (az 1. és a 3. megbízó–megbízott viszony ellentmondása), a segélyből való kizárás őket is terhelő pszichikai költsége miatt hajlamosak lehetnek az előbbit feltételezni. Ha a felettes hatóság szigorítja az ellenőrzést, a munkaközvetítő az eljárás alaposabb dokumentálására törekedhet. Ezt a magyarázatot találtam egy, az előbbihez hasonló Fejér megyei varroda esetére. A kiközvetítettek arra hivatkozva nem fogadták el az állást, hogy a tulajdonos csak a túlóra után szállítja haza a dolgozókat, hosszú várakozásra kényszerítve ezzel a nem túlórázókat. A varroda tulajdonosa ezt tagadta, és követelte, hogy zárják ki a segélyből azokat, akik nem hajlandók nála dolgozni. A közvetítő nem tudta eldönteni, ki

¹⁴ A győri elektronikai cég felvételi tesztje nem ismételhető, ami a szűrési költség csökkentése mellett mérsékli a munkanélküli-segély kimerítésére időzített elhelyezkedést, vagyis a munkanélküliek opportunizmusának egy formáját. Ez a munkanélküliséget attól függően csökkentheti vagy növelheti, hogy a munkanélküliek mekkora hányada rontja el szándékosan a tesztet.

mond igazat, ezért a munkaügyi felügyelőség ellenőrzését kezdeményezte, s ez alapján döntött a panaszosok javára.

A kilencvenes évek közepén alapos empirikus kutatást végeztek Magyarországon arról, milyen tényezők befolyásolják az egyik, azóta megszűnt segélyfajta, a jövedelempótló támogatás kérelmezését és a kérelmek elbírálását (Micklewright–Nagy 1998). E támogatásra a munkanélküli-járadékot kimerítők közül azok voltak jogosultak, akiknek a családjában az egy főre jutó jövedelem bizonyos küszöbérték alatt maradt. A jövedelempótló támogatásról kérelem alapján a helyi önkormányzat döntött. A kutatók a kérelmezési költségek között a támogatás miatti megbélyegzéstől való félelmet – mint pszichikai költséget – is figyelembe vették.

A munkaügyi szervezet több formális kritérium alapján és feltehetően szakszerűbben jár el a munkanélküli-járadék feltételeinek vizsgálatakor, mint az önkormányzatok a jövedelempótló támogatás esetében. Mégis, érdekessé teheti számunkra ezt a kutatást – a más támogatási formák vizsgálatának hiánya mellett –, hogy az önkormányzat és a munkaügyi hatóság tisztviselőinek döntéseit egyaránt befolyásolják a preferenciákkal keveredő szakmai tapasztalatok, esetleg a munkanélküliek pályafutásának és magánéletének ismeretén alapuló vélemények.¹⁵

A kutatás eredményei szerint mind a támogatásért folyamodás, mind az odaítélés valószínűsége – a törvényes feltételen, azaz a jövedelmi küszöbön kívül – pozitív összefüggésben állt a helyi munkanélküliségi rátával: azonos feltételek esetén a munkanélküliek bátrabban adtak be kérelmet, az önkormányzatok pedig inkább döntöttek kedvezően a támogatásról ott, ahol az elhelyezkedési esélyek rosszak voltak. Nem igazolódott viszont a kutatóknak az a feltevése, hogy a kisebb településeken könnyebb támogatáshoz jutni, mivel az ottani önkormányzatok kevésbé felkészültek a jövedelembevallás ellenőrzésére. Sőt, a férfiak esetében a lakóhely népességszámának (a vidéki nagyvárosok kivételével) szignifikáns pozitív hatása volt. A férfiak és a nők kérelmezési magatartása is több tekintetben eltérőnek bizonyult. A magasabb iskolai végzettség csökkentette, a magasabb életkor növelte a kérelmezés valószínűségét, de ez csak a férfiaknál volt mindenhol szignifikáns. A korábbi munkanélküli-járadék nagysága (mely a munkanélküliséget megelőző keresettől függ) erős negatív kapcsolatban állt a kérelmezés valószínűségével, de csakis a nőknél. Végül az egyedülálló nők inkább folyamodtak támogatásért, mint a házasok.

Mindez azt jelenti, hogy a jövedelempótló támogatás nem teljesen a szabályok szerint működött. Ez a legtöbb esetben magyarázható – a kérelmezés pszichikai költségén keresztül – a társadalmi normákkal. A fenti különbségek arra utalnak, hogy a személytelenebb viszonyok és a munkanélküliek sűrűbb előfordulása kevésbé megbélyegzővé tette a segélyezést, ami – egyébként azonos feltételek esetén – felbátorította a kérelmezőket, és elfogadóbbá tette a kérelemről döntő önkormányzatokat. A nemek közötti különbségek magyarázatával is próbálkozhatunk abból a feltételezésből kiindulva, hogy az életkornak, az iskolai végzettségnek, a korábbi keresetnek, illetve a családi állapotnak az emberek eltérő jelentőséget tulajdonítanak a férfiak, illetve a nők társadalmi helyzetére és munkaerő-piaci magatartására nézve, ez pedig befolyásolja mind a kérelmezők, mind az önkormányzatok döntéseit.

¹⁵ Emiatt figyelmet érdemel, hogy a kisvárosokban, községekben működő munkaügyi kirendeltségek dolgozói gyakran helybeliek.

3.2. *A hatóság és a munkáltatók*

Az állami munkaközvetítő a vállalatokkal szemben az állásbejelentési kötelezettség, illetve a külföldiek foglalkoztatásának engedélyezése kapcsán rendelkezik hatósági jogosítvánnyal. Ezekén kívül foglalkozom még a felvételi diszkrimináció tilalmával, melynek érvényesítéséhez tapasztalataim szerint a komoly szándék és a jogszabályi lehetőség egyaránt hiányzik.

Állásbejelentési kötelezettség

Az állami munkaközvetítő eredményesebb működése érdekében a munkáltatók kötelesek bejelenteni megüresedő álláshelyeiket. A közvetítés – különösen az állami szolgáltatás – igénybevételenek hátulütői miatt a vállalatok gyakran nem tesznek eleget a kötelezettségüknek. Mivel azonban a sikeres közvetítéshez nélkülözhetetlen az együttműködési készségük, az állások bejelentését nem érdemes ténylegesen kikényszeríteni (a 2. és a 4. megbízó–megbízott viszony konfliktusa). Az OECD-tagországok kétharmadában nincs is efféle kötelezettség, egyharmadában van ugyan, de elmulasztása nem jár komoly következménnyel (Frey 1999; Konle-Seidl–Walwei 2001).

Az ellentmondó szempontok sikeres összeegyeztetésére példa az a diplomatikusan eljárás, ahogyan a győri munkaügyi központ tájékozik az ottani autógyár állásajánlatairól. E vállalat, mint szó volt róla, ellenérdekel abban, hogy az állami közvetítőn keresztül toborozzon. A munkaügyi központ nem is kényszeríti formális együttműködésre, mégis tájékoztathatja az állásajánlatairól a hozzá fordulókat, sőt jelentkezési lappal is elláthatja őket. A munkaközvetítő úgy jut hozzá ezekhez, mint bármely érdeklődő: munkatársai elmennek érte a vállalat felvételi irodájába.

A külföldiek foglalkoztatásának engedélyezése

A külföldiek foglalkoztatásának engedélyezése előtt elvileg külön meg kell vizsgálni, nincs-e az adott feladatra megfelelő hazai munkaerő. Ennek megítélése ugyanúgy csak elhelyezési próbálkozásokon keresztül lehetséges, mint a sikeres közvetítések számának növelése, illetve a segélyezési költségek csökkentése. Láttuk azonban, hogy a vállalatok költségén végzett teljes körű szűrés nem lehetséges. Az állami munkaközvetítő ugyanis csak akkor teljesítheti feladatát, ha a vállalatok számára nem csak hatóság, hanem szolgáltató is (2. és 4. megbízó–megbízott viszony). Így a hatóságnak be kell érnie azzal, hogy a korábbi közvetítési próbálkozások tapasztalatai alapján dönt a külföldiek munkavállalásának engedélyezéséről. Korlátozza a betanított munkakörökbe való felvétel dokumentálásának lehetőségét a formális alkalmassági kritériumok hiánya.

A felvételi diszkrimináció tilalma

A diszkriminációnak azzal a formájával foglalkozom, hogy a munkáltató nem egyéni vizsgálat, hanem az eltérő termelékenységű csoportokhoz tartozás alapján dönt a felvételtől. Ez munkáltatói szempontból ésszerű lehet, de törvénybe ütközik. A termelékeny álláspályázók csoportismérvek alapján történő elutasítása az állam segélyezési kiadásait is növelheti.

Az elutasított álláspályázó pert indíthat a munkaügyi bíróságon, ahol a vállalatnak kell bizonyítania a kiválasztás jogszerűségét. Az eljárás az álláspályázó számára költséges, ugyanakkor kártérítésre nem számíthat, mivel a jogszabály a hátrányos megkülönböztetés ténymegállapításán kívül szankciót általában nem tartalmaz. A diszkriminációra gyanakvó álláspályázók bejelentést tehetnek a munkaügyi felügyelőségen is. Ennek eljárása során szintén a munkáltatón van a bizonyítás terhe. A hatóság által kiszabható bírságból azonban az elutasított álláspályázóknak végképp semmi hasznuk. A fentiek miatt nem meglepő, hogy alig akad valaki, aki a hátrányos megkülönböztetés miatt akár a bírósághoz, akár a munkaügyi felügyelőséghez fordul.¹⁶ Mivel a felügyelők e tárgyban csak bejelentés alapján vizsgálódhatnak, saját kezdeményezésükre nem, ezért a hátrányos megkülönböztetést a gyakorlatban senki nem ellenőrzi és szankcionálja (Nacsá 2000).¹⁷

Emiatt a hazai vállalatok nem kényszerülnek a dolgozókat érintő döntések részletes dokumentálására. Ha megőrzi a felvételi szűrés eredményét, annak célja, hogy megakadályozzák a sikertelen pályázók ismételt próbálkozását. A közvetítőhöz benyújtott munkaerőigény csak néhány formális kritériumot tartalmaz, a kiválasztási eljárás leírását nem. Ugyanakkor a hivatalos bejelentőlapon 2000 őszéig szerepelt nyíltan diszkriminatív szempont, a keresett dolgozók neve éskora. A munkaközvetítők elmondták, hogy a vállalatok szóban továbbra is közlik velük az erre vonatkozó elvárásukat, és ezt ők is természetesnek tartják.

A segélyre való rászorultság alaposabb vizsgálata és a felvételi diszkrimináció elleni fellépés (3. és 4. megbízó–megbízott viszony) jól összeegyeztethető. Ha olyan csoport egyes tagjait is kiközvetítik (mivel az egyéni jellemzőik alapján a közvetítő alkalmasnak tartja őket egy állás betöltésére), mely csoportot az átlagos jellemzők alapján vagy előítélet miatt a munkáltató nem kívánja alkalmazni, az konfliktust okoz a hatóság és a munkáltató (2. és 4. megbízó–megbízott viszony), illetve a hatóság és a dolgozni nem akaró segélyezett között (1. és 3. megbízó–megbízott viszony). Nincs efféle konfliktus abban az esetben, ha a hatóság alkalmazkodik a diszkriminációhoz, és az előzetes szűrés során maradéktalanul érvényesíti a vállalati szempontokat. A felvételi diszkrimináció ugyanis kedvező az opportunisták munkanélküliek számára, mivel kevesebb munkahelyet ajánlanak fel nekik, s így nagyobb valószínűséggel maradhatnak segélyezettek. A vállalatnak és a munkanélkülinek is érdeke a hatósági ellenőrzés kijátszása, a közvetítésre pedig nem tartanak igényt, ezért egymással nem kerülnek konfliktusba. A dolgozni akaró munkanélküliek méltatlankodásától a tapasztalatok szerint nem kell komolyan tartania a diszkriminációval szemben elnéző közvetítőnek (sem az 1., sem a 4. megbízó–megbízott viszony nem érvényesül).

A fentiek miatt talán érdemes volna bővíteni a munkaügyi felügyelők feladat- és hatáskörét a felvételi diszkrimináció saját kezdeményezésre való ellenőrzésével. Megkönnyítené ezt, hogy a munkaközvetítés és a vele nem szorosan összefüggő

¹⁶ A munkaügyi felügyelőségek statisztikái szerint az elmúlt négy évben a hatóság összesen csupán tizenöt diszkriminációs ügyben járt el (OMMF 2000, 2001). Nacsá (2000) szerint ezek az ügyek is főleg a szakszervezeti tevékenység miatti hátrányos megkülönböztetéssel kapcsolatosak.

¹⁷ Nem foglalkozom a Munka Törvénykönyve néhány idevágó rendelkezésének közelmúltbeli módosításával (Lehoczkyné 2001).

munkaügyi ellenőrzés külön állami szervezetek feladata. A jogszabályok betartásának ellenőrzése így kevésbé veszélyezteti a munkaközvetítő vállalati együttműködését. A munkaügyi központ – anélkül hogy jogszabályt sértene – megértőbbnek mutatkozhat a munkáltatói szempontok iránt, mint a csak ellenőrzési feladatokkal megbízott hatóság. A vállalatok előtt arra hivatkozhat, hogy a jogszerűséget rajta is számon kéri egy másik szervezet – amint ez esetenként indokolt is lenne.¹⁸

4. Az állami munkaközvetítés fejlesztése: közös felvételi szűrés és szelektív álláskeresési támogatás

Az állami munkaügyi szervezet fejlesztéséről szóló vitákban időnként felvetődik, hogy a tanulmányban tárgyalt és más szerepkonfliktusokat a különböző feladatok (szolgáltatás, hatósági jogkörök; szociálpolitika) szervezeti szétválasztásával lehetne mérsékelni. Szerintem ez tévedés, amit egy tapasztalati és egy elméleti érveléssel indokolok. A fejlett országokban megfigyelhető szervezeti megoldások és átalakítási irányok alapján a Magyarországon kezdettől alkalmazott integrált modell látszik felülkerekedni. Ha csak a munkanélküli-segélyezés és a közvetítés feladatait nézzük, húsz OECD-tagország közül tízben azonos, tízben pedig különböző szervezet végzi ezeket. A nyolcvanas évek reformjainak iránya a legtöbb országban a funkciók összevonása volt. Nagy-Britanniában ugyan magánkézbe adták az aktív munkaerő-piaci politika tervezését és végrehajtását, azonban a munkanélküli-segélyezést és a munkaközvetítést addig önállóan végző intézményeket ott is egyesítették (Frey 1999).

Az állami foglalkoztatáspolitikai feladatok integrált ellátása mellett szól, hogy ez egyfajta szervezeti járadék keletkezésével járhat: az egyes tevékenységek nem csak konfliktusba kerülnek, hanem kiegészítik, erősítik is egymást (Williamson 1975; 1985).¹⁹ A „szervezeti design” koncepció szerint pedig, ha nem is lehet megakadályozni az opportunistá magatartást, az eljárások fokozatos finomításával csökkenthető a lehetősége (Milgrom 1988; Milgrom–Roberts 1988, 1992; Williamson 1993). A továbbiakban igyekszem megmutatni, hogy a közvetítési eljárás efféle finomításának tekinthető két, külföldön és itthon egyaránt alkalmazott módszer: a vállalat és az állami munkaközvetítő által közösen végzett kiválasztás, illetve a szelektív álláskeresési támogatás. Az első esetben az egyéni termelékenységvizsgálat, a másodikban az álláskeresés költségeihez járul hozzá a munkaügyi szervezet. A programokban részt vevő vállalatok, illetve munkanélküliek önmagukat válogatják ki azzal, hogy vállalják a költségek fennmaradó részét.

¹⁸ Az egyik munkaügyi kirendeltség vezetője elmondta, hogy bár személyesen ellenzi a felvételi diszkriminációt, köztisztviselőként kénytelen elfogadni. A hatóság munkatársai talán úgy vélik, nem tartozik rájuk a munkáltatók által alkalmazott megkülönböztetés.

¹⁹ A foglalkoztatáspolitikával szorosan nem összefüggő munkaügyi ellenőrzés esetében a külön szervezet mellett szóló, említett érv az erősebb. A többi feladat szervezeti szétválasztása egyébként a munkaügyi szervezet dolgozóinak sem állna érdekében, mivel egy-egy funkció önállóan súlytalanabb, mint az integrált szervezet részeként.

4.1. A munkaközvetítő részvétele a vállalati szűrésben

Mint láttuk, a betanított munkásokat nagy számban foglalkoztató vállalatok többsége a gyors növekedés időszakában nem nélkülözheti az állami munkaközvetítést. Ekkor a legkisebb annak a veszélye, hogy a kiválasztási eljárás ellenőrzése mérsékli a közvetítés iránti igényt. A hatékonyság és a méltányosság követelményét egyaránt kielégítheti, ha az állami munkaközvetítő részben magára vállalja az álláspályázók egyéni termelékenységvizsgálatának költségét. A betanított munkák esetében ez megbízhatóbb és drágább tesztekkel jelenthet. A kiválasztási eljárás közös kidolgozása és alkalmazása a kisvállalatok számára a méretgazdaságosság alapján is előnyös lehet, mivel a magas fajlagos költség miatt ritkán használnak szakszerű szűrési technikákat. Növeli viszont a vállalat költségét, hogy nem javíthatja a kiválasztás hatékonyságát statisztikai diszkriminációval, vagy legalábbis jobban fel kell tárnia kártyait a közvetítő előtt, mint ha egymaga végzi a szűrést.

Azonban a drágább kiválasztási technikák is tökéletlenek, ezért a munkaközvetítőnek számítani kell arra, hogy a vállalat nem tartja be a megállapodást, és a szűrés eredményét a csoportismérvek alapján történő válogatással igyekszik javítani. Várható az is, hogy a gyors létszámnövelést követően lazítja kapcsolatát a közvetítővel, a közösen kiválasztott dolgozók egy részét pedig lecseréli. A program tartós és mindenki számára előnyös hatása, hogy azok a munkanélküliek, akik valójában termelékenyek, de erről nem tudnak olcsón megfigyelhető jelzéseket adni, ezért a hagyományos kiválasztási eljárásban általában visszautasítják őket, az állam által támogatott egyéni szűrés eredményeként álláshoz jutnak, és termelékenységüket a munkahelyi tevékenységükkel bizonyíthatják.

A munkaügyi központ és a vállalatok efféle együttműködésének elveiről és gyakorlati példáiról több beszámoló jelent meg a hazai szakajtóban. Pécssett egy induló mikroelektronikai üzem számára válogattak több száz betanított munkást ezzel a módszerrel (Janovics 1998, 1999a, 1999b). Pakson pedig ötven ugyancsak betanított munkás toborzásában és kiválasztásában működött közre a helyi munkaügyi kirendeltség egy újonnan induló olasz bútorgyártó kisüzem számára (Adorján 2000). A tájékoztatás javítása végett Pécssett magukkal a közvető munkatársaival is elvégeztették a tesztfeladatokat (Janovics 1999b).

Kutatásunk során mi is találtunk példát a kiválasztásban való együttműködésre, a győri munkaügyi központ és az ottani elektronikai nagyüzem között. A betanított munkára való alkalmasság vizsgálatát a vállalat és a munkaügyi központ pszichológusai közösen dolgozták ki. A jelentkezők többsége ma már nem a nyilvántartott munkanélküliek közül kerül ki. A munkaügyi központban végzik azoknak a szűrését is, akik közvetlenül a gyárban jelentkeznek. Szintén a központ pszichológusai utaznak Szlovákiába, hogy helyben válogassák ki az államközi szerződés alapján alkalmazott, naponta ingázó dolgozókat. A munkaügyi központ az államközi szerződés megkötésében is aktívan közreműködött, amikor arra a következtetésre jutott, hogy a vállalat munkaerőigénye belföldről már nem elégíthető ki. A szerződés értelmében a külföldiek foglalkoztatásának a megállapított létszám erejéig nem feltétele a hazai munkaerő 3.2. részben említett vizsgálata.

A győri munkaügyi központ szakemberei szerint az üzem nagyon elégedett a szolgáltatásukkal. Ugyanennek a vállalatnak a székesfehérvári üzeme szintén igényelné a közös felvételi szűrést. Ők az érdekeltség hiányával magyarázzák, hogy az ottani munkaügyi központ – állításuk szerint – lényegében nem játszik szerepet a toborzásban és a kiválasztásban. A székesfehérvári cégnél úgy vélik, megfelelő érdekeltség esetén a munkaügyi központ vezető helyzetbe kerülhetne a közvetítés piacán. A vállalat mindkét üzeme lényegében külső szervezetre bízta a toborzást és a kiválasztást: a székesfehérvári a munkaerő-kölcsönzőjére, a győri pedig a jelek szerint a munkaügyi központra.²⁰

Az alábbi táblázat a munkaerő-gazdálkodás néhány jellemzőjét foglalja össze a két üzemben.

	Székesfehérvár	Győr
Munkaerő-kölcsönzés	Van	Nincs
Külföldiek foglalkoztatása	Nincs	Van
A munkaügyi központ részvétele a kiválasztásban	Nincs	Van
A betanított munkások összetétele	Nők és férfiak	Csak nők

A két hasonló tevékenységet végző gyár munkaerő-gazdálkodása lényeges jellemzőkben eltér. A két város munkaerőpiacának fontos különbsége, hogy Győr napi ingázással Szlovákiának a határtól távolabbi térségeiből is elérhető (vagyis a szlovákiai foglalkoztatása természetes térbeli kapcsolatokat állít helyre), míg Székesfehérvár nem (ez az üzem nem is alkalmaz külföldi betanított munkásokat, mert elmondása szerint nem éri meg). A legkevesbé indokolható különbség, hogy míg Székesfehérváron 40–45 százalék a férfi dolgozók aránya, Győrben betanított munkásnak csak nőket vesznek fel.

A pécsi és a paksi eset, legalábbis a szakirodalmi ismertetésük alapján, inkább megfelelni látszik a hatékonyság és a méltányosság együttes követelményének, mint a győri elektronikai cég interjúinkból megismert esete. Az utóbbiban ugyanis a munkaügyi központ a jelek szerint főleg a vállalat megbízottjaként jár el, mivel diszkriminatívnak tűnő felvételi eljárásban vesz részt.

4.2. Szelektív álláskeresési támogatása

A munkanélküliek egy részének álláskeresési támogatása szintén enyhítheti a vállalatok és a munkanélküliek szempontjainak ellentmondását, illetve opportunizmusuk – jelen esetben inkább csak a munkanélküliek opportunizmusának – következményeit. Különbség a mindennapos közvetítéshez képest, hogy az efféle programban viszonylag kevesen vehetnek részt. Tegyük fel, hogy az álláspályázók termelékenysége megítélésekor a munkáltatók elsősorban nem mérésekre, hanem jelzésekre

²⁰ Székesfehérváron annak a dolgozónak van esélye rögtön saját állományba kerülni, akinek hasonló tevékenységben szerzett tapasztalata van. A többiek a kölcsönző cég alkalmazottai lesznek, de a termelékenyebbeket később szintén saját állományba veszik. A felvételi szűrés kiszervezése és az előléptetési rendszer arra utal, hogy az alaposabb alkalmasságvizsgálat a foglalkoztatás során történik.

támaszkodnak! A munkaügyi központ az álláskeresési támogatással – a képzéssel ellentétben – nem növeli ügyfele termelékenységét, hanem arra igyekszik megtanítani, hogy meggyőző jelzést adjon. Emellett a közvetítő meggyőzheti a potenciális munkáltatót, hogy a szokásosnál alaposabb eljárás során ügyfele olyan jellemzőjét ismerte meg, mely magasabb termelékenységre utal, mint a vállalati szűréskor általában vizsgált jelzések.

Az álláskeresési támogatás kritikája lehet, hogy nem számol a vállalati szempontokkal, mivel eredményeként az álláskeresők jobban félrevezethetik termelékenységükről a munkáltatókat. Elképzelhető, hogy a munkaügyi központ nem hivatalosan különféle vizontszolgáltatásokat nyújt a vállalatoknak annak fejében, hogy megtűrnek néhány alacsony termelékenységű dolgozót. A munkaközvetítő mindkét megbízója érdekét képviseli, ha a speciális támogatást élvező munkanélküliek termelékenyebbek a programban részt nem vevőknél. Hogyan válogatják ki őket, amikor nem ismert a termelékenységük? A munkanélküliek magukat válogatják ki, mivel a programban való önkéntes részvétel aktív álláskeresést és a közvetítővel való intenzív együttműködést igényel.

A program tehát úgy értelmezhető, hogy a munkaközvetítő – a potenciális munkáltatókra való befolyását is felhasználva – többet költ azokra a munkanélküliekre, akik valóban érdekeltek az elhelyezkedésben, és vállalják az intenzív keresés rájuk háruló költségeit. A vállalatok így megfelelő dolgozókat kaphatnak, a termelékenyebb munkanélkülieket pedig könnyebben felveszik. Nem állítható, hogy a programból távol maradók nem működnek együtt a munkaközvetítővel, vagyis emiatt ők nem zárhatók ki a segélyezésből. Az önként jelentkezők viszont biztosan együttműködnek, ezért érdemes többet költeni rájuk – az ő kiválogatásuk révén csökken a munkanélküliek opportunitizmusának kockázata.

A győri úgynevezett mentori rendszer egyik eseteírása szerint speciális álláskeresési támogatás eredményeként kapott munkát a többször említett elektronikai cég szerelőszalagján egy középkorú, tartósan munkanélküli nő (Berzsenyi 2000). De mit is jelent a speciális támogatás, ha egyszer az illető sikerrel elvégezte a tesztet, tehát méltányos kiválasztási eljárás esetén mindenképpen felvették volna? Az eseteírásból kiderül, hogy mentora segített neki belátni, nincs esélye a korábban végzett adminisztratív munkára. Emellett a munkaközvetítő meggyőzhette a vállalatot, hogy az illető esetében ne alkalmazzon statisztikai diszkriminációt. Ez annál inkább lehetséges, mert a kiválasztási eljárás nagy részét – mint láttuk – a munkaügyi központ végzi a vállalat részére. Mellesleg a fiataloknál bizonyára lassúbb, ám felnőtt gyermekekkel rendelkező, így – a kisgyermekes anyákkal ellentétben – ritkán hiányzó, több műszakos munkára is hajlandó, középkorú nők alkalmazása – a varrodákhoz hasonlóan – az elektronikai szerelőszalagokon is előnyös lehet munkáltatónak és munkavállalónak egyaránt. Esetünkben erre utal, hogy – a leírás szerint – az illető azóta is a cégnél dolgozik.

Hivatkozások

- Adorján Zsuzsanna 2000. Azt is kezelni kell, aki a rostán kiesett. Munkaerő-toborzás Tolna megyében. *Munkaügyi Szemle* (2): 39–40.
- Akerlof, George A.–Janet Yellen (eds.) 1986. *Efficiency Wage Models of the Labor Market*. Cambridge: Cambridge University Press
- Berzsenyi Csaba (összeáll.) 2000. *Szociális mentorok*. Győr-Moson-Sopron Megyei Munkaügyi Központ
- Derzsi Éva 2000. Fenyegető veszély vagy segítség a bajban? Gondolkodjunk együtt a külföldiek magyarországi munkavállalásáról. *Munkaügyi Szemle* (7–8): 59–62.
- Frey Mária 1999. Munkaközvetítés a munkaerő-piaci szervezetben. In Frey Mária–Nagy Gyula: *A munkanélküliség kezelésének passzív és aktív eszközei*. BKÁE KTI –Emberi Erőforrások Tanszék, 15–26.
- Gábor R. István 1998–1999. Munkaerő-piaci diszkrimináció. In *Jegyzetfejezetek A munkaerőpiac intézményei és működése választható szaktárgyhoz*. Budapest: BKÁE Emberi Erőforrások Tanszék. Sokszorítás.
- Galasi Péter 1994. *A munkaerőpiac gazdaságtana*. Budapest: Aula
- Galasi Péter 2001. A nő–férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1992–1996. *Statisztikai Szemle* (1): 18–34.
- Galasi Péter–Nagy Gyula 1994. *A munkanélküliség gazdaságtana*. Budapest: Aula
- Goldin, Claudia 1986. Monitoring costs and occupational segregation by sex. A historical analysis. *Journal of Labor Economics*, 4 (1): 1–27.
- Heywood, John S.–Xiangdong Wei 1997. Piece-rate payment schemes and the employment of women. The case of Hong Kong. *Journal of Comparative Economics*, 25 (2): 237–255.
- Horn Gabriella 2001. Idénymunkáshelyzet. Az ígélet földje. *Magyar Narancs*, január 18.
- Janovics László 1998. Új utak a közvetítésben. *Munkaügyi Szemle* (10): 36–38.
- Janovics László 1999a. Alternatív munkaerő-piaci szolgáltatások. Rózsa József interjúja. *Munkaügyi Szemle* (11): 34–36.
- Janovics László 1999b. A francia munkaerő-toborzási módszer alkalmazásának pécsi tapasztalatai. *Munkaügyi Szemle* (4): 33–37.
- Jensen, Michael C.–William H. Meckling 1976. Theory of the firm: managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3 (4): 305–360.
- Kertesi Gábor–Köllő János 2001. *Ágazati bérkülönbségek Magyarországon*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
- Konle-Seidl, Regina–Ulrich Walwei 2001. Job Placement Regimes in Europe: Trends and Impacts of Changes. *IAB Labour Market Research Topics*, 46. Nürnberg, Germany: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung der Bundesanstalt für Arbeit

- Köllő János (szerk.) 2000. Bérek a politikai rendszerváltástól az ezredfordulóig. In Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2000*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 35–148.
- Köllő János–Semjén András 1995. A munkanélküli segély mint költség, jövedelem és ösztönző. In Köllő János–Gábor László (szerk.): *Foglalkoztatáspolitikai orvosságos és méregtár. Tanulmányok a foglalkoztatáspolitikai eszközökről*. Budapest: Max Weber Alapítvány stb., 9–98.
- Kuczi Tibor 2000. *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Replika Kör
- Lehoczkyné Kollonay Csilla 2001. A foglalkozási diszkrimináció tilalmának módosuló szabályai. *Munkaügyi Szemle* (6): 3.
- Micklewright, John–Nagy Gyula 1998. Segélyezés, életszínvonal és ösztönzés a munkanélküli-járadék kimerítése után. *Közgazdasági Szemle* (5): 401–423.
- Milgrom, Paul 1988. Employment contracts, influence activities and efficient organization design. *Journal of Political Economy*, 96 (1): 42–60.
- Milgrom, Paul–John Roberts 1988. An economic approach to influence activities in organization. *American Journal of Sociology*, 94: 154–179.
- Milgrom, Paul–John Roberts 1992. *Economics, Organization and Management*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall
- Nacs Beáta 2000. A munkahelyi diszkrimináció elleni jogvédelem problematikája Magyarországon. In Koltay Jenő (szerk.): *A munkaügyi kapcsolatok rendszere és a munkavállalók helyzete*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 183–221.
- Nagy Gyula 1999. Általános szempontok a munkaközvetítés szerepének és eredményességének megítéléséhez. In Frey Mária–Nagy Gyula: *A munkanélküliség kezelésének passzív és aktív eszközei*. Budapest: BKÁE KTI – Emberi Erőforrások Tanszék, 1–15.
- Nagy Gyula 2001. A nők gazdasági aktivitása és foglalkoztatottsága. *Statisztikai Szemle* (1): 35–55.
- Napi Gazdaság* 2001a. (január 23.) Elfogyott a helyi munkaerő Esztergomban. Felvidékiekkel bővíté létszámát a Suzuki.
- Napi Gazdaság* 2001b. (február 6.) Komarnóiakat is felvettek a komáromi gyárba. Megduplázta bevételeit a magyarországi Nokia
- Napi Gazdaság* 2001c. (március 9.) Érezhetően nő a munkaerőhiány a közép- és nagyvállalatoknál. Növelték a magyar–szlovák foglalkoztatási kereteket.
- OMMF 2000. *A munkaügyi ellenőrzés 1997–1999. évi tapasztalatai*. Országos Munkabiztonsági és Munkaügyi Főfelügyelőség, szeptember
- OMMF 2001. *A munkaügyi államigazgatási intézkedések az eljárások tárgya szerint 2000-ben*. Országos Munkabiztonsági és Munkaügyi Főfelügyelőség
- Pekarek János 2001. Dudar már nem bányászfalu. *Népszabadság* (március 14.)
- Pöcze Péterné 2000. A szlovák munkavállalók nem rontják a magyarok elhelyezkedési lehetőségeit. *Munkaügyi Szemle* (7–8).
- Ross, Stephen A. 1973. The economic theory of agency: the principal's problem. *American Economic Review*, 63 (2): 134–139.

- Rózsa József 2000. Külföldiek Magyarországon. *Munkaügyi Szemle* (4): 24–25.
- Stigler, George J. 1989. Információszerzés a munkaerőpiacon. In *Piac és állami szabályozás. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 254–273.
- Szirmai S. Péter 2001. Magyar Suzuki Rt. Minőségi csere. *Figyelő*, március 1–7.
- Timár János 1988. *Idő és munkaidő*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Tóth Olga 2000. A családi élet és a fizetett munka harmonizálása. In Frey Mária (szerk.): *EU-konform foglalkoztatáspolitikai*. Budapest: k. n., 418–437.
- Vámos Éva 2001. A párkányi híd megépülése bővíti a munkaerőpiacot. *Napi Gazdaság*, február 23.
- Varga Júlia 1998. *Oktatás-gazdaságtan*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány
- Williamson, Oliver E. 1975. *Markets and Hierarchies*. New York: Free Press
- Williamson, Oliver E. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press
- Williamson, Oliver E. 1993. Transaction cost economics and organization theory. *Industrial and Corporate Change*, 2 (2): 107–150.

MUNKAVÁLLALÓK PÉNZÜGYI RÉSZVÉTELE A GAZDASÁGI SZERVEZETEK BEN: ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK ÉS A VÁLLALATI PANEL EREDMÉNYEI¹

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepet tölthetnek és töltenek be a munkavállalói tulajdonban lévő szervezetek a kialakuló piacgazdaságban. A szakirodalomban hangsúlyosan szereplő néhány elméleti szempont áttekintését követően a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem szociológia tanszékén folyó *Vállalati panel* kutatássorozat adatait vizsgáljuk meg.

A munkavállalói tulajdonlás kérdéskörével sokféle megközelítésben foglalkoznak a társadalomkutatók. Gazdaságelméleti szakfolyóiratokban ugyanúgy találkozhatunk a témával foglalkozó tudományos közleményekkel, mint a gazdaságszociológiai monográfiák között, vagy gazdaságpolitikai tanulmánykötetekben. Természetesen a vezetés-tudományi szakirodalom is nagy teret szentel a témának. A kutatások rendszerezése azonban nem csak tudományterületek szerint történhet. Elemzésünk szempontjából különös jelentősége van az alábbi két kutatási stratégia világos elkülönítésének:

a) A kutatások egy részének középpontjában a munkavállalói tulajdonlás egyéb gazdálkodási formákkal való *általános összehasonlítása* áll. Az összevetés különféle szempontok alapján történhet. Lehet vizsgálni etikai-világnézeti értékek szempontjából a tulajdonformákat. Ebben az esetben azt elemzi a kutató, hogy a munkavállalói tulajdon összevetve más formákkal mennyiben felel meg a szabadság, az igazságosság vagy egyéb más elv támasztotta követelményeknek. Lehet hatalmi érdekek szempontjából közelíteni a témához. Ekkor a kutatási kérdés az, hogy kinek a befolyásolási képességét növeli, és kiét csökkenti egy gazdálkodó egység munkavállalói tulajdonba kerülése. Végül a gazdasági hatékonyság szempontjából is össze lehet vetni a különböző tulajdonformákat. A fenti módszert alkalmazó kutatások közös jellemzője, hogy általános következtetések levonását tűzik ki célul.

b) A munkavállalói tulajdonnal foglalkozó irodalom másik része a meglévő munkavállalói tulajdonú szervezetek sajátosságait vizsgálja. Azt kívánja megtudni, hogy *miért alakult ki ez a tulajdonforma a gazdaság egyes területein*, és miért nem található meg máshol. Az ilyen típusú kutatásokat gyakran, de nem mindig funkcionalista megközelítésmód jellemzi, amely a piaci szelekció mechanizmusára épül.

¹ A szakirodalmi áttekintés elkészülését a Rézler Gyula Alapítvány *Indiana University*-re szóló kutatási ösztöndíja támogatta. Az empirikus elemzés a Magyar Vállalati Panel kutatási program támogatásának köszönhetően született meg. A szerző köszönettel tartozik Kopasz Mariannak, Laki Mihálynak, Laky Teréznek, Lengyel Györgynek, Tardos Róbertnek és az anonim bírálónak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért. Mindazonáltal a tanulmányban szereplő tévedésekért kizárólag a szerzőt terheli felelősség.

Az alábbi tanulmányban a b) pontban ismertetett megközelítés dominál, ugyanakkor röviden utalunk az a) pontban bemutatott szemléletet követő munkák következtetéseire is. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a hazai szakirodalomban elsősorban a tulajdonformák általános összevetésére találunk példákat. További sajátossága a magyarországi kutatásoknak és szakmai vitáknak, hogy a munkavállalói tulajdonú szervezetek egy szűk csoportjára koncentrálnak. Elsősorban a nagyméretű volt állami (ipar)vállalatok privatizációja kapcsán vizsgálták az alkalmazottak tulajdonhoz jutásának lehetőségeit. Az alábbiakban a munkavállalói tulajdonlás más formáit és területeit is tekintetbe vesszük.

Vizsgálatunk célja közelebb kerülni annak megismeréséhez, hogy a rendszerváltás sajátos körülményei hogyan befolyásolták e tulajdoni forma terjedését hazánkban. Az elméleti irodalom áttekintésével arra keresünk választ, hogy piacgazdasági körülmények között² mely területeken és milyen indokok alapján jöhetnek létre és maradhatnak fenn munkavállalói tulajdonban (is) lévő vállalatok. A Vállalati panel adatainak segítségével azt vizsgáljuk, hogy megmagyarázhatjuk-e az elméletben megfogalmazott általános indokok alapján a munkavállalói tulajdonú cégek elterjedtségét és sajátosságait hazánkban, vagy szükség van a gazdasági átalakulás speciális hatásainak részletesebb elemzésére.

A továbbiakban elsőként meghatározzuk azokat a gazdálkodási formákat, melyeket tanulmányunkban a munkavállalói tulajdon fogalma alá sorolunk. Ezután röviden ismertetjük a munkavállalói tulajdon mellett és ellen felhozott általános érveket, majd áttekintjük az elméleti kutatások következtetéseit arra vonatkozóan, hogy milyen körülmények között jönnek létre és maradnak fenn munkavállalói tulajdonú vállalkozások. A következő részben röviden összegezzük a fejlett piacgazdaságokban működő munkavállalói tulajdonú cégekkel kapcsolatos tapasztalatokat. Az elméleti feltevéseket a magyar iparvállalati panel kilencvenes évekbeli eredményeivel vetjük össze.

2. A munkavállalói tulajdonlás formáiról³

A tanulmányban munkavállalói tulajdonban (is) lévő vállalkozásoknak tekintjük az a) profitrészesedéssel (profit sharing) rendszerben működő cégeket, b) partnerségi szervezeteket és c) a termelő szövetkezeteket. A *profitrészesedéssel rendszerben* a vállalat vagyonának jelentős része lehet külső tulajdonosok kezén. Emellett lehetséges, hogy az alkalmazottaknak csak egy kis része tulajdonos. A legtöbb esetben úgy jönnek létre, hogy egy hagyományos kapitalista vállalat tulajdonosai (később tár-gya-landó indokokból) részesedést ajánlanak a vállalat bizonyos tulajdonosi jogából a munkavállalóknak (vagy egy részüknek). Ennek a részesedéssel rendszernek sokféle formája lehetséges attól függően, hogy milyen jogokat kapnak a dolgozók. Ezekkel a típusokkal most nem foglalkozunk részletesebben. Az úgynevezett *partnerségi szervezetekben* többnyire dolgozók kezén van a cég nagy része vagy egésze. Azonban a munkavállaló

² Eltekintve olyan helyi sajátosságoktól, mint amilyen például a hazánkra is jellemző, a tervgazdaságból a piacgazdaságra történő átmenet.

³ Az alábbiánál részletesebb (de annak nem ellentmondó) tipológiához lásd pl. Toscano (1983).

lőknak csak egy kisebb része tulajdonos (és ők is a klasszikus rész-vénytulajdonlásnál kötöttebb formában). Többnyire jogászok, orvosok és más értelmiségi szakmák képviselői választják ezt a társulási formát a fejlett piacgazdaságokban. A *termelő szövetkezetekben* (a változatos működési formák tipikus esetében) a tulajdonosok nagy része vagy egésze dolgozó, és a dolgozók nagy része, esetleg egésze tulajdonos. A szövetkezetek jellegzetességei időben és térben nagy változatosságot mutatnak. Valamivel bővebben az empirikus áttekintésben lesz szó róluk.

Látható, hogy meglehetősen tágan értelmezzük a munkavállalói tulajdonú vállalkozás fogalmát. Nem követeljük meg, hogy minden dolgozó (vagy a dolgozók többsége) részesedjen a tulajdonból, és azt sem, hogy a tulajdon egésze (vagy többsége) dolgozók kezén legyen. Joggal vetődhet fel kritika egy ilyen tág értelmezéssel szemben. Hiszen eszerint az olyan cég is munkavállalói tulajdonban van, ahol a tulajdonosok speciális (profithoz kötött vagy részvényvel fizető) ösztönzőket alkalmaznak a vállalatot irányító néhány vezető körében. Azonban úgy gondoljuk, hogy vannak lényeges közös motívumok a fent felsorolt különböző típusú szervezetek létrejöttében és fennmaradásában. Ráadásul ennek a definíciónak nagy előnye, hogy használatával el tudunk rugaszkodni a munkavállalói tulajdonhoz kötődő hétköznapi képzetektől, melyek nagyon szűkre szabnák elemzésünk kereteit.

3. Elméleti áttekintés

3.1. A munkavállalói tulajdon általános összevetése más tulajdonformákkal Etikai-világnézeti érvek és ellenérvek

A munkavállalói tulajdonlás melletti indokok két nagyobb csoportba sorolhatók. Az egyik az „osztálykülönbségek” csökkentésére teszi a hangsúlyt. Eszerint a dolgozók tulajdonhoz juttatása mérsékelheti a tőkekoncentrációt (Poole 1989). Ezzel együtt csökkenhetnek a tőkések és munkások közötti jövedelemkülönbségek (Komlósy 1990). Védettebbé válnak a munkások az elbocsátások anyagi következményeivel szemben, hiszen tőkejövödelmüket utcára kerülésük után is élvezhetik (Makó 1989a, 1989b). A szocializmus hagyományos céljai piacgazdasági eszközökkel érhetők el a munkavállalói tulajdonlás segítségével. Az érvek másik csoportja a munkahelyek biztonságát helyezi előtérbe. Azt hangsúlyozzák ezek a gondolatmenetek, hogy a munkások nem áru, meg kell valahogy védeni jogukat arra, hogy munkahelyükön maradhassanak kedvezőtlen piaci körülmények között is (Stark 1991). A munkavállalói tulajdonlás bizonyos formáinak elterjedése csökkentheti a munkanélküliséget (Stark 1991 Baddon et al. 1989; Weitzman 1985⁴). Az ellenérvek közül az egyik leg-

⁴ Figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy Weitzman részesgazdaság-konceptiója a munkavállalói tulajdonnak csak bizonyos formáival egyeztethető talán össze. Amint Gábor R. István (Gábor R. 1991) rámutatott: Weitzman fogalma nem tartalmazza azon vállalatokat, ahol az irányításba is beleszólásuk van a dolgozóknak. A munkavállalói tulajdonnak csak olyan formája felel meg koncepciójának, ahol a magántulajdonosok jelképes értékű részvényt kettelt juttatnak a dolgozóknak, melynek jövedelme így a bérezés alternatív formája lesz. Am lehet, hogy Weitzman még ez ellen is tiltakozna. Azért hivatkoztam mégis Weitzmanra, mert a munkavállalói tulajdon munkanélküliségre gyakorolt hatásával foglalkozók hivatkoznak rá, így gondolatainak ezen a területen érezhető termékenységére letagadhatatlan.

fontosabb annak igazságtalanságát hangsúlyozza, hogy a munkások anyagi helyzete nagymértékben vállalatuk sikerességén múlik, mikor ők egyedileg kevésbé tehetnek a cég helyzetéről (Stark 1991). A szabad munkaerőpiac jobban szolgálhatja a munkásokat, mint egy effajta „röghöz kötés”.

Politikai-hatalmi érvek⁵

Egyes szerzők szerint a nyugati demokráciák liberális és konzervatív politikusai a rendszer stabilitását akarják továbbra is biztosítani akkor, amikor a munkavállalói tulajdont támogatják (Szamuely 1992). A kapitalista rendszert romboló filozófiák erodálását remélik ettől (Poole 1989). Mások úgy gondolják, hogy a privatizáció felgyorsítását teszi lehetővé ez a tulajdonforma. Az egyébként nem kelendő cégeket is hamar magánosítani lehet, megszabadítva az államot bizonyos kötelezettségektől (Tulajdon Alapítvány 1991). Némely politikai döntéshozó a felelősség nélküli menedzserhatalom fenntartását segítheti elő ennek a tulajdonformának a fenntartásával (Bársony–Krokos 1989).

Közgazdasági szempontok

A gazdálkodók haszonelvű szempontjait tekintve azt mondhatjuk, hogy a munkavállalói tulajdonlás lehetőséget teremthet az úgynevezett X-hatékonyság növelésére.⁶ Ez a dolgozók motivációjának növekedése révén érhető el. Nagyobb elkötelezettség alakulhat ki a cég irányában, mely változatlan elosztású tőkeinput és azonos munkaerő-állomány mellett is növelheti a termelékenységet. A munkavállalói tulajdonnak köszönhető nagyobb hatékonyság többféle módon valósulhat meg. Javulhat az innovációs tevékenység (Makó 1989a, b). A dolgozók tágabb perspektívában szemlélik a termelést. Nagyobb eséllyel osztják meg feletteseikkel azokat az információkat, melyek lehetővé teszik a hatékonyabb termelést munkaszervezeti vagy technikai újítás által. Csökkenhet az ellentét a beosztottak és a vezetők között. A szakszervezetek kevésbé harcosan próbálják érvényesíteni érdekeiket. A cég fennmaradásához szükséges struktúraváltások könnyebben végrehajthatók (Baddon et al. 1989; Davy 1983; Russel 1985). Az azonnali béremelésnél relatíve nagyobb súlyt kap a cég hosszú távon várható értéke.

⁵ Nem választjuk szét a munkavállalói tulajdon támogatását és ellenzését kiváltó politikai motivációkat. Minden alábbi indok szólhat mellette és ellene is. Ami egyes politikusokat támogatásra motivál, az másokat épp ellenkező magatartásra sarkallhat. A megfogalmazás módja mindenesetre a támogatás melletti ösztönzőként veszi számba az érveket.

⁶ Az X-hatékonyság fogalmát Harvey Leibenstein vezette be (Leibenstein 1966). A vállalatok belső működésének vizsgálatához alkotta meg koncepcióját. A klasszikus mikroökonómia általa allokatívnak nevezett hatékonyság fogalmát kívánta kiegészíteni. Véleménye szerint a vállalatok nem az adott tőke- és munkainputhoz tartozó termelési lehetőségek határára dolgoznak. Az általa X-hatékonyságnak nevezett jelenség egyik fő eleme a motiváció hiánya. Mint arra De Alessi (1983) rámutatott: a vállalatelmélet Alchian, Demsetz, Williamson és mások általi megújítása feleslegessé tette a hagyományostól eltérő hatékonyságfogalom használatát. A munkavállalói tulajdonnal foglalkozó irodalomban azonban alkalmazzák a terminust (lásd pl. Baddon et al. 1989).

A működés hatékonyságát csökkentő tényezők közül a potyautas-problémát említik leggyakrabban (Alchian–Demsetz 1972; Baddon et al. 1989; Paroush 1985; Stark 1991). A cég haszna egyfajta közjóság. A munkásoknak esetleg megéri lógni, ha teljesítményük nem befolyásolja érezhetően a vállalat összprofitáját. Amennyiben a dolgozók többségi tulajdonosaik cégüknek, akkor irányítási problémák is felléphetnek a potyautas-jelenség mellett (Williamson 1980). Felmerülhet hosszabb távon az is, hogy kötöttebbé válik a munkaerő, ami akadályozhatja a szükséges struktúraváltások véghezvitelét (Stark 1991). Korlátozza emellett a szabad munkaerőpiac működését. Vannak, akik a fenti ellenérvek miatt azt állítják, hogy ott sem létezhetnek sokáig ebben a formában munkavállalói tulajdonú szervezetek, ahol hatékonyabbak, mint egy hagyományos kapitalista cég (Ben-Ner 1984).

3.2. *A munkavállalói tulajdonú vállalatok létrejöttének piaci alapú magyarázatai*

Ebben az alfejezetben a téma közgazdasági és szociológiai irodalmát felhasználva azt vizsgáljuk meg, hogy milyen gazdálkodási körülmények között segíti elő a munkavállalói tulajdon a sikert jobban, mint más tulajdonformák.⁷ Az a tényező, melynek hasznosságát elemezzük, a vállalati profit, illetve a cég értékének megjelenése a dolgozók (egyéb részének) anyagi ösztönzői között. A munkavállalói tulajdonú vállalkozások létével kapcsolatban két dolgot kell megmagyarázni. Egyrészt arra kell választ adnunk, hogy *miért nem klasszikus formában*, kizárólag külső tulajdonosokkal dolgoznak egyes cégek. Másrészt azt kell megindokolnunk, hogy *miért nem egyéni vállalkozók* a tulajdonos dolgozók.⁸

Munkavállalói tulajdon a külső tulajdonlás helyett

– Az egyik olyan jellemző, amely a teljes külső tulajdonlással szemben (legalább részbeni) munkavállalói tulajdonra ösztönözhet, az a munkavállalók erőfeszítésének költséges megfigyelhetősége (Alchian–Demsetz 1972: 786). Ilyenkor a vállalatból való részesedés serkentheti a dolgozót arra, hogy az ellenőrzés és a közvetlen büntetés hiányában is a cég érdekeinek megfelelően cselekedjen. Nehéz megfigyelni például a szellemi erőfeszítéseket. Költséges az értékelése bizonyos egyedi jellegű feladatoknak. Adott típusú munkafolyamat esetén pedig növelheti a fajlagos megfigyelési költségeket az alacsonyabb ellenőrzötti létszám.

– A második kiemelendő tényező a munkavállaló emberi tőkéjének jövőbeli bizonytalan megtérülése (Jensen–Meckling 1979: 502). Ha egy adott képzettségű és tapasztalatú munkavállaló felvételekor csak nagy szórás mellett lehet ismerni várható teljesítményének az értékét, az hagyományos fix bérezés mellett alulteljesítésre

⁷ Az itt ismertetett a funkcionalista jellegű megközelítésnek vannak korlátai. Erős piaci szelekciót tételez fel, ahol hamar eltűnnek a nem megfelelő formában működő vállalkozások. Előnye viszont, hogy sok, külső szemlélő által megfigyelhető változót használ fel magyarázataiban, így könnyebben ellenőrizhetők következtetései.

⁸ Ez egy evidens felosztása a témának. Az ittenihez hasonló, teljesen szeparált tárgyalást alkalmaz pl. Russel (1985, 1991).

ösztönözhet. Ilyen feltételek mellett a munkavállalói tulajdon akkor kínálkozik jó megoldásnak, ha az első pontban tárgyalt megfigyelési költségek is magasak. Az első két jellemző tehát interakcióban van, egymás hatását erősítik. Az oktatásban, tapasztalatban megnyilvánuló emberi tőke megtérülése főleg a nagy kreativitást igénylő munkaterületeken bizonytalan. Tipikus példa rá a művészeti tevékenység.

– Harmadikként a munkavállaló értékének növekedésébe fektetett eszközök jelentőségét emelnék ki (Russel 1985, 1991). Minél nagyobb ez a befektetés, annál erősebb az ösztönzés arra, hogy a vállalathoz kössék a dolgozókat. Különösen ott érdekes ez a kérdés, ahol a dolgozónak lehetősége van arra, hogy máshol kamatoztassa munkahelyén felgyülemlett tudását, azonban cégének nehéz az esetleg távozó munkavállaló megfelelő szinten való pótlása (ugyanolyan tapasztalatú stb. ember szerzése). Ilyen helyzet állhat elő olyan tevékenységeknél, ahol a pályafutás kezdetén megéri cégeknél dolgozni, de később az egyéni tevékenység kifizetődőbb. Ugyancsak nehéz a munkavállaló pótlása, ha az adott cég által a dolgozóba fektetett (nem munkahelyspecifikus) eszközök értéke nagyobb, mint a hasonló tevékenységet folytató versenytársai ilyen befektetéseie. Az egyéni tevékenység relatív produktívásának az életpálya során bekövetkező növekedésére (a társuláshoz képest) a legjobb példát azok a szakmák mutatják, ahol saját egyéni vevőkör kiépítése folyik, kezdetben céghírnévre, később saját reputációra alapozva. Tipikusan ilyen szakma például az orvosoké vagy a jogászoké.

– A negyedik tényező nem ágazat- vagy szakmaspecifikus. Minden vállalatnak érdeemes lehet tulajdonhoz juttatni dolgozóit, ha a cég feltételezett hosszú távú érdekei túlságosan szembenállnak a munkavállalók aktuális követeléseivel. Válsághelyzet esetén, nagy átalakulások előtt fordulhat elő ez a szituáció (Davy 1983). A munkavállalói tulajdonhoz jutott munkavállalók esetleg könnyebben egyeznek bele az őket alkalmazottként ideiglenesen hátrányosan érintő változtatásokba. Ilyenkor a vállalat többnyire (de nem mindig) dominánsan külső tulajdonban marad.

– Van még két olyan gazdálkodási jellemző, mely nem elsősorban a munkavállalói tulajdonlás tényét, hanem annak részarányát befolyásolja a vállalat finanszírozásán belül. Az egyik ilyen sajátosság az alacsony tőke/munka arány az állóeszközökben (Jensen–Meckling 1979: 501–502). A közös tulajdonból eredő csapdahelyzetek így jobban elkerülhetőek. Nagyobb tőke/munka arány esetében sem feltétlenül jelenik meg ilyen probléma, ha szeparálható és személyhez kötött állóeszközök vannak (melyek hasonlítanak ebből a szempontból az emberitőke-tényezőkhöz). Például a taxis vállalatoknál többnyire ez a helyzet (Russel 1985, 1991). A másik, talán elsősorban inkább a munkavállalói tulajdonlás arányára ható tényező a munka hozzáadott értékének nagysága az egyéb költségekhez képest (Jensen–Meckling 1979: 502). Ha ez magas, kisebb mértékben van szükség olyan külső finanszírozó bevonására, akivel a profitot és a tulajdoni jogokat meg kell osztani.

Munkavállalói tulajdonú szervezet az egyéni vállalkozás helyett

– Az első olyan sajátosság, amely társaságok fenntartására ösztönözheti a fenti jellemzők miatt hagyományos vállalként kevésbé hatékony szakmákat, az a költségmegosztásból eredő méretgazdaságosság (Russel 1985, 1991; Leibowitz–Tollison

1980; Getzen 1984). Amennyiben ez jelentős egy adott gazdasági területen, ott nagyobb valószínűséggel várhatjuk társaságok létrejöttét. Ne feledjük azonban, hogy nagymértékű nem (a tulajdonos) dolgozókhoz kötődő költség esetén a munkavállalói tulajdon kisebb arányát várjuk. Az empirikus kutatások szerint a tisztán munkavállalói tulajdonban lévő cégek nagyobbak annál, mint amit ez a fajta méretgazdaságosság indokol, ám kis társaságok üzemi hatékonysága kétségkívül nagyobb az egyéni vállalkozásokénál a vizsgált (orvosi, jogi) területeken (Leibowitz–Tollison 1980; Getzen 1984). Lennie kell tehát más motiváló tényezőknek is.

– A második megemlíthető sajátosság a cégneve fontossága a munkavállalók teljesítményében (Leibowitz–Tollison 1980; Getzen 1984). Ha egy, az egyes vevők szempontjából nagy értékű szolgáltatásokat nyújtó szektorban nagy különbségek lehetnek egyes vállalkozók között, és az egyes eladó típusa a vevő számára költségesen ismerhető meg, akkor „vevőcsalogató” lehet társaságokba tömörülni. Egy ilyen társaság egyrészt maga fajlagosan alacsonyabb költséggel végezheti az egyes eladók korábbi tevékenységének megismerését, másrészt a társaság tevékenységének megfigyelése könnyebb a vevő számára. Természetesen a vevőnek akkor éri meg a társasághoz fordulnia, ha ott belül viszonylag egységes színvonalú vállalkozók tömörülnek. Tehát a korábbi, céggel kapcsolatos információiból érdemleges következtetéseket tud levonni a neki konkrétan szolgáltató vállalkozó teljesítményének várható értékére vonatkozóan.

– A harmadik, társulást elősegítő ösztönző a belső információáramlás előnyeiből fakadhat (Fama–Jensen 1983: 347; Paroush 1985; Farell–Schotmer 1988). Ha az egyéni tapasztalatok egy szakmában nagyban különbözhetnek, megnő a szerepe a konzultációnak. Az ilyen motivációval létrejött társulások akkor életképesek, ha eléggé homogének az egyének az általuk átlagosan nyújtott információ értékét tekintve, vagy sikeresen kezelni tudják a különbségeket.

– A társulás negyedik kiemelendő előnye lehet a biztosítói szerep eljátszása (Jensen–Meckling 1979: 502; Lang-Gordon 1995). Ha nagy a bizonytalanság egy adott szolgáltatás egyéni jövedelmezőségében, érdemes kockázatközösséget vállalni a hasonló szolgáltatóknak. A második, harmadik és negyedik tényezőt elsősorban a jogi, orvosi és vállalati tanácsadói szakma társulásaival kapcsolatban szokták megemlíteni.⁹

– Az utolsó említésre kerülő tényező a társuló tagok közötti bizalom vagy kölcsönös megfigyelhetőség (Alchian–Demsetz 1972: 786, 790). Ez értelemszerűen csökkentheti a közös tulajdonnal járó problémák nagyságát.

4. Nemzetközi kitekintés

Az empirikus irodalom kevésbé rendszerezett feldolgozása is meghaladja jelen írás kereteit. Csupán néhány, számunkra különösen érdekes probléma rövid áttekintésére van módunk. Nagyjából a dolgozat elején felvázolt tipológia szerint haladva ismergetünk néhány jellemző adatot.

⁹ De például Farell és Schotmer (1988) halásztársulások esetén is illusztrálja a kölcsönös információátadás mechanizmusát.

Profitrészeseedés ösztönzőként való alkalmazására alapvetően hagyományos vállalatokban igen sok példa van. Egy nyolcvanas években készült felmérés szerint például az angol iparvállalatoknál dolgozók nagyjából kétharmadának épített be ösztönzési rendszerébe profithoz vagy a vállalat értékéhez kötődő elemeket a tulajdonos. Az esetek nyolcvan százalékában azonban a keresetek legfeljebb tíz százalékát teszik ki ezek a motivációs formák, és többnyire messze állnak a valódi tulajdonosi formáktól (Baddon et al. 1989: 72). Az Egyesült Államokban a kilencvenes évek elején becslések szerint a dolgozók tíz százaléka volt valamilyen formában tulajdonosa is cégének. Többségük a hetvenes évek óta villámgyorsan fejlődő ESOP-programok révén jutott tulajdonjogokhoz (Gianaris 1996: 130–132, 134). Az ESOP-programok gyors fejlődése mögött sokan nem elsősorban a hirtelen előtörő piaci erőket, hanem a programok bevezetésekor élvezett adókedvezmények hatását sejtik (Gianaris 1996: 141–142). Nagy válságban lévő vállalatoknál előfordul, hogy a dolgozók a cég többségének birtokába jutnak. Van, ahol a munkavállalói tulajdonú vállalatok többsége ily módon alakul meg (Lindkvist–Westenholz 1991: 324–327).

Az USA-ban készült felmérések szerint a jogászok többsége partnerségi szervezetekben dolgozik, és más értelmiségi szakmákban is jelentős arányt képviselnek ezek a szervezetek (Leibowitz–Tollison 1980). Azonban látni kell, hogy ezen vállalkozások az összes munkavállalónak csak tört részét foglalkoztatják.

A termelő szövetkezetek (és általában a tisztán dolgozók kezén lévő vállalatok) száma nagy változatosságot mutat a fejlett piacgazdaságokban. Az észak-európai országokban alig pár tucat működik, és az USA-ban sincs fajlagosan sokkal több. Dél Európában (és Izraelben) ellenben viszonylag sikeres szövetkezeti mozgalmak működnek (Jones 1982: 39; 1984: 54, 72; Cornforth 1989: 38; Oakeshott 1978: 124–125, 146; Thornley 1981: 139, 153; Paton 1991: 29). Több százezer ember dolgozik például Izraelben kibucokban és hasonló jellegű szervezetekben (Ben-Ner–Neuberger 1982: 195; Palgi 1991: 285). Sok ezer ilyen cég van Olaszországban is, de arányuk az összes vállalkozáshoz képest már nem olyan jelentős. Talán az utóbbi évtizedek leghíresebb szövetkezetcsoportja a spanyolországi Mondragón baszkok lakta térségében működik. A hatvanas évek elején néhány taggal indult első szövetkezetből mára több mint húszezer (többnyire tulajdonos) embert foglalkoztató ipari konglomerátummá vált saját oktatási és kutatási bázissal (Foote Whyte 1991: 83; Oakeshott 1978: 179, 1982: 135). A spanyol gazdaságon belül persze ennek a mozgalomnak is elenyésző a súlya.

A különböző típusú munkavállalói tulajdonú vállalatok megoszlását tekintve közös jellemzőként említhető meg az iparon belül az építő- és főleg a gépipar kiemelkedő súlya. Ez általános a szövetkezetekre, de igaz az egyszerű profitrészeseedéses rendszerekre is (Oakeshott 1978: 124–125, 146; Thornley 1981: 139, Baddon et al. 1989: 66). A munkavállalói tulajdonú cégek kisebb létszáma többnyire megfigyelhető a szövetkezeteknél, de talán kevésbé a profitrészeseedéses vállalatoknál (Oakeshott 1978: 124–125; Baddon et al. 1989: 73). A partnerségi szervezetek többsége kicsi, de épp a legnívósabbak mérete a legnagyobb, és folyamatosan növekvő (Leibowitz–Tollison 1980; Farrell–Schotmer 1988).

5. A magyarországi helyzet

5.1. A mintáról és a változókról

A vizsgált minta a BKÁE szociológia tanszékén folyó iparvállalati panelvizsgálat adatbázisa. A mintavétel alapjául szolgáló sokaság a gyártással foglalkozó ipari vállalatok köre. A mintavétel a KSH vállalati címlistája alapján történt, egyszerű véletlen mintavétellel. A válaszhiányokból eredő torzítások elkerülése végett a mintát területi elhelyezkedés és létszám-kategória szerint súlyoztuk. A területi rétegzés Budapest–vidék megosztást tartalmaz, a létszám szerinti pedig négy kategóriát. A kutatás során 1992-ben vettek fel adatokat először, míg a legutolsó, általunk is elemzett évjárat a 2000-es adatfelvétel. A mintanagyság évről évre változik. Az 1992-es mintában 406 cég, az 1993-asban 540 cég, az 1994-esben 489 cég, az 1995-ösben 452 vállalat, az 1996-os mintában pedig 325, az 1998-asban 423, végül a legfrissebb adatállományban 382 gazdálkodó szervezet szerepel. A minta évről évre tartalmaz új vállalatokat is.

Az 1992-es felvétel nem tartalmazott kérdést a munkavállalói tulajdonra vonatkozóan. Ezért csak 1993-tól kezdve tudjuk vizsgálni a mintát. Az 1996-os adatok bizonyos nehezen magyarázható változásokat mutatnak a korábbi évekhez képest. Ismerve az akkori mintavétel néhány problémáját, ezeket az adatokat óvatosan fogjuk kezelni.

A korábbi évek kérdőívei alapján keveset tudunk mondani a vizsgált cégek pontos tulajdonosi struktúrájáról. Azt tudjuk, hogy hány százalékos részesedése volt egy-egy vállalatban a dolgozóknak, az államnak, az önkormányzatoknak, a külföldieknek stb. Nem tudhatjuk azonban, hogy hány ember kezében összpontosul a munkavállalói tulajdonrész, és csak a vezetők vagy mellettük alkalmazottak is vannak-e a tulajdonosok között. A korábbi évek adataiból nem tudjuk kiszűrni azokat az eseteket, melyek már majdnem egyéni vállalkozásoknak tekinthetők, mert a cég vezetője volt a tulajdonos nagy részben, másoknak csak elenyésző részesedésük volt. Ez a tény a korábbi évek adatainak értékelésekor fontos szempont lehet.

További bizonytalanságot jelent a korábbi adatokban, hogy a fenti kérdések tisztázatlansága miatt megnőtt a válaszadó szubjektív értékelésének a szerepe abban, hogy mi tekinthető munkavállalói tulajdonnak. Az alábbiakban a munkavállalók pénzügyi részvételét tudtuk mérni, ami tágabb kategória, mint a klasszikus értelemben vett dolgozói tulajdonlás. Vizsgálatunk részben éppen annak a kérdésnek a megválaszolására irányul, hogy e tágabb kategóriára vonatkozóan is érvényesek-e a munkavállalói tulajdonlás sajátosságai.

Az említett bizonytalanságok csökkentésének érdekében – a kérdőív lehetőségeinek a figyelembevételével – a munkavállalói tulajdonra vonatkozó kérdést a legújabb adatfelvétel során kettéválasztottuk. Egyrészt arra kérdeztünk rá, hogy az alapítói vagy nonon belül mekkora a felsővezetők munkavállalói tulajdoni részesedése, másrészt arra, hogy mekkora a többi alkalmazott tulajdonrésze. Ezzel egyrészt tágítottuk a figyelembe vett vállalatok körét, hiszen a tulajdonos(ok) által vezetett cégek egy része a magántulajdonból a munkavállalói tulajdonúak kategóriájába került át. Másrészt lehetőségünk nyílt arra, hogy lássuk, hol tulajdonosok a vezetőkön kívül mások is.

Belátjuk, hogy a kérdéses imént ismertetett módja szintén számos bizonytalansági tényezőt rejt magában. Ugyanakkor figyelembe kellett vennünk, hogy a hosszú évek során használt kérdőív struktúrájának túlzott megváltoztatása az összehasonlíthatóság csökkenése révén több kárt okoz, mint hasznot. Továbbá a kérdőív terjedelmi korlátaival is számolnunk kellett, így új önálló kérdésblokk beállítására nem nyílt mód.

Mindazonáltal a korábbi felvételek esetében sem vagyunk teljesen híján információknak. Például szövetkezetek esetén feltételezhető széles körű tulajdonlás. Viszonylag kicsi a valószínűsége, hogy munkavállalói tulajdonnak minősítünk egy személyi tulajdonú vállalkozást, ha belföldi magántulajdont is regisztráltak a kérdezők a munkavállalói tulajdon mellett. Kis cégeknél ez különösen arra utal, hogy tényleg nem csak egy ügyvezető tulajdonát minősítették munkavállalói tulajdonnak. Egyértelmű állításokat persze nem tehetünk. A bizonytalanság a fenti érvek ellenére megmarad.

5.2. *Előzetes feltevések*

Feltevéseink megfogalmazásakor és az adatok értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a vállalati panelvizsgálat csak a gyártással foglalkozó iparvállalatokra terjedt ki. Néhány fontos jellegzetesség mérésére nincs lehetőségünk ebben az adatbázisban. Nem tudjuk egzakt módon ellenőrizni tanulmányunk fő hipotézisét a rendszerváltás speciális hatásairól. Ehhez ugyanis egy összevethető nemzetközi adatbázisra lenne szükség. Az imént említett korlátok figyelembevételével az alábbi empirikus feltevéseket fogalmaztuk meg:

1. Az általános nemzetközi tapasztalatok alapján azt várjuk, hogy a munkavállalói tulajdonú cégek aránya csekély a mintában. Magyarországon nem működik olyan munkavállalói tulajdonlást támogató állami kedvezményekben részesülő program, mint az USA-ban az ESOP (az MRP korántsem olyan elterjedt hazánkban). A munkavállalói tulajdonban lévő szervezetek között feltevésünk szerint nagy arányt képviselnek a szövetkezetek. Számuk ugyanis a hetvenes-nyolcvanas években nemzetközi viszonylatban nagynak számított, és sok az iparban is túlélhette a rendszerváltást.
2. Kiindulópontunk az, hogy nem volt a gazdasági átalakulásnak speciális hatása, ezért a munkavállalói tulajdonú cégek számának stabilitását várjuk rövid (két-három) éves időtartam alatt. Ha volt ilyen lényeges hatás, akkor feltehetően változik számuk és összetételük a „normális” piaccgazdasági körülményekhez fokozatosan hozzáigazodva.
3. Arra számítunk, hogy az összetettebb munkákat igénylő (és általában munkaigényesebb) szektorokban van több munkavállalói tulajdonú vállalat.
4. Feltevésünk szerint az egy főre eső állóeszközök értéke alacsonyabb a munkavállalói tulajdonú cégeknél.
5. Azt várjuk, hogy a munkaköltségek aránya nagyobb a dolgozók kezén lévő társaságoknál.
6. A dolgozókon belül több képzetre számítunk a belső tulajdonosokkal rendelkező cégeknél.
7. Feltevésünk szerint az innováció nagyobb szerephez jut a munkavállalói tulajdonú vállalatoknál.

8. Kisebb létszámúak elgondolásunk szerint a munkavállalói tulajdonú vállalatok. Az elméleti irodalom ezt nem tekinti általános törvényszerűségnek, de a törvény alól mentes vállalatok többnyire a szolgáltatásokban dolgoznak. Ipari termelés körülményei között jobban tartható az állítás.
9. Frissen munkavállalói tulajdonba került társaságról feltételezzük, hogy nagy eséllyel volt válságban az előző években.

A 4., 5. és 6. feltevés problematikus, mivel nem tudjuk, hogy a dolgozók mekkora hányada részesedik a tulajdonból. Ha ugyanis kis hányada, akkor nem kell feltétlen igaznak lenniük ezeknek az állításoknak. Így a munkavállalói tulajdonú és a többi vállalat közötti kis eltérés esetén nem sokat tudunk mondani ezen feltevéseinkről. Nagy különbségek viszont megerősítik állításainkat.

A „tipikus” vagy „átlagos” piaccgazdasági körülményeket figyelembe vevő feltevéseinket először a nyers arányszámokkal vetjük össze. Ha a várt jellegzetességek nem mutatkoznak, akkor erősödhet bennünk a gyanú, hogy az átalakulás speciális körülményei „elnyomták” az általánosan érvényesülő faktorok hatásait.¹⁰ A keresztábla-elemzés után regressziós modell segítségével próbáljuk értékelni az egyes tényezők többitől elkülönített hatását. Itt egyrészt ugyanazt vizsgáljuk, mint az előzőekben (tehát hogy az elméletnek megfelelően működnek-e ezek a hatások). Másrészt a tényezők hatásának erősségét követjük nyomon az idő előrehaladtával. Ha a különböző évekre egymástól független mintákkal rendelkezniénk, az utóbbi kérdést pontosan mérhetnénk. Így „szubjektív” összehasonlításra kényszerülünk.

5.3. A munkavállalók pénzügyi részvételével működő cégek aránya

A kilencvenes évek adatait tekintve meglepően magas a mintában a többségi munkavállalói tulajdonban lévő iparvállalatok aránya. Nem egyformák az arányok minden évben, de 1993 és 1995 között nem nagyok a különbségek. 1993-ban a cégek negyedénél haladta meg a munkavállalók tulajdonrésze az ötven százalékot, és minden ötödik volt teljesen a dolgozók tulajdonában. Számuk 1995-re kicsit csökkent. Ezt mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat

Munkavállalók pénzügyi részvételével működő vállalatok aránya a mintában (százalék)

Munkavállalói tulajdon	1993	1995	2000 vezetői és alkalmazotti	2000 alkalmazotti
Többségi ⁺	26,9	20,2	34,5	5,2
Teljes	19,2	15,5	29,5	2,6

⁺ A többségi tulajdon kategóriája tartalmazza a teljesen munkavállalói tulajdonban lévő cégeket is.

¹⁰ Figyelem: ha a vártnak megfelelő eredményeket kapunk, az sem jelenti azt, hogy el kell vetni a rendszerváltás speciális hatásának gondolatát.

A szövetkezetek majdnem mind a vizsgált kategóriába tartoznak, de még így is csak minden nyolcadik-tizedik munkavállalói tulajdonú cég szövetkezet. Ha az ipari ágazatok négy fő kategóriáját nézzük, azt látjuk, hogy a gépiparban több ilyen cég van, és a könnyűiparban is inkább felülreprezentáltak, míg a nehéz- és az élelmiszeriparban kevesebb ilyen céget regisztráltak. Az alapadatok áttekintésekor fontos eredményként regisztráltuk azt, hogy a nagyvállalatok hiányoznak az ilyen típusú cégek közül. Az viszont évről évre változik, hogy a kis- és közepes vállalkozások között van-e lényeges különbség az átlagos létszámhoz képest.

Az idei adatfelvétel eredményei megmutatják, hogy a korábbi években munkavállalói tulajdonúnak minősített cégek többsége minden valószínűség szerint a fő tulajdonos(ok) által közvetlenül vezetett vállalkozás, ahol a dolgozók többségének nincs érdemi részesedése a tulajdonból. A mintában szereplő vállalatok mintegy öt százalékánál haladja meg a nem vezető beosztású alkalmazottak tulajdoni részesedése az ötven százalékot. Minden tizedik vállalatra igaz, hogy az alkalmazottak részesedése nagyobb, mint huszonöt százalék.

A 2000. évben mért arányok lényegesen kisebbek ugyan a korábbi adatoknál, ugyanakkor mégis magasabbak annál, mint amit a nemzetközi tapasztalatok alapján várhattunk volna. Mindazonáltal megfelelő összehasonlítható adatbázis híján messze nem következtetések levonására nincs mód.

5.4. Átalakulási tendenciák

A kilencvenes évek első felében nagyon sok vállalat jött létre és sok is szűnt meg. A vállalati panelvizsgálat így viszonylag kevés vállalatot tudott több éven keresztül követni. Nehezítette a kutatók dolgát az is, hogy néhány mintabeli vállalat, bár nem szűnt meg, elérhetetlenné vált vagy megtagadta az újbóli válaszadást. A legutóbbi adatfelvétel során megpróbáltuk felkeresni a korábban mintába került cégeket is. Ezáltal lehetővé vált, hogy számos vállalat hosszabb távú fejlődését is figyelemmel kövessük. Azt néztük tehát meg, hogy az 1993-ban mintába került cégeknél miképpen alakult a munkavállalói tulajdon aránya. Nem vettük figyelembe a megszűnéseket, mivel nem lehet egyértelműen elválasztani a mintából való kikerülést egyéb módjaitól. Ráadásul hipotézisünk szempontjából nagyjából közömbös is a megszűnések ténye. Azt néztük meg, hogy az 1993-ban valamekkora munkavállalói tulajdonrészrel rendelkező cégek közül a 2000-ben is működőknek milyen volt a tulajdonosi struktúrájuk. Azt láthatjuk, hogy ezekben a vállalatokban sok esetben csökkent a munkavállalói tulajdon aránya. Azt nehéz megítélni, hogy ennek mekkora jelentőséget kell tulajdonítanunk. Nem elhanyagolható azon cégek aránya sem, ahol növekedés volt tapasztalható – bár ők lényegesen kevesebben vannak a csökkenést felmutatóknál.

2. táblázat

Az 1993-ban munkavállalói tulajdonrészrel bíró vállalatok tulajdonosi szerkezetének változása 2000-re (százalék)

Munkavállalói tulajdon	Csökken	Nem változott	Nőtt	Együtt
Megoszlás	50,9	30,6	18,4	100,0

Megemlíthető az a tény, miszerint egyes ágazatokban nem teljesen egyforma arányban csökkent, illetve növekedett a munkavállalói tulajdon aránya. A könnyű- és gépiparban valamivel nagyobb volt az 1993-as munkavállalói tulajdonosi arány fennmaradásának esélye.

5.5. A termelés sajátosságai

Az összevont ágazati megoszlás ismertetésekor már említettük, hogy a gépipar és részben a könnyűipar is felülreprezentált. Ez megerősíti hipotézisünket, azonban ilyen aggregátsági szinten valójában nem sokat lehet mondani. A részletesebb ágazati adatok szintén alkalmatlanok messzemenő következtetések levonására. A szektor szerinti besorolás túlságosan közvetett mérése a szóban forgó tényezőnek.

2000-ben közvetlenül mértük az egyedi termékek termelésben betöltött súlyát. Úgy véljük, ez a változó jobb indikátora a termelés számunkra lényeges sajátosságainak. Az eredmények ugyanakkor nem erősítik meg feltevéseinket. Nem találtunk szignifikáns pozitív kapcsolatot a két változó között.¹¹

3. táblázat

Néhány ágazat aránya a különböző tulajdonosi struktúrájú vállalatok százalékában 2000-ben

Egyedi termékek aránya	Munkavállalók átlagos részesedése	Elemszám
Nincs ilyen termék	38,07	216
Legfeljebb 50%	34,75	74
Több mint 50%	46,97	50
Együtt	38,66	340

5.6. Egy főre jutó tőke

Harmadik empirikus következtetésünk az volt, hogy az egy főre jutó tőke nagysága kisebb a munkavállalói tulajdonú vállalatoknál. Nem egyértelmű ennek mérése. Mi a könyv szerinti vagyont választottuk indikátornak. Ez nem tiszta mutató. Egyrészt tartalmazhat szellemi tőkét is, másrészt sokszor irreális árakon vannak elszámolva benne tőkejóságok. Jobbat viszont az adatbázisban nehéz találni. Csak az alapítói vagyont lehetett volna még választani, az azonban nagyon sok esetben nem mutatja

¹¹ A kapcsolatot mértük durvább kategóriális bontásban és folytonos változók közötti korrelációként is.

a vállalkozás tényleges indulótőke-igényét. Ráadásul nagyobb valószínűséggel szerepelhet benne nem elhanyagolható mértékű szellemi apport. Mi most azzal a – szerintünk reális – segédfeltételezéssel éltünk, hogy a könyv szerinti érték általában elhanyagolható arányban tartalmaz szellemítőke-jóváírást.

Az eredmények megerősítik harmadik hipotézisünket. A munkavállalói tulajdonú cégeknél az egy főre jutó könyv szerinti tőke értéke jóval kisebb, mint más vállalatoknál. Az eredmények nem minden esetben szignifikánsak minden szokásos szinten. Ám ez valószínűleg a csekély mintaelemszámnak köszönhető. Ezt erősítik meg az évek folyamán egyöntetű eredmények is.¹²

4. táblázat

Egy főre jutó könyv szerinti érték átlagos értéke millió forintban különböző vállalatoknál⁺

Munkavállalói tulajdon	1993	1995	2000
Kiseb 51 százaléknál	4,8	2,1	5,1
Többségi ⁺⁺	1,6	1,2*	1,8**
Teljes	0,6**	1,0**	1,9**

⁺ A többségi és a teljes munkavállalói tulajdonban lévő vállalatokra vonatkozó értékek mellett csillagok a nem a kategóriájukba tartozó cégek adatától való eltérés szignifikáns voltát jelzik. Egy csillag 10 százalékos, kettő 5 százalékos, három pedig 1 százalékos szint mellett szignifikanciát jelez.

⁺⁺ A többségi tulajdon kategóriája tartalmazza az alatta levőt, a teljesen munkavállalói tulajdonban lévő cégek csoportját is.

Ugyanakkor árnyalja a képet, ha a két folytonos változó (munkavállalói tulajdon aránya és egy főre jutó vagyon) lineáris korrelációját számítjuk ki. A lineáris kapcsolat a két tényező között tíz százalékos szinten szignifikáns, ám gyenge. Közelebb jutunk a kapcsolat természetének megértéséhez, ha a vagyonnagyság kategóriái szerint vizsgáljuk meg a munkavállalói részvétel átlagos mértékét. Ebből a megközelítésből kiderül, hogy az egy főre jutó vagyon alapján a legfelső hatodba sorolt vállalatok között az átlagosnál alacsonyabb a munkavállalói részvétel aránya. Azonban a legfeljebb négy-millió forint/fő vagyonnal rendelkező cégek körében már nem figyelhető meg kapcsolat a relatív tőkenagyság és a munkavállalói részvétel kiterjedtsége között.

5. táblázat

Egy főre jutó tőke megoszlása a munkavállalók közt különböző vállalatoknál

Egy főre jutó tőke	Munkavállalók átlagos részesedése	Elemsszám
Legfeljebb 500 ezer Ft	40,91	73
500.001–1.000.000 Ft	45,87	69
1.000.001–2.000.000 Ft	40,60	80
2.000.001–4.000.000 Ft	42,62	56
Több mint 4 millió Ft	27,21	57
Ervényes válaszok együtt	39,81	336

¹² Az évek összevonására megfelelő korrekt tesztelhetőség híján nem került sor.

5.7. Képzett munkaerő aránya

Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy mivel sok esetben a munkavállalóknak csak egy kis része tulajdonos is egyben, a dolgozók képzettségi megoszlása nem feltétlenül árulkodik a tulajdonosok képzettségi megoszlásáról. Kétféleképpen mértük meg ezt a kérdést. Egyszer megnéztük a diplomások arányát, másodsor pedig a diplomások és a szakképzett fizikaiak részesedését az összes munkaerőből. Nos, mindkét mérőszám – az évek során egy-két kivétellel – mindig azt mutatta, hogy nincs különbség a munkavállalói tulajdonú és egyéb cégek munkaerő-állományának képzettség szerinti megoszlása között.

6. táblázat

Diplomások és szakképzett fizikaiak együttes átlagos aránya különböző vállalatoknál (százalék)

Munkavállalói tulajdon	1993	1995	2000
Kisebb 51 százaléknál	61,1	64,7	57,1
Többségi	60,2	65,2	63,4
Teljes	59,3	62,7	62,2

¹ A többségi tulajdon kategóriája tartalmazza az alatta levőt, a teljesen munkavállalói tulajdonban lévő cégek csoportját is.

5.8. Az innováció szerepe

Az elméleti irodalomban sokan hangsúlyozzák azt, hogy a munkavállalói tulajdon valószínűbb ott, ahol kreatívabb, önállóbb munkavégzésre van szükség. Ezt most ágazatoktól függetlenül vizsgáljuk. A különböző évek kérdőíveiben több alkalommal szerepeltek kérdések a K+F tevékenységre vonatkozóan. Ezt megfelelő indikátornak találtuk a hipotézis mérésére. Egyrészt azt néztük meg, hogy gyakrabban alkalmaznak-e a munkavállalói tulajdonú cégek K+F tevékenységgel foglalkozó munkatársat. Másrészt azt vizsgáltuk, hogy többen vezettek-e be ezen cégek között lényeges technikai újításokat.

Mint más esetben, most is figyelmeztetni szeretnénk arra, hogy a K+F munkatársak létének vizsgálata igencsak közvetett mérése a kreatív önálló munka igényének. Az új termék vagy technológia bevezetésére vonatkozó kérdés talán jobban igazítható a hipotézishez, de ez sem biztos. A bevezetendő új technológiák lehetnek mindig egyszerű tevékenységet igénylők, a nevükben azonos technológiák is kívánhatnak napról napra, esetről esetre új megoldásokat a munkásoktól. Az eredmények nem erősítik meg a hipotézist. Nem alkalmaznak többen K+F szakembert ezek a cégek, és több új technológiát sem vezetnek be.

7. táblázat

K+F munkatársat alkalmazó cégek aránya különböző vállalatoknál (százalék)

Munkavállalói tulajdon	1993	1995	1996
Kisebb 51 százaléknál	16,2	16,8	15,1
Többségi [†]	16,6	14,6	18,4
Teljes	11,6	13,1	19,1

[†] A többségi tulajdon kategóriája tartalmazza az alatta levőt, a teljesen munkavállalói tulajdonban lévő cégek csoportját is.

Tekintetbe kell vennünk azt, hogy nagyobb vállalatoknál egyéb tényezők változatlansága mellett is nagyobb az esélye annak, hogy külön ember foglalkozzon K+F munkával. A munkavállalói tulajdonú vállalatok viszont kisebbek, mint az átlag. Ezért megnéztük az ötven főnél kisebb cégek között is a K+F tevékenység meglétét. Ám az eredmények nem különböznek az egész minta eredményeitől. Ezt a hipotézist az általunk vizsgált eredmények nem erősítették meg. Az adatok inkább cáfolják a feltételezést. Az itt megfogalmazott formában tehát nem tartható fenn. Nem zárható ki azonban, hogy módosított formában vizsgálni lehessen a kérdést. Elméletileg ugyanis elég megalapozott feltételezésről van szó. Sajnos mérési lehetőségeink rosszak. Lehetséges, hogy ez az adatbázis nem megfelelő ennek a hipotézisnek az ellenőrzésére.

6. Regressziós elemzések

A legutóbbi, 2000. évi felvétel adatait felhasználva kísérletet tettünk arra, hogy az egyes tényezők önálló hatását is megvizsgáljuk.¹³ Az elemzés annak a kérdésnek a megválaszolására vállalkozik, hogy milyen tényezők valószínűsítik a munkavállalók jelentősebb mértékű pénzügyi részvételét. Tehát nem vizsgáljuk a munkavállalói tulajdonnak az általános eredményességre vagy a vállalati stratégia bizonyos elemeire gyakorolt hatását.

Lineáris és logisztikus regressziós modelleket építettünk, melyek segítségével arra próbáltunk választ találni, hogy mely tényezők határozzák meg azt, hogy egy-egy vállalkozás tulajdonosi struktúrájában milyen szerep jut az alkalmazottaknak.

A regressziós modellekben a 3–8. hipotézisek vizsgálatát kíséreltük meg. Mivel feltevéseink nem öltöttek olyan egzakt formát, hogy pontos összefüggéseket definiálhassunk, az elemzéseink részben feltáró és csak részben konfirmatív jellegűek. Többféleképp próbáltuk mérni a függő és a potenciális független változókat is. Az alábbiakban a munkavállalói tulajdonlás kétféle operacionalizálása alapján, hat magyarázó változóval összeállított két modellt mutatjuk be. A 8. táblázat tartalmazza a modellekben szereplő függő és független változók rövid leírását.

¹³ A 2000. évi felmérés – és csak az – tartalmazza az általunk választott magyarázó tényezőket.

8. táblázat
A regressziós elemzésekben szereplő változók

Változó	A változó értékei és tartalma
<i>Függő változók</i>	
Teljesen munkavállalói tulajdonú cég	0: nem teljesen dolgozói tulajdonú, 1: 100 százalékban dolgozói tulajdonú
Munkavállalói tulajdon aránya	Folytonos: a dolgozói tulajdon százalékos aránya
<i>Magyarázó változók¹⁴</i>	
Egy főre jutó vagyon	Folytonos: könyv szerinti vagyon és létszám hányadosa
Képzettek aránya a dolgozók között	Folytonos: szakképzett fizikaiak és diplomások aránya
Bérköltségek aránya	Folytonos: személyi jellegű költségek osztva összes költséggel
Termék- és technológiai újítás	0: nem volt termék- v. technológiai újítás. 1: volt újítás ez évben
Létszám	Folytonos: éves átlagos állományi létszám
Egyedi termék aránya a gyártásban	Folytonos: egyedi termékek aránya (%)

A munkavállalói tulajdon aránya mögött meghúzódó tényezők modelljét lineáris regresszió segítségével teszteltük. A teljesen munkavállalói tulajdonban levő cégek jellemzőinek modelljét logisztikus regressziós eljárással vizsgáltuk. Mindkét esetben először minden, a 3–8 hipotézisek alapján lényeges változót bevontunk a modellekbe. Ezután statisztikai eljárások segítségével álltak össze a lényeges változókat tartalmazó modellek. A 9–12 táblázatok tartalmazzák a magyarázó változókkal kapcsolatos leglényegesebb információkat.

9. táblázat

A teljes munkavállalói tulajdonlás létét magyarázó logitmodell eredményei a 2000. évre vonatkozóan – a kiinduló modell

	Béta	Standard hiba	Wald-statisztika	Szignifikancia
Egy főre jutó vagyon	-0,0687	0,0378	3,3073	0,0690
Képzettek aránya	0,2157	0,3910	0,3042	0,5812
Bérköltségek aránya	0,0039	0,0062	0,3997	0,5273
Termék- és technológiai újítás	-0,5190	0,3542	2,1468	0,1429
Létszám	-0,0053	0,0034	2,5003	0,1138
Egyedi termék	0,0077	0,0037	4,3925	0,0361
Konstans	-0,8816	0,3105	8,0642	0,0045

A helyesen besorolt esetek aránya 71%.

¹⁴ A változók alapstatisztikái megtalálhatóak a függelékben.

10. táblázat

A teljes munkavállalói tulajdonlás létét magyarázó logisztikus regresszió eredményei a 2000. évre vonatkozóan – a *backstep* eljárás által előállított modell a lényeges magyarázó változókkal

	Béta	Standard hiba	Wald-statisztika	Szignifikancia
Egy főre jutó vagyon	-0,0751	0,0405	3,4360	0,0638
Létszám	-0,0058	0,0034	2,8257	0,0928
Egyedi termék	0,0082	0,0036	5,0684	0,0244
Konstans	-0,7026	0,1708	16,9230	0,0000

A helyesen besorolt esetek aránya 72%.

A teljes munkavállalói tulajdonlás meghatározó tényezőit magyarázó modell eredménye azt mutatja, hogy a teljesen a dolgozók tulajdonában lévő cégeknél a hipotéziseknek megfelelően minden egyéb változatlansága mellett kisebb az egy főre jutó vagyon mértéke, kisebb az állományi létszám, és nagyobb az esélye, hogy a cégnél egyedi termékek gyártása is folyik. Nem igazolódtak ugyanakkor azok a feltevések, miszerint nagyobb lenne ezen vállalatoknál a bérköltségek aránya, illetve több technológiai újítás jellemezné a gyártási folyamatot. A modell alapján nem magasabb lényegesen a szakképzett munkaerő aránya a munkavállalói tulajdonú vállalatoknál.

11. táblázat

A munkavállalói tulajdonlás arányát magyarázó lineáris regresszió eredményei a 2000. évre vonatkozóan – a kiinduló modell

	Béta	Standard hiba	t-statisztika	Szignifikancia
Egy főre jutó vagyon	-0,268	0,137	-0,107	0,051
Képzettek aránya	13,935	8,576	1,625	0,105
Bérköltségek aránya	0,086	0,139	0,623	0,534
Termék- v. technológiai újítás	-6,078	5,244	-1,159	0,247
Létszám	-0,021	0,013	-1,558	0,120
Egyedi termék	0,071	0,083	0,862	0,389
Konstans	32,255	6,907	4,670	0,000

Az R2 értéke 4,6%.

12. táblázat

A munkavállalói tulajdonlás arányát magyarázó lineáris regresszió eredményei a 2000. évre vonatkozóan – a *backward* eljárás által előállított modell a releváns változókkal

	Béta	Standard hiba	t-statisztika	Szignifikancia
Egy főre jutó vagyon	-0,265	0,137	-1,940	0,053
Képzettek aránya	18,430	8,005	2,302	0,022
Létszám	-0,024	0,013	-1,819	0,070
Konstans	30,892	5,351	5,773	0,000

Az R2 értéke 3,7%.

A munkavállalói tulajdon arányát magyarázó modell eredményei némileg eltérnek a teljes munkavállalói tulajdonlás létrehozásához szükséges modellétől. Az eredmények azt mutatják, hogy hasonlóan az előző esethez, a kisebb egy főre jutó vagyon növeli az esélyt a nagyobb munkavállalói tulajdoni aránynak. Ugyancsak az előző eredményeket erősíti meg az, hogy a munkavállalói tulajdoni arány és a létszám fordított arányú kapcsolatban áll egymással. Ugyanakkor a lineáris regresszió alapján arra – a hipotéziseinkkel összecsengő – következtetésre juthatunk, hogy minél nagyobb az adott munkahelyen a szakképzett munkaerő iránti igény, várhatóan annál nagyobb a munkavállalói tulajdonlás aránya. Ebben a modellben azonban az egyedi termékeket gyártók körében nem magasabb a munkavállalói tulajdon aránya.

A pontosabb következtetések levonásához további elemzésekre van szükség. Azonban az eddigiekből is kiviláglik, hogy láthatóak bizonyos jelei annak, hogy a munkavállalói tulajdonlás mögött legalább részben a piaci erők húzódnak meg. Ugyanakkor ezek magyarázóereje a munkavállalói tulajdonú cégek létrejöttében (fennmaradásában) kicsi.¹⁵ Az adatok arra utalnak, hogy az átmenet speciális hatásainak érdemi szerepe juthatott a tulajdonforma terjedésében.

7. Összegzés

A piaci átmenet egyik legfontosabb folyamata a tulajdonosi struktúrák átalakulása. A magántulajdon dominanciájának kialakulása során, a privatizáció egyes sajátosságainak köszönhetően nem elhanyagolható szerephez jutott hazánkban a vezetők és alkalmazottak tulajdonlása. Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy a munkavállalói tulajdonú cégek létrejöttében és fennmaradásában milyen szerepet játszanak a modern piaci erők, és mi köszönhető az átmenet sajátosságainak.

Fenti elemzésünkben arra koncentráltunk, hogy a munkavállalói tulajdon kialakulásához vezető piaci erők hatását tetten érjük. Az elméleti áttekintésben lehatároltuk azokat a szektorális és termelési jellegzetességeket, amelyek piaci körülmények között a munkavállalói tulajdonlást valószínűsítik. Empirikus vizsgálatunkban a szakirodalom alapján felállított hipotéziseinket vetettük össze a Vállalati panel adataival. Kutatásunk eredményei arra utalnak, hogy a piaci erők érdemi szerepet játszanak abban, hogy mely cégek maradnak fenn munkavállalói tulajdoni szerkezet mellett. Ugyanakkor az elméleti modellek alapján feltételezett hatásmechanizmusok egy részét nem tudtuk kimutatni, vagy csak nagyon gyengén érzékeltük. Szükségesnek tartjuk, hogy további kutatásainkban az átmenet speciális hatásaira vonatkozóan is tesztelhető hipotéziseket állítsunk fel.

¹⁵ Erre utalnak a lineáris regressziós modellek illeszkedésmutatóinak rendkívül alacsony értékei.

Függelék

A regressziós modellben alkalmazott változók alapstatisztikái

F1. Volt-e termék- és technológiai újítás a cégnél az utóbbi évben?

A válaszok megoszlása.

	Gyakoriság	Százalék
Nem számolt be mindkét újításról	316	82.6
Volt mind a két típusú újítás	67	17.4
Együtt	382	100.0

F2. Az egyes folytonos magyarázó változók átlaga és szórása

	Átlag	Szórás
Egy főre jutó vagyon (millió forint)	3.96	17.45
Szakképzett fizikaiak és diplomások aránya a cégnél (%)	59.28	31.42
A munkaerőre fordított költségek aránya az összes költségeken belül (%)	27.51	19.50
Eves átlagos állományi létszám (fő)	45.50	184.03
Egyedi darabok aránya az üzleti forgalomban (‰)	17.84	30.60

Irodalom

- Alchian, Armen A.–Harold Demsetz 1972. Production, information cost and economic organization. *The American Economic Review*, 62: 777–795.
- Baddon, Lesley–Laurie Hunter–Jeff Hyman–John Leopold–Harvie Ramsay 1989. *People's Capitalism? A Critical Analysis of Profit-sharing and Employee Share Ownership*. Routledge, London–New York
- Bársony Jenő–Krokos János 1989. *Ki legyen a tulajdonos?* Budapest: Ipargazdasági Intézet
- Ben-Ner, Avner 1984. On the stability of the cooperative type of organization. *Journal of Comparative Economics*, 8: 247–260.
- Ben-Ner, Avner–Egon Neuberger 1982. Israel: The Kibbutz. In Frank H. Stephen (eds): *The Performance of Labor-Managed Firms*. New York: St. Martin's Press, 186–213.
- Boda Dorottya–Hovorka János–Neumann László 1994. A munkavállalók mint a privatizált vállalatok új tulajdonosai. *Közgazdasági Szemle*, 41 (12): 1084–1096.
- Cornforth, Chris 1989. Worker cooperatives in the UK: temporary phenomenon or growing trend? In Cornelis J. Lamners–György Szell (eds): *International Handbook of Participation in Organizations. Vol I*. New York: Oxford University Press, 38–49.
- Davy, Samuel J. 1983. Employee ownership: one road to productivity improvement. *The Journal of Business Strategy*, 4 (Summer): 12–21.
- De Alessi, Louis 1983. Property rights, transaction cost, and X-efficiency. *The American Economic Review*, 73: 64–77.
- Fama, Eugene F.–Michael C. Jensen 1983. Agency problems and residual claims. *Journal of Law and Economics*, 26: 327–349.

- Farell, Joseph–Suzanne Schotmer 1988. Partnerships. *Quarterly Journal of Economics*, 103: 279–298.
- Foote Whyte, William 1991. Learning from Mondragon. In Raymond Russell–Veljko Rus (eds): *International Handbook of Participation in Organizations. Vol II*. New York: Oxford University Press, 83–102.
- Gábor R. István 1993. Részességazdaság á la Weitzman – panacea, medicina vagy placebo? *Közgazdasági Szemle*, 40: 285–310.
- Getzen, Thomas E. 1984. A „brand name firm” theory of medical group practice. *Journal of Industrial Economics*, 33: 199–215.
- Gianaris, Nicholas V. 1996. *Modern Capitalism*. London: Praeger–Westport
- Jensen, Michael C.–W. H. Meckling 1979. Property rights and production functions: an application to labor managed firms and codetermination. *Journal of Business*, 52: 469–506.
- Jones, Derek C. 1982. The United States of America: a survey of producer cooperative performance. In Frank H. Stephen (eds): *The Performance of Labor-Managed Firms*. New York: St. Martin's Press, 53–73.
- Jones, Derek C. 1984. American producer cooperatives and employee owned firms: A Historical Perspective. In Robert Jackall–Henry M. Levin (eds): *Worker Cooperatives in America*. Berkeley, Los Angeles–London: University of California Press, 37–56.
- Komlósy Enikő 1990. Munkavállalói tulajdonjog a fejlett piacgazdaságokban. *Szövetkezeti Ipar* (2–3): 26–35.
- Kornai János 1991. A privatizáció elvei Kelet-Európában. *Közgazdasági Szemle*, 38: 1021–1040.
- Lang, Kevin–Peter-John Gordon 1995. Partnerships as insurance devices: theory and evidence. *Rand Journal of Economics*, 26: 614–629.
- Leibenstein, Harvey 1966. Allocative efficiency vs. „X-efficiency”. *The American Economic Review*, 56: 392–415.
- Leibowitz, Arleen–Robert Tollison 1980. Free riding, shirking, and team production in legal partnerships. *Economic Inquiry*, 18: 380–394.
- Lindkvist, Lars–Ann Westenholtz 1991. Employee-owned companies in the Nordic countries. In Raymond Russell–Veljko Rus (eds): *International Handbook of Participation in Organizations. Vol II*. New York: Oxford University Press, 323–343.
- Makó Csaba 1989a. A munkástulajdon dilemmái. *Gazdaság* (1): 76–93.
- Makó Csaba 1989b. A munkavállalói tulajdon dilemmái. Az USA példája. *Ergo-ómia* (3): 89–96.
- Oakeshott, Robert 1978. *The Case of Workers' Co-ops*. London–Henley–Boston: Routledge & Kegan Paul
- Oakeshott, Robert 1982. Spain: the Mondragon Enterprises. In Frank H. Stephen (eds): *The Performance of Labor-Managed Firms*. New York: St. Martin's Press, 122–140.
- Palgi, Michal 1991. Worker participation in histadrut-owned enterprises in Israel. In Raymond Russell–Veljko Rus (eds): *International Handbook of Participation in Organizations. Vol II*. New York: Oxford University Press, 285–300.

- Paroush, Jacob 1985. Notes on partnerships in the service sector. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 6: 79–87.
- Paton, Rob 1991. Worker Take-overs of failing and bankrupt enterprises in Europe. In Raymond Russell–Veljko Rus (eds): *International Handbook of Participation in Organizations, Vol II*. New York: Oxford University Press, 28–42.
- Poole, Michael 1989. *The Origins of Economic Democracy: Profit-sharing and Employee-shareholding Schemes*. Routledge–London–New York
- Russell, Raymond 1985. Employee ownership and internal governance. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 6: 217–241.
- Russell, Raymond 1991. Sharing ownership in services. In Raymond Russell–Veljko Rus (eds): *International Handbook of Participation in Organizations Vol II* New York: Oxford University Press, 197–217
- Stark, David 1991. Privatizáció Magyarországon. A tervtől a piachoz vagy a tervtől a klánhoz? *Közgazdasági Szemle*, 38: 838–859.
- Szamuely László 1992. Munkavállalói tulajdon és dolgozói részvétel. *Társadalmi Szemle* (2): 24–37.
- Thornley, Jenny 1981. *Workers' Co-operatives*. London: Heinemann Educational Books
- Toscano, David J. 1983. Toward a typology of employee ownership. *Human Relations*, 36: 581–602.
- Tulajdon Alapítvány Privatizációs Kutatóintézete 1991. *A munkavállalói tulajdon lehetőségei*. Budapest
- Weitzman, Michael L. 1985. The simple macro-economics of profit sharing. *American Economic Review*, 75: 937–953.
- Williamson, Oliver E. 1980. The organization of work. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1: 5–38.
- Williamson, Oliver E. 1981. The economics of organization: the transaction cost approach. *American Journal of Sociology*, 87: 548–577.

A MUNKAÜGYI VITÁK ALTERNATÍV MEGOLDÁSAI

Rézler Gyula a döntőbíráskodás szociológiájának egyik kiemelkedő képviselője volt mind az amerikai, mind a magyar tudományos életben. Döntőbíróként több mint ezer ügyben járt el, és nevéhez harminc precedens értékű ügyben való döntéshozatal kapcsolódik. A témával kapcsolatban nagyon kevés tanulmányt publikált magyar nyelven. Az arbitráls szociológiája iránt érdeklődő emberek számára a *Döntőbíráskodás* című tanulmánykötetben három, a témát áttekintő munkája olvasható: Munkaügyi viták megoldásának amerikai modellje; A munkaügyi viták rendezése Magyarországon; Az arbitráls szociológiája.

A dolgozatban a szerző gondolatait összegzem. A békéltető módszerek rövid áttekintése után az amerikai modellt ismertetem, majd röviden összevetem az amerikai rendszer és a magyar gyakorlat hasonlóságait és különbségeit. Végül az arbitráls szociológiájáról és gazdasági vonatkozásairól írok Rézler Gyula gondolataira alapozva.

A három tanulmány ismertetése előtt néhány gondolatot fejtök ki a *békéltető módszerek mögött álló filozófiáról*. A békéltető módszerek természetüket tekintve egy konkrét konfliktushoz kötődnek. A szóban forgó módszerek szociológiai aktualitása összefügg azzal, hogy a II. világháborút követően a konfliktusokkal foglalkozó szociológiai munkák megszorodtak, amelyet Merton, Boulding és Mayo munkái is bizonyítanak.¹ A konfliktus fogalmának tudományos újraéledése mellett tehát a II. világháborút követően a konfliktusrendezés új technikái jelentek meg a gyakorlatban.

A konfliktusmegoldás új technikáiban közös, hogy a közösségekre – legyen szó munkahelyi, családi, lakó- vagy életközösségekről – a demokrácia elveire és a kommunikáció jelentőségére építenek. A módszerek mögötti filozófia lényege, hogy az emberek képesek és hajlandók konfliktusaikat egymással megbeszélni és azokra megoldást találni, s a megállapodásokat betartani. Eszerint bizonyos konfliktusok esetén a vitában álló személyeknek bizonyos esetekben² nincsen szükségük arra, hogy problémájukat jogi úton oldják meg. Ehelyett közös erővel egymás között vagy egy ügynevezett közvetítő segítségével próbálnak mindenkinek megfelelő megoldásra jutni. A technikák a korábbi eljárásokhoz képest annyiban jelentenek újat, hogy azok segítségével az érintett személyek a bírói eljárásokkal szemben részeseivé válnak vitás ügyük megoldásának, véleményt nyilvánítanak, és közös erővel törekednek arra, hogy a konfliktus békésen és további sérelmek nélkül nyertes–nyertes játszmaként oldódjon meg. A közösen alkotott megoldást így akkor sem érzik igazságtalannak, ha vesztesként kerülnek ki a konfliktusból, mivel a megbeszélés során véleményüket kifejezhetik, érdekeiket ütköztethették, artikulálhatták és a megoldás tartalmában megegyeztek.

A közösségekre építő technikák elméleti hátterét mára sok tudományterület kidolgozta, és alkalmazásuk a fejlett demokratikus államokban elterjedt.³ A közösségekre építő konfliktusmegoldási technikákat alkalmazzák az igazságszolgáltatás (tettes–ál-

¹ A konfliktuselméletekre vonatkozó megjegyzéseket lásd a szerző akadémiai székfoglaló előadásában.

² Erről ld. bővebben a konfliktusmegoldás technikáiról szóló szakirodalmat, mint pl. Fisher–Ury–Patton (1997), Rothman (1992), Krémer (1991).

³ Nagyon fontos megjegyezni, hogy ezek alkalmazása a XX. század demokratikus és kapitalista rendszereiben vált népszerűvé és elfogadottá.

dozat egyezség), családjogi (családi mediáció), kisebbségi ügyek (kisebbségi mediáció), munkaügy (közvetítés, ténymegállapítás, közvetítés, arbitráls) és az üzleti élet (üzleti mediáció) területén. Mindezek egy dologban feltétlenül megegyeznek: jogilag a bírósági vitarendezés területéhez tartoznak. Az egyik legfontosabb jellemzőjük tehát az, hogy vagy bírósági eljárást helyettesítő, vagy sikertelen konfliktusmegoldás esetén azt mindenképpen megelőző eljárásról van szó. A jogi megoldásokat kiváltó konfliktusrendezés hatékonysága és szükségessége két szempontból is figyelmet érdemel. Az egyik, hogy ezzel az igazságszolgáltatási rendszer nagymértékben tehermentesül, és költséghatékonysági szempontból a közösségi konfliktus-megoldási technikák sokkal olcsóbbak. Másrésztől szociológiailag a vitában álló felek azzal, hogy együttes erővel törekednek egy mindenki számára elfogadható megoldás felé, saját munka- vagy életközösségük építő részeseivé válnak. Társaik felé érzett bizalmi viszonyuk erősödik, és a hosszú távú együttműködés alapjait fektetik le.

A megfogalmazott azonosságok és közös tulajdonságok mellett a gyakorlatban a módszerek között technikailag nagyon sok különbség van, amelyek a konfliktusok jellegét és alkalmazási területét tekintve változnak. A gazdasági életben például a problémák nem érintenek annyi érzelmet, mint egy gyermekelhelyezési perben, és a felek közötti értékrendbeli különbségek sem tolódnak annyira előtérbe, mint egy kisebbségi mediáció esetén. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az üzleti vagy munkaügyi konfliktusok mentesek lennének értékrendbeli feszültségektől vagy érzelmi motívumoktól, csupán arról van szó, hogy a felek között a viták tárgyát más jellegű, inkább gazdasági és szervezeti érdekellentétek alkotják. Ezért talán a konfliktusban álló felek könnyebben tudják leválasztani az érzelmeket a konfliktus konkrét tárgyáról.

A szakirodalom alapvetően kétfajta *munkaügyi vitát* különböztet meg: érdekvitát és jogvitát. Hagyományosan mindkét konfliktusforma a kollektív munkaviszonnyal kapcsolatos, bár ma – később kifejtésre kerülő körülmények következtében – az amerikai gazdaságban ez megváltozott, és a szakszervezettel nem rendelkező munkahelyeken is lehet arbitrálsat kezdeményezni. Érdekviták egy új kollektív szerződés megkötésekor vagy a már meglévő szerződés módosításakor merülnek fel. Ezzel szemben jogvitáról akkor beszélünk, mikor a kollektív szerződés valamely szabályát a munkaadó vagy a munkáltató megszegte.⁴ A jogviták és az érdekviták definiálása különböző jogelméleti, kulturális és politikai okokból kifolyólag országonként eltérő módon történik. Az Egyesült Államokban például a kollektív szerződés megszegése nem minősül jogsértésnek, míg Magyarországon ez kifejezetten jogi kategóriába sorolható, tehát a vita rendezése bírói hatáskörbe tartozik.

A munkáltató és a szakszervezet közötti viták rendezésének a módja lehet sztrájk vagy valamilyen alternatív konfliktusmegoldó, békéltető módszer. A sztrájk mindkét fél számára veszteségeket okozhat, anyagiakban és presztízsben, valamint nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a felek közötti bizalmi viszony megrendülésével a hosszú távú együttműködés feltételei instabillá válnak, mivel a konfliktusban rejlő feszültségek csak rövid távon oldódnak fel. A békéltető megoldások: közvetítés, tanácsadás, döntőbíráskodás (vagy arbitráls), ténymegállapítás, jogorvoslat, ezzel szemben a vállalat működésének feltételeit nem veszélyeztetik, a felek részéről sokkal kisebb költségekkel járnak, és a bizalmi viszonyt nem rombolják, hanem építik.

⁴ A viták konkrét konfliktusokat, helyzeteket jelentenek. A konfliktusmegoldó intézmények mindig egy adott helyzetet képesek csak orvosolni.

A konfliktusok békés és konstruktív megoldása a munkavállalók és a munkáltatók közös érdeke. A munkaadó és munkavégző közötti hierarchikus viszony mögött – ha őket egy közösségnek tekintjük – közös érdekek húzódnak meg. A munkavégzés során mindkettőnek célja, hogy javakat termeljen, vagy szolgáltatásokat adjon, és hogy hosszú távon együttműködjön. Ha a közös cél és az állandóság tényét feltételezzük, akkor a szereplők mindegyikének érdeke fűződik ahhoz, hogy közös kommunikációs csatornákat, és hatalommegosztási szabályokat alakítsanak ki.

Az alternatív békéltető módszerek közül az arbitrációt a negyvenes években kezdték el alkalmazni az USA-ban a munkaügyi viták területén. Az Egyesült Államokban a II. világháború idején a kormány sztrájktilalmat írt elő, és kötelező döntőbíráskodást rendelt el. A vitarendezés e formája olyan hatékonyan tudta rendezni a munkáltatók és a munkavállalók, szakszervezetek között felmerült problémákat, hogy a háborút követően önkéntes jelleggel továbbra is meghagyták. A munkaügyi konfliktusrendezés területén az amerikai modell mára meghatározóvá és példaértékűvé vált.

Az *amerikai modell* egyik legfontosabb eleme, hogy a vitarendezés módját a kollektív szerződés rögzíti. A vállalat vezetője beleegyezik a viták békés úton való rendezésébe, és a szakszervezet *quid pro quo* kötelezettséget vállal arra, hogy a kollektív szerződés tartama alatt nem kezdeményez sztrájkot. A szakszervezet és a munkaadó a vitarendezés módjában megegyezik, és a kollektív szerződésben rögzíti, ami azt jelenti, hogy elméletben a kollektív munkaviszonyban a munkaadó és a szakszer-vezet azonos pozícióban van. A kollektív szerződésben megfogalmazott szabályok megsértésének esetén a szakszervezet és a vállalat vezetése nem bírósághoz fordul segítségért, hanem a szerződésben rögzített békéltetői eljárás során próbál megegyezésre jutni, vagy ha ez nem jár sikerrel, akkor a szakszervezet sztrájkot hirdet.

Aszerint, hogy a vita a gazdaság mely területét érinti (állami vagy magánszektor), és a felek hajlandók-e lemondani döntési autonómiájukról, az amerikai gyakorlat négy vitamegoldó intézményt különböztet meg:

- jogorvoslat vagy panaszeljárás
- közvetítés vagy békéltetés
- ténymegállapítás
- arbitráció

A négy modellben a felsorolás sorrendje szerint csökken a felek döntési autonómiája, ami a vitarendezés hierarchikus rendjét is jelzi.

A *jogorvoslat* a négy modell közül mindkét félnek a legnagyobb autonómiát biztosítja, ezért a leginformálisabb módszernek számít. A konfliktus megoldásába nem lép be egy harmadik személy, hanem ezzel szemben a vitát a közvetlenül érintett személyek maguk között intézik el. Ennek lényege, hogy a munkavállaló, ha úgy érzi, hogy munkavégzése során sérelem érte, akkor a szervezeten belül él panaszeljárással. A gyakorlatban ez három lépésből áll. A „sértett” munkavállaló problémáját első ízben a közvetlen felettesének terjeszti elő, így a konfliktust ketten oldják meg. Ha ez nem vezet eredményre, akkor a problémát az üzemi szakszervezeti megbízott, a „sértett” képviselőjében az üzemi vezető elé terjeszti. Ha a megoldás ezen a második szinten sem születik meg, akkor a helyi szakszervezeti vezető a személyzeti vezetővel próbál dűlőre jutni. Amennyiben megoldás már ezen a szinten sem született, akkor az ügy arbitráció tárgyát képezi.

Jogorvoslat segítségével a felek a problémák kilencven százalékát oldják meg.

A *közvetítési* modellben a felek döntési joga megmarad, de az autonómiájukat csökkentik, hogy a közvetítő személye befolyásolhatja a döntés folyamatát. A közvetítő

feladata, hogy a vitában álló feleket hozzásegítse a megoldáshoz. Megoldást tehát nem javasol, hanem abban segít, hogy a kommunikáció gördülékeny és békés legyen a tárgyalás folyamán. Amerikában a közvetítési szolgáltatás igénybevétele önkéntes,⁵ amely alól kivételt képez néhány közszolgáltató ágazat, ahol a közvetítés kötelező. Korábban az Egyesült Államokban békéltetést csak érdekviták esetében alkalmaztak, azonban ma anyagi okok miatt jogvitákban is ezt a módszert preferálják az arbitrációval szemben.

A *ténymegállapítás* módszerét kizárólag érdekvitában alkalmazzák. Ez az intézmény az állami szektor területén a legnépszerűbb, mivel az amerikai jog tiltja az állami alkalmazottak sztrájkjogát. A ténymegállapítással kapcsolatban a szakemberek véleménye megoszlik. Az egyik álláspont szerint a ténymegállapítás a közvetítés folytatása, szuperközvetítés. Mások szerint a ténymegállapítás nem csupán a tények ismertetését jelenti, hanem a ténymegállapítóknak – aki egy független semleges személy – megoldási javaslatot is kell tennie. E nézet szerint a ténymegállapítóknak szerepe lehet a kollektív szerződés megkötésének sikerében is. Aszerint, hogy a konfliktusban álló személyek mit várnak el a ténymegállapítás intézményétől, a ténymegállapító személyt a közvetítők vagy az arbitrátorok közül választják ki. Az autonómia foka szerint ez egy alacsonyabb rendű modell az előzőkhöz képest. Míg a közvetítésben a közvetítő a feleket rásegíti arra, hogy megoldásra jussanak, de javaslatot nem tesz, addig a ténymegállapító a hivatalos eljárás szerint javaslatot tehet a konfliktus megoldására vonatkozóan (amennyiben a felek a ténymegállapítás intézményéről nem mint szuperközvetítés vélekednek). A ténymegállapító ez esetben javaslatát arra alapozza, amit a felek a vitában fontosnak vélt dokumentumokban elé terjesztenek. A ténymegállapítás azonban annyiban mindenképpen különbözik az arbitrációtól, hogy a ténymegállapító javaslatát a felek elfogadhatják, módosíthatják és el is vethetik.

Az *arbitráció* a békéltetési módszerek egyik legizgalmasabb formája, mivel ez áll legközelebb a hagyományos bírói feladatokhoz. Lényege, hogy a vitás ügyet egy választott, semleges döntőbíró oldja meg. A döntőbíró nem bírói alkalmazott, hanem egy arra kiképzett laikus személy, akinek az ügy kapcsán a legfontosabb jellemzője a semlegesség, pártatlanság. A vitában álló felek döntési jogának tekintetében ez azt jelenti, hogy ha arbitrációra viszik az ügyet, akkor ezen jogukról teljes mértékben lemondanak, és átruházzák azt a választott arbitrátorra. Az arbitrátor és a hivatalos bírók mindenben különbözik. Egyrészt képzettségét tekintve az arbitrátor nem feltétlenül rendelkezik jogi végzettséggel. Másrészt az arbitrátor vitás ügyben a bírói joggyakorlattól eltérő mérlegelési szempontokat is alkalmazhat, s ezért döntési és mérlegelési lehetősége tágabb.

Amerikában arbitrációt jog- és érdekvitákban is lehet alkalmazni. E tekintetben különbséget kell tenni állami és magáncég között. Állami vállalatok esetében sztrájk kezdeményezését a törvény tiltja, s ezért az arbitrátor elé kerülő ügyek tárgyát érdekviták képezik. Ezzel szemben a magánszférában kizárólag jogvitákat arbitrálnak.

Érdekviták tárgya lehet egy új kollektív szerződés megfogalmazása vagy az érvényben levő szerződés módosítása. Ekkor az arbitrátor ott és azon a ponton lép be a konfliktusba, ahol a tárgyalás megszakadt, és az ügyet onnan folytatja. Ez praktikusán azt jelenti, hogy a felek a végső javaslatuk betérjesztésével a döntőbíróra bízzák a vita el-

⁵ A *Federal Mediation and Conciliation Service* tisztviselői vállalnak közvetítést. Az intézmény az Igazságügyi Minisztériumhoz tartozik, és a szolgáltatásokat az ügyfelek ingyenesen vehetik igénybe.

döntését. A végső javaslatban a döntőbíró elé terjesztik saját igazuk bizonyítékait, céljait, érdekeiket és a dokumentumokat. A döntőbíró a beterjesztett bizonyítékok, érvek és érdekek mérlegelése mellett megvizsgálja, hogy a felek követelése mennyire reális: hogyan alakulnak az ágazatban a bérek, milyenek a megélhetési költségek, milyen a termelékenység alakulása, stb. A döntőbíró tehát a gazdasági körülmények és a felek érdekei alapján vagy az egyik, vagy a másik fél követeléseinek megfelelő döntést hoz, vagy köztes megoldást választ, vagyis maga talál ki egy igazságos megoldást. Az arbitráció egyik előnye, hogy a felek érdekeltek – mivel arra rá vannak kényszerítve – hogy a végső javaslatban reális követeléseket fogalmazzanak meg. Ez a sztrájk tárgyalásoktól annyiban tér el, hogy ott a szakszervezetek a reális, számukra elfogadható követelésekhez képest, számolva a tárgyalások alkufolyamataival, igényeiket sokkal magasabb szinten fogalmazzák meg a munkáltató felé. Ellenben még ha a megállapodás tartalma a szakszervezeti igényeknek meg is felel – tehát annak ellenére, hogy a szakszervezet elérte célját –, ez a munkavállalók szemében presztízsveszteséget jelenthet.

Amerikában az arbitrációs esetek kilencven százalékban jogviták. A *jogvitáknak* két formája kerülhet döntőbíró elé: a kollektív rendelkezések megsértése és az egyéni jogviták. Ezekben az esetekben a munkáltató és a szakszervezet is mérlegel, hogy az ügy van-e olyan fontos, általános, kellően bizonyított, hogy esély legyen azt megnyerni. Ez a költségek szempontjából lényeges kérdés. A kollektív rendelkezések megsértésének eseteiben az arbitrátor általában olyan konfliktusokkal találkozik, amelyeknek tárgya vagy a szerződés értelmezésének, vagy a belső normák és a szabályok ütközésének a problémái. Ilyen eset például, mikor a kollektív szerződésben a dohányzásra kijelölt helyek pontosan meg vannak nevezve, de a munkások hosszú évek óta az üzem bármely részében dohányozhatnak, és egy új vezető ezt megelégedve az egyik rajtakapott munkást megbünteti, hogy példát statuáljon az üzemi dolgozók körében. Ebben a szituációban az arbitrátor azt vizsgálja meg, hogy a vezetés korábban engedélyezte-e, hogy olyan gyakorlat váljon elfogadottá, amely ellenkezik a szabályokkal, és körültekintően megvizsgálja, hogy a munkáltató mindent megtett-e annak érdekében, hogy a munkavállaló megismerje a szabályokat, és hogy tisztában van-e azzal, hogy tettének milyen következményei vannak. Az arbitrátor döntésében – ha a munkáltató nem tette meg a szükséges lépéseket annak érdekében, hogy tudassa a munkavállalókkal, csak a kijelölt helyeken lehet dohányozni – a munkavállaló panaszának helyt ad, hiszen a vezetőség méltánytalanul járt el alkalmazottjával szemben.

Az egyéni jogviták általában a fegyelmi eljárások jogszerűségét érintik. Jogviták esetén az arbitrátor a dokumentumok összegyűjtését, a tanúk meghallgatását, az iparágban hasonló ügyek áttekintését, valamint az enyhítő és súlyosbító körülmények mérlegelését követően hoz döntést.

Az arbitrátor funkciója tehát a viták típusát tekintve kétféle lehet: érdekvita esetén kvázi-törvényhozó, jogvita esetén kvázi-bírói. Mindezek mellett az arbitrátor diskrecionális hatáskörrel is rendelkezik, ami szerint például ha a kollektív szerződésben valami nem egyértelműen van megfogalmazva, és vitás helyzet áll elő, akkor az arbitrátor a saját belátása szerint értelmezi a szabályt oly módon, hogy a közösség és a hosszú távú együttműködés elveit tartja szem előtt.

A döntőbíró *döntései* megfellebbezhetetlenek, tehát azok véglegesek és végrehajthatóak. Ennek jogalapja, hogy a kollektív szerződésben van rögzítve az arbitráció alkalmazásának kötelezettsége. Fellebbezés csak abban az esetben képzelhető el, ha az ügy kapcsán felmerült a megvesztegetés vagy valamilyen jogsértés gyanúja. A döntő-

bírókat a polgári bírókhoz hasonló mentesség illeti meg, következésképp nem perelhetők, nem követelhető rajtuk semminemű kártérítés.

A munkavállalók és a munkáltatók a hosszú távú együttműködés érdekében az arbitrációt a következő tényezők miatt tartják *fontosnak*.

A vállalatnak az a célja, hogy a jogellenes sztrájkokat elkerülje, a vezetői hatásköröket megőrizze, a termelékenységet növelje, s ezért az igazolatlan távolmaradásokat csökkentse. A szakszervezetek célja, hogy a vezetők tiszteletben tartsák a szakszervezetek és tagjaik jogait, s meghatározzák a vállalatvezetés korlátait. A szakszervezetek és a munkáltatók érdekei – mint látható – a termelés és együttműködés hosszú távú modelljére építenek. Ehhez azonban nemcsak külső, tehát a másik félre vonatkozó elvárások, kontrollszabályok lefektetése szükséges, hanem az is, hogy a felek jobban megértsék és értelmezzék saját hatáskörüket, jogaikat, és a közöttük zajló kommunikáció zökkenőmentes legyen. Az arbitráció intézménye ebben mindkét fél számára segítséget nyújt. A munkáltatók és a munkavállalók azzal, hogy a konfliktusokat definiálják, nevesítik, illetőleg megpróbálják a döntőbíró segítségével megoldani azokat, közelebb kerülhetnek egymáshoz, és hosszú távon megegyezéses alapon és demokratikus körülmények között tudnak dolgozni és a vállalat termelékenységét növelni. A vezetés és a munkások közötti hagyományosan konfliktusos kapcsolat megváltozhat azzal, hogy az arbitráció egy olyan vitarendezési fórumként szolgálhat, amelyben kölcsönös megegyezéses szándékkal a felek képessé válhatnak arra, hogy megértsék a másik céljait és érdekeit. Ezzel persze a konfliktusok nem szűntek meg, hiszen a döntőbíráskodásnak az nem is célja. A cél inkább a konfliktusok hatékony, demokratikus és mindenki által igazságosnak tartott módon való rendezése. Az igazságosság érzetének forrása, hogy egyrészt az arbitrációt a felek megegyezéses alapon választják ki, másrészt az eljárásban a felek úgy és olyan módon fejthetik ki véleményüket, ahogyan a bíróságon nem tehetik meg, harmadrészt az arbitráció gyors, tehát a döntés akkor születik meg, mikor az úgy még él és aktuális.

Az arbitráció hatékonysága és eredményessége ellenére az elmúlt években hatalmas *változásokon* ment keresztül. A békéltetői eljárások aranykorukat az Egyesült Államokban a II. világháborút követő időszakban élték, és a hetvenes évektől drámai változáson estek át. *Formailag* egyre merevebbekké és formalizáltabbakká váltak az eljárások. Korábban az arbitrációra már természetét, filozófiáját tekintve is az informális, a gyorsaság és a liberális eljárások voltak jellemzőek. A képviselők laikus személyek voltak, például a személyzeti osztály vezetője, szakszervezeti megbízott. A hetvenes évek óta azonban a laikus személyek helyett ügyvédek képviselik a feleket, az eljárásokat bírósági gyorsíró jegyzőkönyvezi, a tárgyalást követően az ügyvédek vitairatot nyújthatnak be. Az arbitrációnak ez a modellje sokkal inkább hasonlít egy hagyományos bírói eljárásra, másfelől az ügyek jóval hosszabb ideig tartanak, ami a költségeket nagyban megnöveli. Ennek korrigálására találták ki az egyszerűbb ügyek rendezésére a gyorsított eljárásokat, amelyek a régi, hagyományos arbitrátori eljárások elemeit alkalmazzák.

A változások az arbitrátor szerepét és társadalmi, jogi rendszerben elfoglalt helyét is érintették. A háborút követő időszakban a gazdasági fellendülés és a fogyasztási cikkek előállító tömegipar kialakulása a szakszervezetek megerősödéséhez vezetett. Az inflációs gazdaság lehetővé tette, hogy a munkáltatók a szakszervezetek birtokveleseit kielégítsék. A hetvenes évek közepétől azonban a szakszervezetek számbeli és hatalmi hanyatlásának következett. Rézler Gyula ezt a gazdasági tevékenységek globalizálódásával és a termelési technológiák változásával magyarázza. A szak-

szervezetek és a munkaadók közötti viszony megromlott, és a szakszervezetek védekező pozícióba kényszerültek, míg a munkaadók egyre agresszívbabban léptek fel.

A *globalizáció* a vitarendezés békés megoldásaira negatív hatással volt, mivel a gyáripari munkavállalók munkafeltételeit már nemcsak az amerikai munkaerőpiacon érvényesülő tényezők és feltételek határozták meg, hanem a fejlődő országok munkaviszonyai is. Ezekben az országokban a munkavállalók bérei és munkafeltételei messze az amerikaiakéi alatt maradtak. Másrésztől annak a veszélye is fennáll, hogy ha a szakszervezetek komolyabb harcba kezdenek a munkaadókkal szemben, akkor a még Amerikában működő üzemeket is a fejlődő országokba helyezik át. Mindennek a következménye, hogy a szakszervezetek elvesztették azt a hatalmi helyzetüket, tárgyalási pozíciójukat, amelyben a munkavállalók érdekeit érdemben tudnák képviselni.

Az *automatizációval* – a robotok és a számítógépek elterjedésével – a tömegtermelést egy magas teljesítményű rendszer váltotta fel. Ez a rendszer a minőségi termelést és a rugalmasabb munkabeosztást hangsúlyozza, és a munkavállaló és a munkaadó érdekei egybeesnek. A rendszer tehát az együttműködést maximalizálja, a konfliktusok lehetőségét minimalizálja, és a fehér- és kékgallérosok közötti választóvonalat elhalványítja. A szakszervezetek jelentősége és vonzereje ezért radikálisan csökkent.

Az eddig leirtakból következően a szakszervezetek engedékenyebbé váltak, és az arbitrálsai esetek száma jelentősen lecsökkent. Ennek következtében az *arbitrálsai modell* is jelentős változásokon ment keresztül. Eszerint olyan ügyeket is arbitrálsra lehet vinni, amelyek nem a szervezett szektorban keletkeztek. Ha a munkavállaló úgy érzi, hogy jogait megsértették, akkor az ügyet arbitrálsra viheti. A tárgyaláson képviselheti saját magát, vagy felkérhet egy másik munkavállalót, vagy felfogadhat ügyvédet vagy arbitrátort. Az ügyek típusai abban a tekintetben is megváltoztak, hogy a hatvanas évek közepétől olyan új munkavállalói jogok (a nők és a feketék elleni diszkrimináció tilalma) is megjelentek, amelyek korábban nem léteztek, vagy a kollektív szerződésben szerepeltek. Számos ügy ezért már nem a korábbi békéltetési intézmények, hanem a bíróságok elé került. A kollektív szerződések egy része pedig magába foglalta a munkavállalói jogokat védelmező törvényeket, amelynek a következménye az lett, hogy az ügyek elbírálásakor az arbitrálsornak nemcsak a kollektív szerződést, hanem az ide vonatkozó hatályos jogszabályokat is ismernie és alkalmaznia kellett, amivel a bíróságok felülvizsgálati ügyei megsokszorozódtak.

Magyarország a munkaügyi viták békés rendezésének alternatív formáit csak a kilencvenes években fogadta el. Az ötvenes években a hivatalos ideológia annak még a gondolatát is elutasította, hogy a vállalatvezetés és az üzemi kollektíva között érdekellentét vagy bárminemű konfliktus keletkezhet. Mivel a szakszervezetek is szigorú pártkontroll alatt álltak, a „nem létező” érdekkonfliktusok megoldására szükségtelen is volt valamilyen intézményt létrehozni. Az 1968. évi gazdasági reformok a szigorú szabályozást némileg enyhítették azzal, hogy vállalati döntőbizottságokat állítottak fel, és új struktúrát hoztak létre, amely a munkaügyi bíróságok igazságszolgáltatói tevékenységére, a megyei bírósági mint fellebbviteli fórumra és a Legfelsőbb Bíróság jogértelmező szerepére épült. E szerint a struktúra szerint a munkaügyi panaszokat vállalati döntőbizottság elé kellett vinni, amely három, a dolgozók által választott tagból állt. Ha az itt született döntés valamely fél számára nem volt kielégítő, akkor az ügyet a munkaügyi bíróság tárgyalta, amelynek döntése végrehajtandó és megtámadhatatlan volt. Fellebbezéssel csak abban az esetben lehetett élni, ha a kártérítés nagysága meghaladta a törvényben előírt értéket. Ekkor a megyei polgári bíróság járt el. A Leg-

felsőbb Bíróság a jogszolgáltató szervek munkáját segítette oly módon, hogy iránymutatást adott az érvényes és hatályos joganyagra vonatkozóan.

Radikális változások a kilencvenes években, a rendszerváltás után következtek be. Ekkor az ország a piacgazdaságra és a demokratikus jogrendre áttérve elfogadta a sztrájk törvényt, a köztisztviselők és a közalkalmazottak jogállásáról szóló törvényt, és új Munka Törvénykönyvet hozott létre. A kilencvenes évek végén pedig felállította a Munkaügyi Közvetítői és Döntőbíró Szolgálatot. A magyar jog a döntőbíráskodás mellett három egyeztetési módszert ismer el: egyszerű egyeztetés, békéltetés, közvetítés.

A magyar jogi szabályozás sok mindenben eltér a nyugat-európai és az amerikai gyakorlattól.

Bár a törvény teret enged a közvetítői és döntőbírói szolgáltatás intézményeinek a kiépülésére, egyben meg is határozza alkalmazásának korlátait. A törvény szerint ezen intézményeket kizárólag olyan munkaügyi érdekviták esetében lehet igénybe venni, amelyek nem minősülnek jogvitának. Tehát az első szembetűnő különbség az amerikai és a magyar gyakorlat között, hogy az Egyesült Államokban a döntőbíráskodás alkalmazásának tágabb teret adnak, hiszen az a jogviták rendezésének elfogadott módszere.

A jogviták rendezésére a magyar törvény *békéltetők* közreműködését engedélyezi. A nemzetközi gyakorlatban a békéltetés során a harmadik, külső segítő fél megoldási javaslatot nem tesz, a feleket csupán abban segíti, hogy a párbeszédet fenntartsa és a megoldás felé közelítse őket. A hazai gyakorlat a békéltetés e definícióját nem követi, hiszen jogi kérdésekben nincsen mód egyezkedésre.

Az *egyszerű egyeztetéses megbeszélések* az amerikai modellben használatos jogorvoslatra hasonlítanak leginkább. A megbeszélésen a vitában álló felek külső segítség nélkül beszélnek meg problémájukat. Amennyiben a vita szereplői nem tudnak meg egyezni, más eljárási formákra vagy döntőbíráskodásra vihetik az ügyet.

A *közvetítés* intézményét a magyar jog az amerikai modelltől eltérően úgy értelmezi, hogy a közvetítő személy a feleknek az üggyel kapcsolatban javaslatot tehet, amely a nyugat-európai modellel hasonlatos. Az európai gyakorlatban a békéltetés az amerikai mediációnak, a brit közvetítés az amerikai ténymegállapításnak felel meg.

Magyarországon annak ellenére, hogy törvényileg elfogadták a munkaügyi viták alternatív megoldásának formáit, a tapasztalat azt mutatja, hogy sem a munkavállalók, sem a munkaadók nem élnek kellő mértékben e lehetőséggel. Az arbitrázsok száma elenyésző, és más módszerek használata sem gyakori. Az intézmény kihasználatlansága több dologgal magyarázható. Az egyik és egyben legtöbbször hangoztatott magyarázat, hogy az emberek nem rendelkeznek olyan kommunikációs és egyezkedési kultúrával, amelyben egy alapvetően kommunikációs készségekre építő módszer hirtelen népszerűvé válhatna. Szintén kulturális és történelmi probléma, hogy a munkavállalók – a nyugati demokratikus társadalmakban élőkhez képest – kevésbé tudják megfogalmazni jogaikat, és jogtudatuk is alacsony. A biztonságos érdekartikuláció akadályát jelenti az is, hogy a gazdasági szervezetek nem hosszú, hanem rövid távú gazdasági célokban gondolkodnak. A szakszervezetek és a vállalatok közötti viták ezért sok esetben a végtelenségig elmérgesednek, és a tárgyalásokat nem a békés egyeztetés, hanem a harc jellemzi. A tárgyalások módszereit, az egyezkedés tárgyának kereteit és kimenetelét nagyban befolyásolja Magyarország gazdasági helyzete is.

Az arbitrázs és a békés, alternatív konfliktusmegoldási módszerek alkalmazása munkaügyi viták esetében egy példája annak, hogy a társadalom hogyan, milyen eszközök alkalmazásával képes döntéseit kooperatív módon meghozni. A gazdasági élet-

ben a nyertes-nyertes stratégiai játszmák feltételei gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan beágyazottak. Erre állítanak példát a magyar és az amerikai gyakorlat közötti hasonlóságok és különbségek.

Amennyiben a gazdaságban a hosszú távú együttműködés a vállalatok és a munkavállalók közös érdeke, akkor a kooperatív cselekvés a haszonmaximalizálás fontos eleme lehet, amelynek módszerei az arbitráció és az egyezkedési technikák is. A munkaügyi vitákban a haszonmaximalizáló és a kooperatív célok összehangolása pedig a demokrácia intézményének erősítéséhez járul hozzá a társadalmi és a gazdasági életben egyaránt.

Irodalom

- Brand, Norman 1987. *Labor Arbitration. The Strategy of Persuasion*. New York: Practising Law Institute
- Fischer, Roger–William Ury–Bruce Patton 1997. *A sikeres tárgyalás alapjai*. Budapest: Bagolyvár
- Krémer András 1991. Pozicionális és érdekalapú tárgyalás. In *Döntőbíráskodás*, 43–53.
- Ladó Mária–Tóth Ferenc (szerk.) 1996. *Helyzetkép az érdekegyeztetésről (1990-1994)*. Budapest: Érdekegyeztető Tanács Titkársága
- Olson, Mancur 1997. *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Osiris
- Rézler Gyula 1999. *Az arbitráció szociológiája*. Budapest: MTA (Akadémiai székfoglaló.)
- Rothman, Jay 1992. *From Confrontation to Cooperation*. London etc.: Sage Publication
- Tóth Pál Péter (szerk.) 1999. *Döntőbíráskodás*. Budapest: Püski

BESZÉLGETÉS RÉZLER GYULÁVAL

Rézler Gyulával tanulmányairól és az őt ért szellemi impulzusokról beszélgettünk.

K.: *Szekfü Gyula szerepét emelted ki, és mondtad, hogy Hajnal nem tett rád különösebb hatást, viszont Domanovszky szemináriumán készítettél egy tanulmányt, ami – miről szólt?*

R. Gy.: Domanovszkynak a módszerességét szerettem, mondjuk, ő egy korábbi korszakra specializálódott, de sokat tanultam a módszerességéről, hogy... az ember az anyagát milyen szemszögből vizsgálhatja.

K.: *És mi volt az a tanulmány, amit az ő szemináriumára készítettél?*

R. Gy.: Kérlek szépen, a Felvidéken volt hét település, most már nem emlékszem rá, hogy mi volt a közös vonás, ami azt a hét települést összevonta. De gondolom, kellett egy... – nem volt nagyon ismerős – kellett egy okmány és hasonló, szóval alapvető okmányokból állapítottam meg, és nagyon meg volt vele elégedve.

K.: *Megvan neked még ez a tanulmányod?*

R. Gy.: Nincs, ah!

K.: *Nincs, eltűnt...*

R. Gy.: Az történt, hogy azok a dolgok, amiket hát gyűjtöttem működésem során, szépen a Tisza István utcai lakásomban tároltam, és az az ostrom alatt telitalálatot kapott. Szerencsére nem voltam ottan, mert éppen akkor *underground* működtem.

K.: *Most még itt a szellemi hatásokra szeretnék kitérni, ugye azt mondtad, hogy a Szekfü azt mondta, hogy te a magyar ipari munkásság történeti kialakulását nem tudod megírni, és ez inspirált arra, hogy igenis megpróbáld.*

R. Gy.: Azt ajánlottam, hogy ez lenne a disszertációm, és akkor azt mondta, hogy írd meg.

K.: *Meg tudad írni, úgyannyira, hogy meg is jelent.*

R. Gy.: Meg is jelent, kétszer is.

K.: *Mettől meddig jártál egyetemre? Hogy volt ez?*

R. Gy.: Hát '29-ben érettségiztem, és utána felvettek az Eötvös Kollégiumba, megnyertem egy tanulmányi versenyt, és automatikusan fölvettek. És ott voltam három évet, és akkor kitétek, mert kapcsolatban voltam a Schöpflin Gyulával. Te emlékszel arra?

K.: *Hogyne, volt egy pere, el is ítélték őket.*

R. Gy.: Én nem voltam annyira involválva, de tudták, hogy a.... Hát, mondjuk, az érzéseim abban az időben odavonzottak.... Mondom, most már nem emlékszem. A Schöpflinre emlékszem, és arra, hogy e csoport miatt engem kitétek.

K.: *Értem.*

R. Gy.: És utána szabadfutó voltam, mert apámnak se volt pénze, középiskolai tanár volt és négy gyereke, úgyhogy nem is tudom, miből éltem meg. De hát ez nem először fordult elő. Voltam, mikor kimentem – '48-ban kimenekültem – Salzburgban vártam az amerikai visámra, abszolút egzisztencia nélkül voltam.

K.: *De ott nem volt tábor?*

R. Gy.: Volt tábor, de én nem mentem, szóval annyit meg tudtam csinálni, hogy hónapos szobákból...

K.: *És ez a túlélési technika, ez hogy működött*

R. Gy.: Az én esetemben nagyon jól, mert tényleg fantasztikus dolog volt. Hát az ostrom alatt a házban, ahol rejtőzködtem, két embert öltek meg hétből. Szerencsére mikor, szóval meg akartak erőszakolni egy lányt, egy zsidó lányt, akit bujtattunk, egy orosz katona, és valaki közbelépett, és azt lelőtték. Én éppen akkor a Kodolányi Jánosnál voltam vacsorán. És akkor tudtam meg, és ismerve magamat, abban az időben – most már nem – én is közbeavatkoztam volna. És amikor Kodolányi Jánosnál voltam, akkor még a németek, a Gugger-hegy... Kérlek szépen, ott ebédeltünk, nem is, vacsoráztunk. Ott volt a Csikós Béla, a Kodolányi és a lánya, Kodolányi Jutka és én, és egy óriási zajt hallunk, és a németek belöttek a fürdőszobába, mondjuk hat méter különbség volt. És a legnagyobb túlélési élményem az volt, mikor elmentem innét '48 novemberében, azután, hogy átléptem az osztrák határt, 12 óra múlva megjelentek az ávósok a lakásomon.

K.: *Ezt honnan tudod?*

R. Gy.: Barátaim mondták, akik később jöttek ki.

K.: *Visszaugorva, most nem annyira szigorúan tartva az időrendet, a beszélgetés logikája kiprovokálja belőlem a kérdést: miért kellett neked a háború során bujkálni?*

R. Gy.: Azért, mert részt vettem az ellenállási mozgalomban, s az intézetet, amit alapítottam, azt olyan fedőszervnek használtam fel, és olyanokat alkalmaztam, akik politikailag nem megbízhatók voltak. Többek között a Hegedüs András és a Szűcs Ferencet.

K.: *Ők voltak azok, akiket letartóztattak?*

R. Gy.: Nem, neki sikerült, mert megszökött.

K.: *De a Hegedüst letartóztatták.*

R. Gy.: Letartóztatták még az intézetben. És mondom, valahogy belekerültem a különbéke előkészítésébe, tudod, amit a Horthy október nem tudom hányadikán... Mert mikor az *Allied* megmondta Horthynak, hogy ők nem tárgyalnak vele, neki az oroszokkal kell tárgyalni a Jalta-egyezmény értelmében, akkor Horthy meg volt akadva, mert nem volt senki, akit átküldhessen az oroszokhoz. És akkor a Mester Miklós államtitkár – nem tudom ezeket a neveteket ismered-e? – aki mintegy az ellenállási mozgalom, a polgári ellenállási mozgalom beépítettje volt a kabinetben, az hozzám fordult, mert akkor én még elég radikálisnak számítottam – hát persze most kapitalista vagyok, ezt a Marx értelmében, mert ott volt, hogy az ideológiát a gazdasági körülmények határozzák meg... szóval hozzám fordult, és akkor ajánlottam a Fauszt Imrét, aki '19-ben elég aktív szerepet játszott, és közben könyvkiadó lett, és az én munkáimat is – többek között – megjelentette. És akkor a Mester Miklós a Fausztot elvitte a Horthyhoz, és őt küldték ki előfutárnak, hogy azt a különbékét előkészítsék. Azután, hogy a Fauszt felmelegítette a helyzetet, akkor küldték ki egy hivatalos diplomáciai delegációt. Nos az én sze-

repm, az egész szerepem, az valahogy írásban volt a külügyminisztériumban. S amikor a németek elfoglalták Magyarországot komolyan, októberben, '44 októberében, megtalálták ezeket az iratokat, és engem feketelistára tettek, és próbáltak elkapni.

K.: *Márciusban foglalták el Magyarországot, '44 márciusában, végül is a nyilas hatalomátvétel volt októberben, a kiugrási kísérlet után.*

R. Gy.: Igen. Március után még mindig volt egy kis autonómiája, mert tudom, hogy például Horthynak alkalma volt a páncélegységeket kivezényelni, mikor a zsidókat el akarták vinni Pestről, kivezényelni a páncélegységeket Budapest körül, s megakadályozta, hogy az SS kiürítse Budapestet. Szóval mondom, volt valami autonómia, de mikor aztán bejelentette a különbékét, akkor a németek teljesen megszállták, és a hatalmat odaadták a Szálásinak.

K.: *Igen. És akkortól kellett neked bujkálni.*

R. Gy.: Akkortól. Attól kezdve kellett bujkálnom, addig, amíg az oroszok nem...

K.: *S kikkel bujkáltál?*

R. Gy.: A Szabó Laci, a Csikós-Nagy Béla.

K.: *A Csikós-Nagynak is bujkálni kellett?*

R. Gy.: Igen, mert valahogy ő is belekeveredett, részben azért, hogy ő a bőrét mentse, mert ő elég jobboldali irányzatú volt. A Reményi-Schnellernek volt a tanácsadója. Mégis valahogy bekerült..., szóval ő is benne volt az utolsó hetekben, és ő is ott volt.

K.: *Ez hol volt, ahol bujkáltatok?*

R. Gy.: Ez a Gorkó utca 10-ben.

K.: *Az nem tudom, merre van.*

R. Gy.: Ez a Hűvösvölgyben.

K.: *De ti publikáltatok együtt egy könyvet is a magyar gazdaságról '44-ben, ha jól emlékszem, Hantossal és Csikós-Nagy Bélával. Annak mi a története?*

R. Gy.: Volt egy könyvkiadó, egy ilyen magánkönyvkiadó, aki megbízott minket, hogy ezt írjuk meg, és egymás közt felosztottuk, ez megvan a könyvtárban.

K.: *Megvan, én dolgoztam belőle.*

R. Gy.: Arra az időre egy jó *adaptázs*. Tehetséges fiú, együtt voltunk a Miniszterelnökség Gazdaságtanulmányi Osztályán. Nem tudom, arról tudsz?

K.: *Az mikor volt?*

R. Gy.: Az '39-ben, mikor a Telekit kinevezték miniszterelnöknek, akkor fölállította ezt a Gazdaságtanulmányi Osztályt a Miniszterelnökségen belül, és az volt a feladatunk, hogy ha egy törvényjavaslatot benyújtanak, gazdasági természetű törvényjavaslatot benyújtanak a parlamentbe, akkor azt kiértékeljük. Annak a gazdasági hatásait. De ő megbízott minket másfajta feladatokkal, mégpedig azzal, mikor kitört a háború, hogy a németek a nyersanyag-helyzet alapján meddig bírják a háborút. És hát akkor még nem foglalták el Jugoszláviát, és Norvégiát és Dániát. Ugyhogy mi kiszámítottuk, a mi számításaink szerint '43... – és nem foglalták el Romániát, ami az olajszempontból volt érdekes – szóval mi azt mondtuk, hogy '43 végéig bírják a németek a nyersanyagellátást.

- K.: *Volt egy másik hasonló ilyen kalkuláció, amit egy Pécssett működő professzor készített.*
- R. Gy.: Surányi-Unger?
- K.: *Nem a Surányi-Unger volt (hanem valaki), akinek aztán ebből baja is lett, ha jól tudom. Le is tartóztatták a németek, és talán Mauthausenbe került. Ebben nem vagyok biztos.*
- R. Gy.: Arról nem tudok... De hát ez bizalmas volt, mi ezt csak a Teleki Pál részére csináltuk.
- K.: *A Surányi-Ungert hoztad szóba, őt ismerted jól?*
- R. Gy.: Ismertem jól, önála doktoráltam Pécssett.
- K.: *Igen?*
- R. Gy.: Közgazdaságtanból.
- K.: *Az hogy jött össze, hogy közgazdaságtanból is doktoráltál? Hát nem történelmi stúdiumokat folytattál?*
- R. Gy.: Nem, megmondom, miért. Mert rém furcsa karrierfordulataim voltak. Először, miután megszereztem a tanári diplomát, akkor állást kaptam a Közlekedésügyi Minisztérium könyvtárában. Könyvtáros voltam. Közben fölállították az Árelemző Bizottságot '38-ban, és a Közlekedésügyi Minisztériumnak is kellett két pofát kijelölni, delegálni abba. Az egy minisztériumok közötti szervezet volt. És úgy látszik, nem akartak senkitől megválni, és engem delegáltak oda, a könyvtárból. És persze akkor még nem volt közgazdasági háttér, de megtanultam. Szóval sokszor volt olyan helyzet, hogy szükség volt didaktikus működésre. És megtanultam. Szóval kimentünk vállalatokhoz, és elemzést kellett tenni, a költségelemeket, és ki kellett számítani, hogy a költségek alapján az az ár, amit ők javasoltak, hogy az megfelelő-e, hogy az fair-e, vagy méltányos-e. És abban voltak számvevők, ilyen számvevőségi auditív volt, és ott volt a Surányi alelnök. És ott ismerkedtem meg vele, és mikor a Teleki felállította ezt a Gazdaságtanulmányi Osztályt, akkor a Surányi mondta, hogy menjek velem.
- K.: *Mert ő is odakerült.*
- R. Gy.: Ő lett a vezetője. A Gazdaságtanulmányi Osztálynak a vezetője volt, és engem is vitt magával.
- K.: *Te kerültél oda, Csikós-Nagy...?*
- R. Gy.: Aztán volt...
- K.: *Ez a Hantos is odakerült?*
- R. Gy.: Hantos és volt valaki, egy szegedi rendőrség kapitányának a fia, most már nem emlékszem rá. Szóval voltunk valami ötven vagy hatvan. És kötetlen munkaidő volt, mert ha meg kellett csinálni egy munkát, akkor két óráig dolgoztunk. De fiatalok voltunk, és élveztük ezt az újszerű feladatot.
- K.: *És akkor mikor doktoráltál Surányinál?*
- R. Gy.: Na és mondom, miután átkerültem a közigazgatásba, s közgazdasági munkát végeztem – elég magas színvonalon – anélkül, hogy bármilyen közgazdasági háttérrel lett volna, úgyhogy beiratkoztam mezei jogásznak, és akkoriban Magyarországon a jogi karon tanították a közgazdaságtant, vagy a Műegyetemen, a Heller Farkas. A jogi karon pedig a Navratil Ákos. Akkor megsze-

reztem, nem is közgazdaságban, államtudományiban doktoráltam, de annak egy mellékága volt a közgazdaságtan.

K.: *De közben maradt a kapcsolatod ezzel az empirikus szociológiai, szociográfiai érdeklődéssel?*

R. Gy.: Hogyne, hát egyiket a másik után. Nem tudom, láttad-e azt, ami a 40-es könyvnapon jelent meg, hogy minden egyes iparágáról készítettünk..., a *Magyar ipari munkásság szociális helyzetképe* címmel volt, és a Nötel Rudi, az is ott volt, aki aztán a háború után a Nemzeti Banknak lett egy magas rangú tisztviselője, és onnét pedig Genfben, gazdasági ágban kapott egy magas pozíciót.

K.: *Igen. És igen kiváló tanulmányt publikált. Sokkal-sokkal később a nemzeti-jövedelem-számítás területében.*

R. Gy.: Szóval az is ott volt. Nagyon kiváló társaság volt. A Csikós Béla – mondom – nagyon tehetséges ember volt.

K.: *De hát a politikai beállítottságok azért eléggé szóródtak. A radikális jobboldaltól a radikálisabb baloldali szimpátiáig?*

R. Gy.: Igen, mert tudniillik a Surányi-Unger az nagyon okosan azt nézte, hogy mit tudnak, nem törődött azzal, hogy az egyik radikális. Én voltam akkor a leg-radikálisabb ottan és...

K.: *A legradikálisabb milyen? Bal?*

R. Gy.: A baloldal.

K.: *Igen?*

R. Gy.: Én, mondom, szociáldemokrata tendenciájú voltam, és a Fauszttal működtem együtt, akit a rendőrség állandóan piszkált a '19-es működése miatt.

K.: *Ez a magyar nagyipari munkás helyzetkép, ez a kutatás, ez a könyvötlet, ez hogy jött?*

R. Gy.: Melyikről beszélsz?

K.: *Az 1940-es könyvnapon megjelenőről, amit az imént említettél.*

R. Gy.: Az, mondom, ez a társaság, aki a Gazdaságtanulmányi Osztályon volt, az fogott össze, és én szerkesztettem, én adtam a *methodology*-t. Megbeszélünk egy közös módszertant, hogy a munkásviszonyokat az egyes iparágakban ugyanazzal a módszerrel vizsgáljuk meg. Hát hogyha megnézed, az körülbelül hasonló, a megközelítés. Szóval felosztottuk. Én adtam egy általános bevezetést, és akkor nem tudom, vasipar, textilipar cukoripar, reprezentatív iparok, és azon belül a munkásviszonyokat vizsgáltuk meg.

K.: *És a szociográfusokkal foglalkozó írásod, ez hogy született?*

R. Gy.: Ez abból a megfontolásból származott, hogy én nagyon nagyra becsültem, szóval együtt ültem velük a Central Kávéházban minden szerdán, a Féja Géza és Erdei és..., Kodolányi is ott volt, és ővelük mindig összeültünk.

K.: *Azt tudod, hogy a Central újra megnyílt?*

R. Gy.: Igen tudom, tavalý az ösztöndíjasaimmal ottan találkoztunk...

K.: *Szóval szociográfusokkal együtt ültél, de hát ez egy bővebb kör volt, akikre aztán kitértél.*

- R. Gy.: A legtöbb falukutató, én voltam az egyedüli ipari szociográfus, és hát akkor, mondom, persze én jól ismertem a műveiket, és lehet, hogy ez vaskalaposság volt, de én úgy éreztem, hogy túlságosan szenzációsságra mennek, és a tudomány szempontjából, a szociológia szempontjából módszertani fogyatékségeik vannak, és ezt próbáltam valahogy kihozni. Az Erdei egy ideig haragudott rám, de hát...
- K.: *Ez miben nyilvánult meg?*
- R. Gy.: Hát, az ember megérezte...
- K.: *Igen? Mert korábban tartottatok a kapcsolatot? Eljárt a Central Kávéházba?*
- R. Gy.: Igen.
- K.: *Ezek szerint akkor ő már felkerült Makóról, Szegedről, ide Pest környékére?*
- R. Gy.: Hogyne. Ortutay Gyula is néha eljött. Szóval egy nagyon jó kör volt, társadalomtudományi szempontból.
- K.: *Nem nagyon fáraszt ez a sok beszéd?*
- R. Gy.: Nem, nem... 4-kor van megint az ösztöndíjasoknak kis emlékülése.
- K.: *A Rézler-ösztöndíjasoknak?*
- R. Gy.: Igen.
- K.: *Merthogy létrehoztál egy ösztöndíjat, magyar szociológusoknak vagy társadalomkutatóknak, akik az arbitrálással foglalkoznak.*
- R. Gy.: Akik arbitrálással foglalkoznak, azok New Mexicóba mennek, mert ott be tudjuk vinni tárgyalásokra, és ott az egyetem ajánl föl kurzusokat ezen a téren. Az indianiai programban, ottan hát kevesebb lehetőség van ezen a téren.
- K.: *Ott nem arbitrálás, hanem szociológiával foglalkozó hallgatók...*
- R. Gy.: Általában munkaviszony, és ottan szabad. De mondom, akik arbitrálás-egyeztetés iránt érdeklődnek, azok inkább odajönnek. Jól működnek.
- K.: *Gyula bátyám, ez egy spontán beszélgetésnek indult, úgyhogy nem tudjuk itt az egész életművet áttekinteni, de arra azért térjünk ki már ennek a beszélgetésnek a kapcsán, hogy adódott arra lehetőség, hogy Te egy ilyen alapítványt tegyél, egy ösztöndíjat létrehozzál? Mi motivált ebben, meg mi tette lehetővé?*
- R. Gy.: Hát, elsősorban anyagi lehetőségeim nagyon jók... Az elméleti, gazdasági ismereteimet a gyakorlatra alkalmaztam, és nagyon sikeresen fektettem be a pénzt, nekem így ez nem áldozat, egyáltalán. És gondoltam, hogy hát..., pláne akkor, amikor elkezdtem, mondjuk, akkor még nem volt olyan nagy kölcsönös vándorlás, és hát igyekeztem valamit visszaadni a magyar szociológiának, ahonnan elindultam, és nagyon kielégítő, jól bevált.
- K.: *Na most azért még egy fehér folt itten a '45 utáni működésed! Ott akkor nem tudom, hogy milyen pályát láttál magad előtt? Inkább egy ilyen gazdasági minisztériumi szakértői pályát, vagy inkább egy tanári, oktatói pályát, mert irtál egy könyvet akkor a szociológiatörténetről. Szóval mi volt akkor a te elképzelésed?*
- R. Gy.: Én közgazdászként akartam tovább folytatni, és az Újjáépítési Minisztériumban kezdtem a változás után, ahová a Lakatos Miklós államtitkár hívott meg, aki különben egy vasmunkás volt. A Kommunista Pártot képviselte, de nagyon rendes ember volt. És akkor az Antall József – az öreget is Antall

Józsefnek hívták –, annak lettem a gazdaságtanulmányi tanácsadója, szintén azt csináltam, amit a Telekinél, hogy azokat a gazdasági javaslatokat, amiket hát beterjesztettek, azt én próbáltam kiértékelni, azoknak a gazdasági és társadalmi hatásait. Aztán mikor ő elment, azt hiszem, miniszterelnök lett, nem tudom most már, olyan messze volt, és akkor átalakult Építésügyi Minisztériummá, és akkor aki első miniszter volt, azt lefogták az összeesküvésiben, kisgazdaparben, és akkor a Darvas József jött. De közben folytattam az irodalmi munkásságomat, amennyire tudtam.

K.: Hát tudat, mert írtál egy könyvet. Na most arra mi motivált? Kaptál egy felkérést?

R. Gy.: Kaptam, a pécsi egyetem nyári kurzusán tanítottam szociológiát.

K.: *Aha, ott ki foglalkozott szociológiával?*

R. Gy.: És az ottani jegyzeteimet foglaltam aztán könyvbe.

K.: *Ott ki foglalkozott rajtad kívül szociológiával akkor?*

R. Gy.: Azt hiszem, nem volt senki más, legalábbis a nyári egyetemen.

K.: Értem, és akkor hirtelenjében aztán...

R. Gy.: Na most két tényező volt, ami bajba sodort. Az egyik az volt, hogy a szociológiával foglalkozva... – megvan neked ez a könyv?

K.: *Megvan a könyvtárunkban.*

R. Gy.: Ideológiákkal is [kellett], és ott bizonyos marxista-leninista tételt, mondjuk, [meg]kérdőjeleztem, mégpedig úgy, hogy a marxizmus azt állítja, hogy minden társadalmi rendszer változásokon [megy] keresztül, a hegeli módszer szerint, és ennek következtében egy új társadalmi rendszer jön létre. Viszont Marx azt mondta, nem tudom Marx vagy Lenin, hogy szocializmussal ez a fejlődés megáll. És én azt mondtam, hogy itten ellentét van, mert hogyha a társadalom állandóan fejlődik, tézis, antitézis, szintézis, akkor a szocializmusnál se állhat meg. És akkor a kommunisták nekem jöttek, és azt akarták, hogy vonjam vissza, és én elodáztam. És a másik tényező az volt, hogy volt egy féltestvérem, anyám első házasságából, aki '25-ben még kiment Amerikába, és nagy karriert csinált, a Harvardon tanított, és amikor a háború kitört, akkor a diplomáciai szolgálatba vették, mert kelet-európai vagy közép-európai háttere volt, és azt kinevezték attasénak Svájcba is, és ide is. És később megtudtam, hogy a kommunisták ebből szerettek volna egy látogat[ert] csinálni, hogy nekem féltestvérem, és én kémkedtem.

K.: *Hogy hívják ezt a féltestvéredet?*

R. Gy.: Deák Ferenc..., szóval tényleg nagyon sikeresen működik, aztán később...

K.: *Ő is él még?*

R. Gy.: Nem, már meghalt. A Columbia Egyetemen volt tanár, és végül is nemzetközi anyagokat adott ki 26 kötetben, és alapvető forrás. És nagy szerencsém volt, mert egy ember, akivel az ellenállási mozgalomban együtt voltam, egy kommunista, megmondta, hogy el akarnak kapni. Persze hogy megszerveztem, hogy átmegyek a határon, és ahogy mondtam neked, 12 órával később megjelentek az ávosok. Szóval a túlélésemnek ez a legnagyobb állomása.

K.: *Értem. Ha visszatekintesz erre az itthoni aktív periódusodra, kik hatottak rád szellemileg, szakmailag? Kik azok, akik a leginkább hatottak rád, vagy kik azok, akikre visszatekintve úgy gondolsz, hogy azok nagyon markáns figurák voltak?*

R. Gy.: Már a szakmán belül?

K.: *Szakmán belül vagy kicsit tágabban, mondjuk, a gondolkodásodat, kik azok, akik a leginkább befolyásolták? Erről beszélgettünk, de mégis mi az össz-impressziód?*

R. Gy.: A falukutatókkal való találkozásom is befolyásolt, és a Gazdaságtanulmányi Osztályon levő csoport, nagyon tehetséges fiatalok, azok is, mondjuk egy ilyen klassz folyamatot teremtettek. Egyébként eléggé magánfutó voltam egész életemben... Mielőtt elmegyek, szeretnék valamit. Tudniillik azzal az ideával játszok, hogy a háztartás technológiai változásai milyen hatással voltak részben a termelékenységre és részben a szabadidő-felhasználásra. Mondok egy példát: mikor én fiatal voltam, akkor szénnel és fával fűtöttünk, s minden évben egy egész napot vett igénybe, hogy a szenet, fát a telepről beszállítsuk. És akkor még egész télen fel kellett hozni a pincéből stb., stb. Na most azért, hogy most központi fűtés van, a legtöbb ember nagyon sok időt spórol meg. Szóval, mondjuk, én ezt a háztartás technológiájában bekövetkező igen kedvező változásnak tekintem. Szóval ez az első, és nem beszélve arról, a petróleumlámpáról a villanykapcsolóra való áttérés és a nagy házi mosásról a gépesítésre. Szóval, hogyha mindezeket figyelembe vesszük, és mennyiségileg lemérjük, akkor esetleg ki lehet számítani, hogy, mondjuk, egy átlagos háztartás ilyen technológiai változások következtében mennyi időt nyer. Most ennek a második része az, hogy ezt az időt hogyan használják föl. Ezt föl lehet használni szabadidőre, amire a Szalai Sándornak vannak tanulmányai, vagy pedig föl lehet használni, amit Amerikában csinálnak, hogy többet dolgozzanak. Na most persze ez egy ötlet, és én nagyon szívesen társulnék valakivel, ha tudsz, hogy aki segítene... Magam is persze [feldolgozom] az irodalmat, az irodalmi háttérrel. Mondom, engem elsősorban az érdekel, hogy a termelékenységet a háztartásban – nem az iparban – bekövetkezett technológiai változás hogyan befolyásolja. És ha van valaki, aki gondolod, hogy hajlandó lenne betársulni, érdekel ez a téma, hát most megörökítettük...

Kérdező: *Lengyel György* (Budapest, 2001. május 17.)

RÉZLER GYULA

(1911. május 31.–2001. október 29.)

Rézler Gyula professzort teljesen véletlenül több mint másfél évtizeddel ezelőtt ismertem meg személyesen. E véletlen találkozást, amelynek körülményeiről még részletesebben szólok, számtalan újabb követte. Azt, hogy megtisztelő bizalmát, barátságát mivel s hogyan érdemltem ki, nem tudom. Most, ha visszagondolok az el-sőre es az azt követő találkozásainkra, nem tudom megmondani, hogy kapcsolatunk (félve merem leírni, mert nem szeretném, ha bárki is félreértené, hiszen autentikusan és hitelt érdemlően ezt csak Rézler professzor fogalmazhatná meg) mikor vált bará-tivá. E „mássá” vált kapcsolat kezdetére sem emlékszem, mert valójában nem volt olyan esemény, amelyhez konkrétan kapcsolható lenne.

Röviddel hezezen felfogható, elfogadható halála után nem egyszerű emléké-t idéz-ni, hiszen kilencvenedik életéve ellenére senkiben sem merülhetett fel, hogy a min-dannyiunkra váró vég őt is elérheti. Nem egyszerű, hiszen számomra az, ami történt, annak ellenére anakronisztikus, hogy jól tudom, egyszeri, megmászhatatlan és visszavonhatatlan, mégis az, hogy ez vele is megtörténhetett, inkább tréfát sejtet, mint a bekövetkezett valóság realitását.

A jobb megértés kedvéért célszerűbb, ha gondolataimat nem a megismerkedés kö-rülményeinek leírásával kezdem. Mielőtt bárkiben hiányérzet támadna, szeretném megfogalmazni, hogy még akkor sem célo-m Rézler Gyula munkásságának, tudomá-nyos eredményeinek, életútjának értékelése, ha bizonyos összefüggésekben érinteni is fogom azokat. Azt az embert szeretném egy pillanat erejéig bemutatni, aki s aho-gyan bennem él. S miközben egyéniségéről szólok, eszembe sem jut egy szakszerű jellemrajz megfogalmazásának az igénye. Mindezek következtében amire vállalko-zom, nem más, mint szubjektív kép, vázlatrajz egy emberről, akit a véletlen folytán szerencsém volt megismerni. Szándékaim szerint talán akkor fogalmazok pontosan, ha írásom célját a „Rézler-jelenség” felmutatásában, megértésében jelölöm meg.

Rézler professzor azok közé az emberek közé tartozott, akit – bárhol megjelent – nem lehetett nem észrevenni. S mielőtt bárki feltételezhetné, hogy ennek okát, titkát ismerem, be kell vallanom, hogy e „titok”, legalább is számomra, megfeythetetlen maradt. Rézler Gyula ugyanis a szó hagyományos értelmében nem volt feltűnő je-lenség, s nem is törekedett arra, hogy feltűnő legyen. Szikár alakjában, lezser ele-ganciájában sem volt semmi különleges, feltűnő, ennek ellenére, ahol megjelent, nem lehetett nem észrevenni. Figyelme mindenre kiterjedt, segítőkész, nagyvonalú, tapintatos, udvarias és előzékeny ember volt. Közvetlen volt, de úgy és olyan mó-don, hogy ezt senki sem érthette félre. Közvetlenségéhez ugyanis egy tapintatos tá-volságtartás párosult. A közvetlenség és a tartózkodó magatartás tehát együtt és egy-szerre jellemezte. Ironikus volt. Iróniája azonban senkit sem sérthetett, mert iróniájá-nak „célpontja” mindenekelőtt önmaga volt. Higgadt bölcsességgel viszonyult az őt körbevevő világhoz, döntéseit körültekintően hozta meg. Konzervatív volt, s egyben nyitott minden új, progresszív gondolat irányában. Önmaga számára sosem kért vagy követelt, hanem mindig ő adott. Puritán volt s nagyvonalúan adakozó. Nagy-szerű, figyelmes s egyben tapintatos vendéglátó és „idegenvezető” volt. Mindig tud-

ta, érezte, mikor fáradt el vendége. Munkája az életét jelentette, de úgy, hogy emellett maradt ideje élni. Ha kérdezték, szívesen beszélt kutatásairól, munkájáról, de sosem tartozott azok közé, akik eközben mindenről megfeledkeztek. Így aztán rövidesen „váltott”, és vendége, beszélgető partnere munkája után érdeklődött. Mindig az volt az érzésem, hogy a sajátjánál fontosabbnak ítélte azt, amit a környezetében lévőek tettek. S mindebben nem volt semmi kényszeredett, mesterkéltné. Azt, hogy minden megbeszélésre felkészülten érkezett, saját tapasztalataim alapján állíthatom, de arra csak most döbbsentem rá, hogy semmit sem bízott a véletlenre. Halála után hozzártatózóitól megkaptam azokat az iratokat, dokumentumokat, amelyek azt tükrözik, hogy egyetemi óráit, előadásait még abban az esetben is megtervezte, ha az előadás tárgya a számára legismertebb témához tartozott. Anyagot gyűjtött, témavázlatot írt, majd olyan igénnyel készítette el előadását, mintha publikálni akarná. S mindezt időben tette. Ezt csak egy példával szeretném illusztrálni. A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen *New Economy* címmel 2001. november 18-án tartott volna előadást. A hátrahagyott anyagok között van egy dosszié, amely ennek az előadásnak a jegyzeteit tartalmazza, melynek gyűjtését 2001 októberében kezdte meg.

Külön, részletesen kellene írni Ágnesről, feleségéről, aki mindenben társa volt, s akivel teljes harmóniában, mindenben egyetértve (kivéve az amerikai politikai mező megítélését, mert ezen a területen „ellenfelek” voltak) élt. Ágnes asszony, aki nyugdíjba vonulásáig a *University of New Mexico* professzora volt, 2000-ben meghalt, Rézler professzor azóta egyedül élt az albuquerque-i házban. Az elmúlt év tavaszán, amikor az Akadémia közgyűlésére hazajött, hosszasan beszélgettünk. Tőlem, mint rokonain kívül talán másoktól is, azt kérdezte, hogy véglegesen hazatelepedjen-e. Több mint öt évtizedes távollét után Rézler professzor kérdésére egyértelmű nemmel válaszoltam. Helyette azt ajánlottam, hogy jöjjön haza fél évre, utazzon vissza, s ha két-három itthon tartózkodás után úgy látja, hogy vissza tud illeszkedni, akkor adja fel az albuquerque-i háttérét. Annak érdekében pedig, hogy ne legyen tétlenségre kárhozhatóva, ígértem, hogy ha arra lehetőség van, akkor valamelyik egyetemen előadásokat fog tartani. Ezt nagy örömmel vette, de mindjárt ki is kötötte, hogy csak abban az esetben, ha azért fizetést nem kap. (Ezt viszonyaink között nem volt nehéz megígérnem.) Mielőtt azonban a történetet tovább folytatnám, „ismerkedjünk” meg Rézler Gyulával.

1911. május 31-én született Miskolcon. Az elemi iskoláit szülővárosában, a gimnáziumot Budapesten végezte. (Édesapja Réz Gyula költő, az MTA szótárbizottságának volt a munkatársa.) 1929-ben érettségizett, majd a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, s egyben tagja volt az Eötvös Kollégiumnak. 1935-ben történelem-földrajz szakos tanári diplomát kapott. Egyetemi hallgatóként 1929-ben lett a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége lapjának, az *Egyetemi Híradónak* a szerkesztője. A lapot 1936-ig szerkesztette. Az egyetem befejezését követően a Laky Dezső által vezetett Árelemző Bizottságnál kezdett el fogalmazói beosztásban dolgozni. Két évvel később, 1938-ban innen a Miniszterelnökség Gazdaságkutató Osztályára került, majd 1941-ben a Chinoin Gyógyszergyárnak lett az anyagbeszerzője.

A különböző munkakörökben végzett munkája nem akadályozta abban, hogy tudományos munkát is végezzen, melynek eredményeként 1938-ban társadalomtörténetből a szegedi egyetemen, 1941-ben pedig államtudományból a pécsi egyetemen doktorált.

A Chinoin gyárban három évig, 1943-ig dolgozott Szabó Lászlóval, ekkor alapította meg a Munkatudományi Intézetet, melynek igazgatója lett. Mindez a világháború végéig tartott, amikor az Újjáépítési Minisztériumba került. Kezdetben a miniszter gazdaságpolitikai tanácsadója volt, majd 1947-től a minisztérium egyik osztályvezetője lett. Hazai pályafutása ezzel be is fejeződött, mert az akkori politikai viszonyok alakulása következtében úgy döntött, hogy elhagyja az országot. Ekkor 1948 novembere volt. Az emigráns élet első négy évét Ausztriában, a többi, 1952-től az Egyesült Államokban töltötte.

Rézler professzor tudományos munkásságában, pályafutásában három időszakot lehet jól elkülöníteni.

Az *első időszak* az 1938-at követő tíz évet öleli át. Ekkor munkás- és üzemszociológiai kutatásokat végzett. A konkrét szociológiai felmérések mellett, melynek eredményeit a korabeli szaklapokban publikálta. Ebben az időszakban két nagyobb lélegzetű, összefoglaló jellegű művet is írt. Az egyik, *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914* című műve a konkrét munkás- és üzemszociológiai kutatások elméleti hátterét volt hivatott megalapozni. A másik, mely 1948-ban *Bevezetés a szociológiába* címmel jelent meg, a szociológiai oktatását kívánta segíteni.

1946-ban pályázatot nyújtott be a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara által meghirdetett intézetvezetői állásra. A Társadalomtudományi Intézet élére azonban nem őt, hanem Szalai Sándort nevezték ki. Ha nem is hosszú ideig, de az 1947/48-as tanévben a Pécsi Tudományegyetem nyári szakán tanított is. A tananyag lényegében megegyezett az egy évvel később megjelent könyvének anyagával.

Tudományos munkásságának *második szakasza* akkor vette kezdetét, amikor politikai okok következtében el kellett hagynia az országot. 1952-től, röviddel az Egyesült Államokba érkezését követően 1976-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásáig a munkatudományok területén végzett kutatómunkát. Egyetemi oktatómunkája is e témakörhöz kapcsolódott. Kezdetben a *University of Texas* vendégprofesszora, majd 1954 és 1957 között a New York-i *St. Francis College* közgazdasági intézetének társprofesszora. 1957-ben nevezték ki a *Loyola University of Chicago* professzorának. Már ezen az egyetemen tanított, amikor 1958 májusában az első tanulmánya *The impact of automation on stability of manufacturing employment* címmel megjelent. Rézler professzor a Loyola University-hez nyugdíjba vonulásáig hű maradt. Tudományos munkássága az egyetem munkatudományi intézetéhez (Institute of Industrial Relations) kötődött, melynek 1965 és 1969 között igazgatója is volt.

Természetesen ez nem jelentette azt, hogy közben az amerikai szokásnak megfelelően vendégprofesszorként az USA más vagy a világ valamely országának egyetemén ne tanított volna. Nem sokkal a chicagói „helyioglalás” után az 1961/62-es tanévben Fullbright professzorként az indiai yamshedpuri egyetemen találjuk. 1972-ben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal genfi kutatóintézetében dolgozik, 1976 nyarán pedig vendégprofesszorként a *Michigan State University School of Labor and Industrial Relations* keretében tart szemináriumot. S majd több mint két évtizeddel

nyugdíjba vonulását követően, 1997 tavaszán a Budapesti Műszaki Egyetemen vendégprofesszora.

Egyetemi pályafutásának befejezésével, vagyis 1976-ban kezdődött meg szakmai pályafutásának *harmadik szakasza*. Ettől az időtől kezdve haláláig választott munkaügyi döntőbíróként működik az Egyesült Államokban. Aktivitását, munkabírását, de egyben döntőbírói tevékenységének színvonalát pontosan tükrözi az a tény, hogy ebben a minőségben az elmúlt húsz évben több mint ezer munkaügyi vitában hozott döntést. Rézler professzor bíraskodása során körülbelül harminc esetben precedenst jelentő ügyekben hozott döntést, amelyek publikálásra is kerültek. Munkaügyi döntőbíróként végzett tevékenységének elismeréseként már 1979-ben a *National Academy of Arbitrators* tagjai közé választották.

Publikációi angolul, magyarul, németül, olaszul és spanyolul jelentek meg. Eddig 13 könyvet és több mint 60 tanulmányt írt.

Magyarországra az 1948-as eltávozását követően 21 évvel később, 1969-ben látogatott el először ismét, amikor kapcsolatba került az MTA Szociológiai Intézet munkatársai közül Farkas Jánossal, Héthy Lajossal, Kulcsár Kálmánnal, Makó Csabával és Szelényi Ivánnal, formális együttműködésre azonban nem került sor. A hazai kollégákkal való szakmai kapcsolatai az 1990-es évek elejétől váltak intenzívvé, amikor a munkaügyi viták amerikai megoldási módozatairól – szűkebb és tágabb körben – tájékoztatta a magyar szakembereket. Ennek keretében 1991-ben, 1993-ban, majd 1997-ben Budapesten amerikai szakemberek bevonásával szemináriumot rendezett a magyar munkaügyi kérdésekkel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek számára. Ezek a szemináriumok meghatározó szerepet játszottak azoknak a magyar arbitrátoroknak (körülbelül száz főnek) a felkészítésében, akiket a munkaügyi viták eldöntésére a munkaadók és a munkavállalók a Munkaügyi Minisztériummal közösen neveztek ki.

A hazai fiatal szociológusok és a munkatudományok területén tevékenykedő kutatók érdekében Rézler professzor saját erőből két alapítványt hozott létre. Az egyik 1990-től, az *Indiana University* (Bloomington, USA) keretében működik. Ennek az alapítványnak a segítségével kezdetben évente egy, ma már két 35 évnél fiatalabb magyar szociológus fél éves időtartamra az *Indiana University*-n tanul. A másik, a Rézler Gyula Alapítvány azzal a céllal jött létre, hogy a hazai munkaügyi kérdésekkel foglalkozó fiatal kutatókat támogassa – egyetemközi jelleggel –, s 1993 óta működik Budapesten. Ez az alapítvány hazai és külföldi ösztöndíjak adományozásával segíti a leendő hazai arbitrátorok szakmai felkészülését. Az alapítvány anyagi lehetőségeinek megfelelően jelenleg évente két PhD-ösztöndíjas kutató fél éves továbbképzését biztosítja a *University of New Mexico Institute of Industrial Relations*-ben (Albuquerque, New Mexico). Idehaza pedig évente hat-nyolc doktori vizsgára készülő fiatal kutatónak nyújt ösztöndíjat. Megítélésem szerint a nemzetközileg kiemelkedő tudományos munkássága mellett a munkaügyi bíraskodás amerikai modelljének hazai megteremtése érdekében kifejtett sokoldalú tevékenységének elismerése is kifejeződött abban, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1998-ban a külső tagjai közé választotta.

Rézler professzor életének új, *negyedik szakasza* 2001 szeptemberében kezdődött, amikor nyugdíjba vonulását követően 25 évvel újból „magyar” egyetemi oktató „lett”. Korábban már említést tettem arról, hogy Professzor Úr a hazatelepülés gon-

dolatával foglalkozott. S arról is szót ejtettem, hogy sikerült meggyőznünk, hogy döntését későbbre halassa. A kollegák, Varga Károly, Tomka Miklós, Farkas János és Lengyel György pedig elősegítették, hogy Professzor Úr hazai napjai ne tétlenül teljenek. Ennek köszönhetően ez év szeptemberétől Rézler Gyula a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen kurzusokat, előadásokat tartott. Egyik utolsó találkozásunkkor korholtam is, hogy miért vállalt ilyen sok feladatot. A jelentős óraterhelés miatt el-elfáradt, de nagy örömét lelte a tanításban. Különösen a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott kurzusára volt „büszke”, mert hallgatóinak érdeklődése és száma a hetek teltével nem csökkent, hanem még növekedett is. Utolsó előadását *Az ipari viták békés megoldása* címmel halála előtt két nappal, 130 fős hallgatóság előtt tartotta a Műegyetemen. A négy részre tagolt előadás vázlatát a hátramaradt dokumentumok között megtaláltam. Szinte hihetetlen, hogy az az ember, aki az USA egyik legképzettebb és legsikeresebb döntőbírója volt, aki e témakör minden összefüggését ismerte, vázlatot írt. Úgy vélem, követésre méltó példa valamennyiünk számára.

Virtuális ismeretségünk Rézler professzor tudományos munkásságának, pályafutásának első, a valóságos pedig a harmadik időszakához kapcsolódik. Írásait először az 1970-es évek közepén aspiránsvizsgámra készülve olvastam. A későbbiekben pedig, a szociológiatörténeti előadások keretében Rézler Gyula munkásságára minden alkalommal felhívtam a hallgatók figyelmét. Ezt követően akkor „botlottam” Rézler Gyulába, amikor a hazai szociológia intézményesülését kíséreltem meg feltárni, s kézbe vehettem pályázatát, melyet a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához nyújtott be, hogy a Társadalomtudomány Intézet vezetője legyen. Ezt követően évekig nem „találkoztam” Rézler Gyulával. 1987-ben Jónás Pál közgazdász professzor vendégeként néhány hetet az új-mexikói egyetemen töltöttem. Egyik alkalommal a hazai szociológia kialakulásáról beszélgettünk. Egy váratlan fordulattal Jónás professzor azt kérdezte tőlem: „Van kedved Rézler Gyulával megismerkedni?” „Rézler Gyulával itt, Albuquerque-ben?” – kérdeztem vissza. „Igen, itt” – hangozott a válasz. Hitelenségem láttán Jónás professzor fogta a telefont, tárcsázott, s emlékezetem szerint a következőket mondta, miután valaki a vonal másik végén felvette a telefont: „Gyuszi, itt van nálam egy szociológus Budapestről, s nem hiszi, hogy itt élsz. De az is lehetséges, hogy már azt hitte, hogy nem is élsz. Elvihetem hozzád?” Kocsiba ültünk, s néhány perc múlva, mivel igen közel laktak egymáshoz, már be is mutatkozhattam. E véletlen tette lehetővé számomra, hogy Rézler Gyulát megismerhettem, s hogy attól kezdve megtisztelő bizalmát, barátságát magam mellett tudhattam.

Halálával félbeszakadtak kurzusai. Számítógépe megőrizte számunkra azokat a gondolatait, amelyeket a *New Economy* című november végi előadásához gyűjtött. Ezt követően utazott volna vissza Albuquerque-be, hogy ne mulassza el – mint évek óta soha – megtartani „számítógépes ismeretek” kurzusát.

Tóth Pál Péter

Pusztai Gabriella–Verdes Emese

A TÁRSADALMI TŐKE HATÁSA A FELEKEZETI GIMNAZISTÁK TOVÁBBTANULÁSI TERVEIRE

A magyar közoktatás kilencvenes évekbeli sokrétű átalakulási folyamatának egyik jelentős eleme az egyházi fenntartású intézmények arányának megnövekedése, de ezen intézmények társadalmi háttérével és diákjaik tanulmányi eredményességével kapcsolatban a legutóbbi időkig csak vélekedések, feltevések láttak napvilágot.

A felekezeti gimnazisták társadalmi összetételét és továbbtanulási szándékait vizsgáló tanulmány (Pusztai 2001) alapján két lényeges megállapítás tehető. Egyrészt megállapítható, hogy a felekezeti gimnáziumok tanulói a továbbtanulási tervek tekintetében ambiciózusabbak, mint más gimnáziumok diákjai, noha társadalmi háttérük nem jelentősen – lényegében csak a fővárosban – kedvezőbb a nem felekezeti iskolásokénál. Másrészt feltűnő, hogy a felekezeti iskolákban jelen levő hátrányosabb családi háttérű tanulók nagyobb arányban rendelkeznek határozott továbbtanulási tervvel, valamint sokkal többen készülnek magasabb presztízsű felsőoktatásba, mint a hasonló helyzetű nem felekezeti gimnáziumi tanulók. Ebből arra következtettünk, hogy a körükben is érvénye jutó társadalmi reprodukció hatását mérsékli valamilyen tényező.

Elméleti és empirikus előzmények

Bourdieu (1999) szerint az iskolai siker elsősorban a kulturális tőke családi transzmissziójának eredménye, amelynek következtében folyamatos az egyenlőtlen társadalmi struktúra reprodukciója. A kulturális tőke mértéke a tanulmányi beruházási stratégiákat is meghatározza, mégpedig nem csupán a tanulmányi eredmények által, hanem a társadalmi rétegekre jellemző habitus által, amelynek az egyes iskolák igénybevételére való hajlandóság is része. Az iskola feladata az lenne, hogy mérsékelje a származási egyenlőtlenségeket, azonban kiválasztási, értékelési és pálya-előkészítési mechanizmusai által rekonstruálja, sőt felerősíti azokat, s ezáltal a kulturális tőke egyenlőtlen elosztásának fenntartásához járul hozzá (Bourdieu 1972).

A másik megközelítés szerint ezt a hatást megelőzheti a tanulót körülvevő közösségek által teremtett erőforrások hatása. Az oktatásszociológiára és a rá legerősebb hatással bíró rétegződéskutatás szemléletmódjára a legutóbbi időkig kifejezetten jellemző volt az egymástól független egyének által hordozott attribútumok hatásainak tanulmányozása, s hagyományosan kisebb teret kapott – a szülői hatásokon kívül – az egymással kapcsolatban levő egyének kölcsönviszonyának eredményeképpen

kialakuló magatartás és döntések vizsgálata, mert a társadalmi hatások számbavételkor döntően a származásra és a többi pozicionális tulajdonságra koncentráltak.

Az amerikai társadalomkutatási gyakorlatban jelentős hagyományai vannak a csoport és környezet alapú megközelítésnek, s a hetvenes években hálózatelemzés vagy struktúrális elemzés (Wellman 1988) néven kibontakozó, az addigi elméleti paradigmáktól, a funkcionalizmustól és a konfliktuselméleti megközelítéstől egyaránt távol álló kutatási irány szociometriai hagyományokra is építve tárja fel és elemzi a társadalom egyének, csoportok kapcsolatainak alapul szolgáló szövetét. A kibontakozó struktúrakutatás eredményei azt bizonyították, hogy ezek a kapcsolatok erőforrássá válnak, hozzásegítenek a magasabb státus eléréséhez (Lin 1991), a munkaerőpiacon való sikeresebb elhelyezkedéshez (Granovetter 1996).

Granovetter (1991) hipotézise szerint az úgynevezett gyenge kötéseknek jelentősebb szerepe van az erőseknél az egyének mobilitási lehetőségeinek felismerésében, főként az információk által. Ezt azzal magyarázza, hogy a szoros baráti kör, a zárt kapcsolatok nem alkalmasak külső információk kanalizálására, kisebb valószínűséggel válnak információcsatornává, mint a gyenge kötések, amelyek viszont nagy társadalmi távolságok áthidalására képesek.

A gyenge kötések makroszintű, kiterjedt hálózatával szemben mások jelentősebbnek tartják az inkább mikroszintű, kis létszámú, zárt körre korlátozódó viszonyokat. Coleman (1990) az egyéni cselekvés modelljére támaszkodva a szándékosan cselekvő aktorok által létrehozott és a primordiális társadalmi kapcsolathálózatok közös vonását abban látja, hogy szűrik és értelmezik az információkat, jelentéseket artikulálnak, erőforrásokat allokálnak és ellenőrzik az egyéni viselkedést, s ezáltal jelentősen módosítják az egyének döntéseit, amelyek így nem egyszerűen a számukra elérhető anyagi és kulturális javaktól válnak függővé (Coleman 1990: 321).

Az amerikai oktatáskutatásban a különböző fenntartású (religiously based privat, non-religiously based privat, public) iskolák diákjainak tanulmányi eredményességét feltáró vizsgálatok (Coleman–Hoffer–Greeley 1985; Coleman–Hoffer–Kilgore 1987; Coleman 1988; Bryk–Lee–Holland 1993) tapasztalatainak értelmezése körül kibontakozó vitában került az érdeklődés homlokterébe az iskolát körülvevő társadalmi kapcsolathálózatok formális és tartalmi jellemzőinek kérdése. Az empirikus eredmények magyarázatakor a társadalmi tőke fogalmának az európai társadalomelméletben használt jelentésétől szemléletmódjában eltérő megközelítést alkalmazták, melynek fő jellemzője, hogy a társadalmi tőkét nem a konfliktusos mezőben összeütköző egyének (Bourdieu 1999), hanem a társadalmi csere rendszerében egymással együttműködő cselekvők kapcsolatainak tulajdonságaként értelmezik (Coleman 1990). Ebben a fel fogásban a társadalmi tőke forrásai a cselekvők társas kapcsolatai, amelyek erőforrásként szolgálnak az érdekek, célok megvalósításához.

Coleman (1988) elmélete szerint ez az erőforrás a társadalmi tőke, amely a többi tőkeformához hasonlóan transzformálható egy másikra, például emberi tőkére. A társadalmi tőke tartalmi szempontból többféle lehet: épülhet szívességek és információk cseréjére vagy normák által összetartott kapcsolatokra. Az információk és a szívességek cseréjének jelentőségét sokan kiemelték már korábban is (Granovetter 1991, Putnam 1993), azonban a hatékony normák és a zárt struktúra tőkeforrásként való értelmezésének hangsúlyozása Coleman nevéhez köthető. A társadalmi tőkét teremtő kapcsolatok formális szempontból lehetnek nyitott vagy zárt struktúrájúak,

intergenerációsak vagy intragenerációsak, valamint tartósság szempontjából stabilak vagy kevésbé stabilak. Coleman és társai (Coleman–Hoffer–Greeley 1985) magyarázata szerint a felekezeti iskola esetében a tanulók egyéni attribútumai – a „student input” – és az iskolai társadalmi környezet hatása – „school-effect” – révén a társadalmi tőke tartalmi és formai dimenziója együttesen magyarázza a jobb teljesítményt. A tartalmi tényező az iskola által képviselt ideológiából következő egyértelmű normarendszer, a formai pedig a tanulókat, illetve az iskolát körülvevő szülői és tanulói közösség intergenerációs zártsága, amely azáltal hat, hogy akadályozza a deviáns viselkedést, másrészt jutalmazza a magas teljesítményt. Ezekre a tapasztalatokra támaszkodva fogalmazta meg Coleman azt a hipotézisét, hogy a hatékony normákra épülő zárt struktúrájú kapcsolatrendszer alkalmas a leginkább az emberi tőkére legjobban átváltható társadalmi tőke megteremtésére, sőt véleménye szerint a kapcsolatoknak ez a fajta zártsága jelentősebb mértékű tőkét képes teremteni, mint bármely más tőkeforrás (Coleman 1988).

Coleman hipotézisének ellenőrzésére és finomítására a kilencvenes években egy sor empirikus vizsgálat tett kísérletet, s ezek egy része kifejezetten az iskolai környezet tanulókra gyakorolt hatását kutatta. Ezekben az elemzésekben sokszor különbözőképpen operacionalizálták a fogalmakat, és különböző eredményre jutottak abban a tekintetben, hogy a hatékony normákra épülő kapcsolatok teljes zártsága vagy inkább nyitottsága gyakorol jótékony hatást a fiatalok iskolai teljesítményére. Carbonaro (1997) következtetései szerint a magas szintű zártság elősegíti, Morgan és Sorensen (1999a, b) szerint a tanárok és a szülők zárt és szoros kapcsolatrendszerére épülő úgynevezett norma-kikényszerítő iskola nem járul hozzá a jobb eredmények eléréséhez, míg a nyitottabb, úgynevezett horizonttágító iskola igen. Az előbbi típust a gyerekekkel foglalkozó összes felnőtt hálózati kapcsolatainak zárt modellje jellemzi, a másodikat pedig az, hogy a szülők egymás közötti és az iskolai személyzet felé irányuló relációi nyitottabbak. A szülők kapcsolatai nem annyira az iskola körül kialakuló közösségen belülre, hanem inkább kifelé irányulnak, s relatíve több energiát fektetnek a társadalmi tőke iskolán kívüli fejlesztésébe, mint az előző típusban.

Morenoff és társai (Morenoff–Sampson–Earls 1999) szerint a kollektív hatékonyság nem a kapcsolati struktúra nyitott vagy zárt formájából, hanem egyrészt a sajátos szerkezeti jellemzőket mutató felnőtt–gyermek normatív konszenzusból, másrészt a kölcsönös cserefolyamatokból – pl. információcseré –, harmadrészt pedig a résztvevők feladattudatából eredhet, vagyis abból, hogy a felnőtt tagok mennyire tekintik fontosnak a fiatal generáció támogatását és ellenőrzését, ami lényegében a normákban gyökerező vonás.

Noha Coleman elméleti téziseiben egyértelműen kifejti, hogy „a társadalmi tőke nem egyéneknél rejlik, hanem az emberek közötti kapcsolatok szerkezetében” (1990: 302), Carbonaro az intergenerációs zártságot egyének tulajdonságaként értelmezi, egy-egy tanuló azon attribútumaként, hogy kapcsolat van a szülei és barátja szülei között. Morgan és Sorensen ugyanezt egy közösség, például egy iskolai diáktársadalom ismertetőjegyének tekintik, és e nézőpontból az következik, hogy az a tanuló, akinek alacsony szintű a személyes szociális kapcsolatrendszere, de összességében szorosan kötődik az iskolai közösséghez, élvezzi ugyanazokat az előnyöket, mint a magas szintű személyes kapcsolatrendszerrel rendelkező tanulók.

Angelusz és Tardos (1991) – Granovetter gyenge kötésekre szóló elméletének ellenőrzése kapcsán – egy empirikus elemzés tanulságaként arra a megállapításra jutottak, hogy az aggregált szinten meglevő, erős kötésekben gazdag miliő hatása hasonlóan nagy, mint az egyéni szinten rendelkezésre álló gyenge kötésekkel szembe fordított erőforrások hatása.

A felekezeti iskolákban jelen levő hasonló kontextusból adódó hatásokat mások is feltételezték. A felekezeti középiskolások jobb teljesítményének egyik fő magyarázatát a közösségben általánosan elfogadott morális alapokon nyugvó, teljesítményorientált magatartásban látják az amerikai Bryk és társai (Bryk–Holland–Lee 1993). A holland diákok tanulmányi eredményességét vizsgáló Dronkers (1996) is azt regisztrálja, hogy a felekezeti iskolák diákjai jobban teljesítenek, mint az államiakéi, s ezt a tudatos iskolaválasztás következtében kialakuló iskolai közösség hatásával magyarázza. Véleménye szerint az önkéntes iskolaválasztás, a megszokottól eltérő út választásával kapcsolatos döntés eredményeképpen olyan tökére tesznek szert a tanulók, amely az ambíciózusabb továbbtanulási tervek felé irányítja őket.

A környezet tanulmányi eredményességre gyakorolt hatására a kulturális tőke reprodukciós hatását vizsgálva is többen felfigyeltek. Ferge (1980) tapasztalatai szerint azokban az iskolákban, ahol több a szellemi származású gyerek, ott a heterogenitás, azaz az iskola vagy osztály tanulóinak társadalmi sokszínűsége bizonyos mértékig korrigálja a hátrányosabb származású diákok továbbtanulási szándékait, vagyis kutatásai szerint a továbbtanulási szándékkal rendelkezők aránya azokban az iskolákban magasabb, ahol a tanulók között az iskolázottabbak szerepelnek felülreprezentáltan. A kilencvenes években a középiskolások továbbtanulással kapcsolatban hozott döntéseinek alakulása mögött is jelentős intézményi hatások sejthetők (Róbert 2000).

Adatok

A fenti feltevések empirikus ellenőrzésére a felekezeti középiskolák diákjai körében 1999-ben készült kérdőíves vizsgálat¹ adatait használtuk fel. Az egyházak pedagógiai intézeteinek adatszolgáltatása alapján készült többlépcsős (felekezetenként, térségenként, településnagyság és esetleges speciális helyzet szerint) rétegzett mintavétel alapján kiválasztásra került 53 középiskola (ebből 7 budapesti gimnázium) 1463 (11–12. évfolyamos) diákja kérdőbiztosok útmutatásai alapján önállóan töltötte ki a kérdőívet. Jelen dolgozatban a felmérés adataiból a választott probléma miatt csak a gimnáziumi almintával foglalkozunk, amelybe 48 gimnázium (26 római katolikus, 15 református, 6 evangélikus és 1 görög katolikus) 1385 diákja tartozik bele.

A hipotézisek

Az empirikus elemzésben arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen tényezők magyarázzák a felekezeti gimnazisták továbbtanulással kapcsolatos döntéseinek alakulását, vagyis azt, hogy kívánnak-e továbbtanulni, és ha igen, milyen irányban.²

¹ A kutatást az OTKA finanszírozta. (Nyilvántartási szám: I/22476.)

² Az elemzés Pusztai Gabriella *Felekezeti középiskolások az ezredfordulós Magyarországon* című PhD-értekezése (2002) alapján készült.

A korábban idézett reprodukciós elmélet alapján azt várnánk, hogy a tanulók családjából származó kulturális és gazdasági tőke – a szülők iskolázottsága, foglalkozási státusa, kulturális fogyasztása, a család anyagi helyzete és lakóhelyük településtípusa révén kialakuló – egyenlőtlenségei magyarázzák leginkább a továbbtanulási tervek eltéréseit.

A társadalmi tőke colemani elmélete nyomán feltételezhető, hogy a továbbtanulási szándék alakulását elsősorban az egyes családokból származó tanulók számára rendelkezésre álló eltérő mértékű társadalmi tőke magyarázza. Ennek forrása lehet a családnak mint kapcsolatstruktúrának a kohézív jellege, információpotenciálja, valamint a szülők vagy a tanuló családon kívüli kapcsolatrendszerének jellege.

Ha azonban azt feltételezzük, hogy a továbbtanulási tervek különbségei nem a tanulók egyenkénti tőkével való ellátottságának mértékével, hanem egy-egy iskolai közösség jellemzőivel magyarázhatók, akkor a kontextusból adódó erőforrásokat kell számba vennünk.

Ferge megfigyelései nyomán elképzelhető, hogy a különbségeket az egy iskolába járó tanulók szüleinek kedvezőbb kulturális összetétele, a magasan iskolázott szülők iskolai aránya magyarázza, s ez a hatás kiterjed azokra a tanulókra is, akik maguk szűkölködnek az öröklött kulturális tőkében.

Morgan és Sorensen nyomán az egy iskolába járó tanulók társadalmi tőkével való ellátottságának eltéréseitől várhatjuk a továbbtanulási tervek egyenlőtlen alakulásának magyarázatát, azaz hogy az iskolát körülvevő családok, gyerekek döntő többsége hatékony normákra és közösen elfogadott ideológiára épülő, erősen kohézív, vagy inkább gyenge kötésekre épülő kapcsolati struktúrák tagjaiként rendelkeznek könnyen transzformálható társadalmi tőkével.

A hipotézisek ellenőrzésének első lépése a magyarázó változók és a függő változó páronkénti összefüggéseinek feltárása volt, ezután a magyarázó változók összemérésére a kétalakú függő változó miatt a logisztikus regressziós modell mutatkozott alkalmazhatónak. Végül a modell illeszkedésének tesztelését pi-csillag (Rudas–Clogg–Lindsay 1994) módszerrel végeztük el, és az eredményeket összevetettük más, a tanulmányi eredményesség mutatójaként alkalmazható függő változók esetén kapott eredményekkel.

Fogalmak és változók

Mivel az elméletekben használt fogalmak egy részének operacionalizálása a szakirodalomban is vita tárgya, ez a kérdés részletes bemutatást igényel.

Versengő elméleteken alapuló hipotézisek teszteléskor a magyarázó változók egyes csoportjai az egyik, más csoportjai pedig a másik elmélethez kapcsolhatók. A magyarázó változók első csoportja a reprodukciós elméletet képviseli. A családi kulturális tőke Bourdieu (1999) szerint többféle formában létezhet. Az iskolai végzettségi titulusokkal megjeleníthető intézményesült kulturális tőke mérésére a szülők legmagasabb iskolai végzettségét – az összesített apai, anyai, kvázi-felsőfokú és az alacsonyabb

iskolázottsági családi háttérrel különválasztó – dichotóm változóban³ foglaltuk össze (FELSOSZ). A kizárólag a családban elsajátítható, nehezen korrigálható, tartós készségeket jelentő inkorporált kulturális tőke megfelelő mutatója lehet a szülők kulturális tevékenysége (Róbert 1986; Blaskó 1998). Ezt a szülők szépirodalom-olvasási szokásait⁴ összefoglaló index jeleníti meg a modellben (KULTTOKK). A gazdasági tőke fogalmát is dichotóm változó képviseli (GAZDAG)⁵. Mivel a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása között a mintában nem állt fenn teljesen egyértelmű kapcsolat, a kizárólag vezető vagy értelmiségi foglalkozású szülői háttérrel⁶ még egy külön változó formájában vontuk be az elemzésbe (ERTELSZ). A bourdieui tőkefajták egyike az úgynevezett kapcsolati tőke. Ezt a családok különböző közéleti tisztséget viselő tagjainak számával próbáltuk operacionalizálni, de az ilyen kapcsolatokkal rendelkező családok száma nagyon alacsony volt, ezért nem volt értelme a modellbe vonni. Szükségesnek tartottuk ezenkívül a lakóhely településtípusának szerepeltetését az elemzésben mint a társadalomban elfoglalt helyzet egyik fontos jellemzőjét (VAROSI).

Az iskolai teljesítményt befolyásoló különböző faktorok vizsgálatakor Coleman több dimenzióra bontotta a családi háttér hatásait. Azonban a bourdieui tőkékhez hasonlóan értelmezett és általa is látványosan nagy hatásúnak nevezett kulturális és gazdasági tőke mellett (Colemannél: human capital, physical capital) a családi háttér újabb komponensét, a társadalmi tőke erejét tartja igazán átütőnek. Mivel a családon belüli szoros és hatékony normák által vezérelt kapcsolatok fennállásáról ritkán képes egy átlagos survey információt szerezni, általában a család szerkezeti jellemzőit (szülők száma, gyerek/szülő arány) használják a családi társadalmi tőke mutatójaként. Az általunk használt adatbázisnak köszönhetően alkalmunk volt rá, hogy a családon belüli társadalmi tőke megjelenését ne egyszerűen szerkezeti, hanem tartalmi jellemzők mentén ragadjuk meg. Ezt a tőkeforrást – Coleman (1988) eredeti elképzeléséhez visszanyúlva – a családtagok vallásosság szempontjából mutatkozó egységét⁷ kifejező dichotóm változóval mértük (CSVALEGY). A kapcsolati struktúrák másik funkcionális jellemzője, hogy információcsatornaként működnek, ezért a családban az iskolára vonatkozóan rendelkezésre álló, az információ áramlását biztosító kapcsolatok meglétére vonatkozó változót is szerepeltettük (CSJAR), amelyben a felekezeti iskolába korábban járt családtagok létét foglaltuk össze.

³ A szülők együttes végzettségét kifejező összevont változót a szakirodalom (Róbert 1986) alapján az anyák és az apák öt fokú iskolai végzettségi változóiból úgy állítottuk elő, hogy ha a két szülő ugyanolyan iskolai végzettségű, akkor a közös kód, ha a szülők iskolázottságában egy fokozatnyi különbség van, akkor a magasabb kód, ha nagyobb a különbség, akkor a magasabb kód minusz egy lett az új változó értéke. Ezek után dichotóm változóval jelenítettük meg a kvázi-felsőfokú végzettségű szülői háttérrel.

⁴ A szülők olvasási szokásaival foglalkozó kérdésblokk adatainak megfelelően az anya és az apa közelmúltbeli olvasmányélményeinek típusokba sorolása alapján elkészült összevont index segítségével különválasztottuk a nem olvasó vagy csupán populáris műveket olvasó szülői háttérű tanulókat azoktól, akiknek szülei irodalmi értékű olvasmányokat kedvelnek.

⁵ A családok által birtokolt vagyontárgyak alapján kialakított pontszámok felső harmadát egy kategóriába foglalva dichotóm változót állítottunk elő.

⁶ A dichotóm változót úgy állítottuk elő, hogy különválasztottuk azokat a gyerekeket, akiknek mindkét szülője vezető vagy értelmiségi foglalkozású.

⁷ A változó értéke egy, ha a család minden tagja (tanuló, szülők, testvérek) közösségi és/vagy személyes vallásgyakorlattal rendelkezik.

Coleman saját empirikus elemzésében a legnagyobb különbséget a családon kívüli kapcsolatok szerkezetében találta a különböző fenntartású középiskolák között. Azt figyelte meg, hogy a egyházi iskolások kapcsolati hátterének jellemző struktúrái a legerősebb kohéziót biztosító zárt alakzatok: az egy-egy iskolához tartozó szülők nagy része ugyanannak a vallási közösségnek a tagja, míg más iskolafenntartók esetében nem talált kapcsolatot az azonos iskolához tartozó szülők között. Véleménye szerint ez a zárt struktúra segíti elő a teljesítményre ösztönző normák érvényesülését. Tehát a tartalmi és a formai kritérium ebben az esetben is összefonódik. Mivel a Coleman-hipotézissel kapcsolatos viták éppen ezeknek a kritériumoknak az ellenőrzése körül bontakoztak ki, érdemes a struktúra tartalmi és formai jellemzőit külön vizsgálni. A kapcsolatok tartalmi oldala felől közelítve kétségtelenül alapvetően azonos normákon alapul a helyi vallási közösség. Ez nem képez zárt struktúrát, hanem olyan viszonyok összessége, amelyben különböző társadalmi helyzetűek kooperálnak, és nem kerülnek olyan versenyhelyzetbe, melyben a társadalomban sikerebb van nyerő helyzetben. Emellett a struktúra társadalmi nyitottságát erősíti az is, hogy a bekerülést demográfiai és egyéb szűrők (nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus) nem nehezítik, tehát nem szelektív hálózat. Az összekapcsolódás szorosságát tekintve inkább olyan, mint más önkéntes szervezetekben való közreműködés: gyenge kötések hálózata, amelyet tranzitivitás – a nem közvetlenül kapcsolódók igen jelentős kapcsolatteremtési valószínűsége – és multiplicitás – azaz az elsődleges viszony más helyzetekben való felhasználásának lehetősége – jellemez. Az ezáltal teremtett társadalmi tőke mérésére a családnak a helyi egyházközösségbe, gyülekezetbe való beágyazottságának mértékét kifejező változót⁸ tartottuk alkalmasnak (SZHALO).

A formai zártság Coleman (1988: 105) szerint „a hatékony normákon alapuló társas kapcsolatok jellegzetes szerkezeti tulajdonsága”. A normák abból a célból keletkeznek egy közösségben, hogy a negatív külső hatásokat korlátozzák, és a pozitívakat bátorítsák, azonban erre a hatásra csak akkor képesek, ha a struktúra elég zárt ahhoz, hogy a tagjai az erőiket összegezni tudják az esetleges szankciókra. Természetesen a zárt struktúra ellentétes tartalommal más irányba is hathat: a tanuló beágyazódhat olyan kortárs közösségbe is, amely nem támogatja iskolai munkáját, nem tekinti morális követelménynek vagy hasznos befektetésnek a legjobb képességek szerinti tanulást. A Coleman hipotézisében szereplő zártság formai és tartalmi követelményeinek egyszerre megfelelő elemet intragenerációs szinten (Coleman 1990) a diák baráti körének homogén vallásos összetételével⁹ láttuk megragadhatónak (TANBARZ).

Coleman intergenerációs zártságnak nevezi azt a komplexebb struktúrát, amelyben az egymással kapcsolatban levő szülők és gyerekek családon kívüli kapcsolataikkal olyan struktúrát alkotnak, amelyben a gyerekek egymás közötti viselkedésének tapasztalása megerősíti a családban interiorizált normákat, s ennek hatására effektívebbek a normákhoz kötött szankciók, sokoldalúan és hatékonyan monitorozható a fiatal generáció magatartása. Coleman hipotézisének ez a sokféleképpen értelmezett pontja egyéni és iskolai szinten is értelmezhető, s egyéni szinten a szülők baráti kö-

⁸ A családtagok templomba járási gyakoriságát kifejező változókat összegző folytonos változó.

⁹ Dichotóm változó, a változó értéke egy, ha a tanuló barátai döntően vallásos fiatalok.

rének a zártságaként is értelmezhető. Ezt a dimenziót az azonos normákon alapuló szülői baráti kapcsolatok dominanciája¹⁰ jeleníti meg a modellben (SZBARZ).

A különböző tökefajta toponomikus jellege (Kelly 1998), azaz konkrét fizikai helytől való függése is indokolja a magyarázó változók kontextus szintű hatásának vizsgálatát. A reprodukciós elmélettel összhangban áll, hogy a tanulmányi eredményességet befolyásolja a magas kulturális tőkével rendelkező tanulók közösségen belüli aránya. A felsőfokú végzettségű szülők iskolánkénti arányának alakulását mutató változó¹¹ (DIPMEAN) segítségével vizsgálható a tanulók iskolai környezetében a felsőfokú végzettségű szülőkkel rendelkezők aránya. Emellett a társadalmi tőke elméletének megfontolásai szerint három iskolánkénti változót szerepeltettünk: az egyházközségekhez, gyülekezetekhez tartozók, vagyis a gyenge kötéssel kapcsolódók aggregált szinten megnyilvánuló sűrűségét¹² (GYEKMEAN), a tisztán vallásos baráti körrel rendelkező, vagyis a zárt kapcsolathálózatokhoz tartozó szülők sűrűségét¹³ (SBARMEAN), és a vallásos baráti körrel rendelkező, vagyis a zárt kapcsolathálózatokhoz tartozó diákok sűrűségét¹⁴ (GBARMEAN) kifejezőket.

Kísérletet tettünk arra, hogy az iskola világának más tényezőit, például az iskola tanárainak tanulóira gyakorolt átlagos hatását, a tanárokkal folytatott kommunikáció mértékét és bizalmasságát, illetve a tanárok személyiségének elfogadását is beépítsük a modellbe mint a társadalmi tőke teremtésére alkalmas iskolai kapcsolatrendszer mutatóját, de ezek hatása a nagy szórás miatt nem volt szignifikáns.

A kontrollváltozók között szerepeltetjük az iskola regionális elhelyezkedésére (KELNYUG) és a tanuló saját felekezeti hovatartozására (KATOLIKU, REFORM, EVANGELI) vonatkozó változókat, hogy a területi és az esetleges felekezetek közötti egyenlőtlenségek hatása is kiszűrhető legyen. A felekezeti különbségek azért is érdekesek, mert Weber (1982) szerint egyéb tényezők mellett a vallásosság, sőt a felekezet meghatározza a teljesítményről, munkamorálról alkotott felfogást.

Mivel arra voltunk kíváncsiak, hogy a felekezeti gimnazisták esetében a tanulók továbbtanulási terveire gyakorolt hatások között mekkora szerepe van a szülői kulturális tőkének, valamint a családi és a családon kívüli társadalmi tőkének, a kutatási előzmények nyomán haladva olyan függő változót választottunk, amely több elmélet szellemében képes kifejezni a diákok mobilitási esélyeit, vagyis *a továbbtanulási terv karakterét a kiválasztott felsőfokú intézmény típusával jelöltük* (Boudon é. n.; Róbert 2000).

¹⁰ Dichotóm változó, a változó értéke egy, ha a szülők barátaai döntően vallásos emberek.

¹¹ Folytonos változó, a felsőfokú végzettségű szülőkkel rendelkező tanulók aránya az iskolai közegben.

¹² Folytonos változó, a gyenge kötésekkel rendelkező szülők iskolai arányának átlaga.

¹³ Folytonos változó, a zárt struktúrájú kapcsolathálózatokhoz tartozó szülők iskolai arányának átlaga.

¹⁴ Folytonos változó, a zárt struktúrájú kapcsolathálózatokhoz tartozó diákok iskolai arányának átlaga.

Az empirikus vizsgálat eredményei

Először a változók egymásra gyakorolt hatásait figyelembe nem véve egyenként vizsgáltuk a magyarázó és a függő változó összefüggéseit (1. függelék).

A magyarázó változók és a függő változó közötti összefüggés vizsgálata során a reprodukciós elmélettel összhangban ebben a körben is jelentős a családi kulturális tőke mutatóinak hatása. Ezek közül is leghatározottabban a szülők felsőfokú iskolai végzettsége járul hozzá a továbbtanulási szándék növekedéséhez. A gazdasági tőke mutatói és a lakóhely településtípusa első ránézésre ebben a körben kisebb szerepet játszanak a vártnál.

A családon belüli társadalmi tőke mutatói közül erősebbnek látszik a közös normák elfogadását feltételező változó, amely a szülők és a gyerekek egyöntetű vallásosságának – vagyis a hatékony normákon alapuló, zárt, egységes közösségnek – jótékony, teljesítményt ösztönző hatására vall. De nem elhanyagolható az az erő sem, amit a családi kapcsolatok információs potenciálja gyakorol a tanulók döntésére. Úgy tűnik, az információs csatornák valóban képesek tőkét teremteni azáltal, hogy cselekvést elősegítő ismeretet nyújtanak.

A családon kívüli társadalmi tőkeforrások közül a legjelentősebb a tanuló baráti körének zártsága. Ebben az esetben a homogén baráti kör zárt struktúrája valóban elősegítheti a feladatra és célokra orientált magatartást. A szülők baráti körének homogenitása kevésbé fontos tényező, ugyanúgy, mint ahogy a gyenge kötéseként értelmezett egyházközségi/gyülekezeti tagság. Ennek oka talán éppen a vallásosság előző fél évszázadban tapasztalt, hátrányos helyzetű rétegekbe szorulása, hiszen a gyenge kötések akkor a leghasznosabbak, ha magasabb státusú társadalmi rétegek felé jelentenek hidat.

A kontextuális változók vizsgálata arra enged következtetni, hogy a környezeti befolyás a legjelentősebb. A legfontosabb differenciáló tényezők a zárt struktúrák erejét mutatják, úgy tűnik, nagyobb esélye van egyetemi továbbtanulással kapcsolatos döntést hozni annak a diáknak, akinek iskolai környezetében nagyobb arányban vannak vallásos baráti körrel rendelkező tanulók és családok. A régió és a felekezet pedig nem differenciáló tényező a felekezeti iskolások körében a továbbtanulás kérdésében.

A fentebb felsorolt tényezők hatásának összemérése céljából a változók egymásra gyakorolt hatásait is figyelembe vevő logisztikus regressziós modell ígérkezett alkalmasnak. A függő változó az egyetemi felvételi szándék volt. Az exp (B) együtthatók azt fejezik ki, hogy az egyes tényezők alapján mennyire növekszik meg az egyetemi továbbtanulás melletti döntés esélye, tehát ezek mennyire hatnak a továbbtanulással kapcsolatos igen jelentős döntésre (1d. a táblázatot).

A kulturális és társadalmi tőke különböző szintű mutatói, a regionális és felekezeti tényezők, valamint az egyetemi továbbtanulási terv kialakulásának összefüggései

Változó	Az egyenletben szereplő változók						
	B	S.E	Wald	df	Szign.	R.	Exp(B)
FELSOSZ	-0.1820	0.2103	0.7491	1	0.3868	0.0000	0.8336
ERTELSZ	0.5887	0.2438	5.8329	1	0.0157	0.0547	1.8017
GAZDAG	-0.1601	0.1825	0.7699	1	0.3803	0.0000	0.8520
KULTTOKK	0.1622	0.1504	1.1625	1	0.2810	0.0000	1.1761
VAROSI	0.3333	0.1585	4.4223	1	0.0355	0.0435	1.3956
CSVALLGY	0.3153	0.2431	1.6823	1	0.1946	0.0000	1.3706
CSJAR	0.1793	0.1604	1.2490	1	0.2637	0.0000	1.1964
SZHALO	0.0131	0.0359	0.1333	1	0.7150	0.0000	1.0132
SZBARZ	-0.0565	0.1911	0.0874	1	0.7676	0.0000	0.9451
TANBARZ	0.3363	0.1690	3.9587	1	0.0466	0.0391	1.3998
DIPL.MEAN	0.6956	0.1176	34.9995	1	0.0000	0.1606	2.0049
GYFKMEAN	0.7252	0.4618	2.4666	1	0.1163	0.0191	2.0652
SBARMEAN	-1.3010	0.8690	2.2417	1	0.1343	-0.0137	0.2722
GBARMEAN	1.4117	0.4741	8.8665	1	0.0029	0.0733	4.1028
KELNYUG	0.1803	0.1602	1.2668	1	0.2604	0.0000	1.1976
EVANGELI	0.5439	0.5370	1.0259	1	0.3111	0.0000	1.7227
REFORM	0.2043	0.4342	0.2214	1	0.6380	0.0000	1.2267
KATOLIKU	-0.2457	0.4423	0.3086	1	0.5786	0.0000	0.7822
Constant	-3.1023	0.6673	21.6117	1	0.0000		

Szignifikanciaszint: 0.0000

Az eredmények szerint a vizsgált körben is érvényesül az a hatás, hogy a magasabb státusú szülők gyerekei ambiciózusabbak a továbbtanulás terén, azonban a kulturális tőke mutatói hatásának alakulása az ezzel kapcsolatos vizsgálatok eredményeitől némileg eltérően alakul. Általában az egyén legmagasabb iskolai végzettségi szintjét meghatározó tényezők közül a szülők – mindenekelőtt az apa – iskolázottsága gyakorolja a legnagyobb befolyást a következő generáció iskolai előmenetelére, s végső soron mobilitására (Róbert 1986). Adataink tanúsága szerint a felekezeti gimnazisták körében a szülők foglalkozása játssza a legfőbb szerepet a kulturális tőke mutatói közül. A foglalkozási státus erősebb differenciáló hatásának magyarázata valószínűleg az, hogy a felekezeti gimnazisták szülei a nem felekezeti gimnazistákhoz képest összességében magasabb iskolázottsági szintjük ellenére relatíve alacsonyabb szintű foglalkozásokat foglalnak el, például kevesebb közöttük a vezető beosztásban dolgozó értelmiségi (Pusztai 2002), mert a vallásosak korábban egyértelműen hátrányosabb helyzete a szülői generációnál ebben a vonatkozásban még érzeteti hatását.

A várakozáshoz képest kisebb befolyással bír a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire a tanulók lakóhelyének településtípusa. Körükben egyébként is a nem felekezeti gimnazistákénál alacsonyabb a nagyvárosiak, magasabb a kollégiumban lakók, és majd hetven százalékos a kisvárosi és falusi tanulók aránya. De ettől függetlenül a továbbtanulással kapcsolatos tervek terén sem mutatható ki jelentősebb esélykülönbség a tanulók között a lakóhely településtípusa mentén.

A tanulók egyéni társadalmi tőkeforrásainak kontrollált elemzése kiválóan szemlélteti, hogy csak korlátozottan érvényes megállapításokat tehet az egyéni szintű adatok elemzése. A család belső és külső társadalmi tőkeforrásainak számító tényezők: a család vallásosság szempontjából mutatkozó egysége és a családi kapcsolatok által szolgáltatott információk facilitátor szerepe, a vallási közösségbe való beágyazottság mértéke, valamint a szülők és a tanulók baráti körének vallásossága a kontextusváltozók bevonása után lényegtelenné válik. Egyedül az intragenerációs kapcsolatok zártsága játszik említésre méltó szerepet a fiatalok továbbtanulási döntéshozatalában. A mintánkban a tanulók fele rendelkezik ilyen jellegű struktúrából származó társadalmi tőkeforrással.

A kontextus tényezői közül elsőként a kulturális tőke kontextuális hatását vontuk be az elemzésbe, vagyis azt vizsgáltuk, hogy a magasan kvalifikált szülők azonos környezeti sűrűsége mellett a fentebb elemzett mutatók hatása hogyan érvényesül. Megállapíthatjuk, hogy ennek a tényezőnek valóban maradéktalan és jelentős befolyása van a tanulói tervekre, és bármely egyéni tőkeforrás hatását megelőzi, vagyis fekezi a származási egyenlőtlenség átörökítését. A kulturális tőke kontextuális hatásának ereje megerősíti azt a feltételezésünket, hogy az egyes iskolákban a tanulók szüleinek kedvező iskolánkénti összetétele ösztönzőleg hat a kevés családi kulturális tőkével rendelkező tanulókra is.

Az iskolai társadalmi tőkét elemzésünkben az iskolai társadalmi kontextus hatásként értelmeztünk. Az egyháztagként gyenge kötésekkel rendelkező családok iskolai sűrűségének ösztönző hatása nem igazolható, valószínűleg a hatás intézmények közti jelentős mértékű eltéréseinek következtében nincs általánosan érvényes befolyással a továbbtanulási tervekre. Ugyanez a helyzet a szülői baráti kör zártságának iskolára jellemző gyakoriságával. Figyelemre méltó viszont, hogy a gyerekek zárt baráti kapcsolatainak iskolai aránya az összes eddigi magyarázó változónál jóval tekintélyesebb befolyással bír a továbbtanulási terv milyenségére. Ez a hatás erősebbnek mutatkozik a kulturális tőke iskolai kontextushatásánál. Az iskolában gyakrabban előforduló zárt vallásos baráti körrel rendelkező tanulók tehát olyan társadalmi tőkét jelentenek az iskolaközösségben, amelyből azok a tanulók is eredményesen meríthetnek, akik maguk híjával vannak ennek az erőforrásnak. Intragenerációs szinten tehát igazolható az iskolai társadalmi tőke humán tőkévé való hatékony transzformációja.

Azt gondolhatnánk, hogy tulajdonképpen érvényesül a colemani intergenerációs zártság az iskolában, mivel a vallásos baráti körrel rendelkezők alapvetően maguk is vallásosak, és e családokon belül a különböző generációk vallásossága többnyire erősen korrelál. Azonban ha a vallásosság szerinti családtípusokat összevetjük, azt láthatjuk, hogy a szülői generáció vallásossága más, mint a fiataloké, s éppen a közösségi beágyazottságuk és kapcsolataik tekintetében maradnak le a gyermekeiktől (Pusztai 2002). Ennek a magyarázatát az adja, hogy elmúlt évtizedekben a hazai vallásgyakorlat erőteljesebben szorult a privát szférákba, mint például Európa nyugati felén (Tomka 1999).

A régiók közötti különbségek, a fővárosi és a dunántúli iskolák kedvező fekvése tehát nem eredményez előnyösebb továbbtanulási terveket. A tanulók felekezethez tartozása nem gyakorol hatást a továbbtanulási döntésre, tehát pusztán egy bizonyos felekezethez tartozás nem befolyásolja az iskolai karrier alakulását. Az egyik vagy

masik felekezetbe való bejegyzettség egyébként sem egyenlő a vallásossággal, s a különböző felekezetekhez tartozó vallásosak normarendszere között sem tapasztalunk teljesítményre ható különbségeket. Weber sem a felekezeti címkétől, hanem bizonyos normák interiorizálásából származtatja a protestáns etika teljesítményösztönző szerepét.

Az illeszkedés jósága

A végső modellünk tehát úgy alakult, hogy leginkább a diplomás szülők és a zárt baráti körrel rendelkező gyerekek iskolai aránya határozta meg azt, hogy egyetemre vagy főiskolára jelentkeznek az egyházi iskolába járók. Érdeemes megvizsgálunk e modell illeszkedésének a jóságát.¹⁵

A lineáris regressziószámításban az R^2 az a jól interpretálható érték, amely azt mutatja, hogy a magyarázó változók a függő változó szórásának mekkora részét magyarázzák. A logisztikus regressziószámításban ugyanezt az elvet nem lehet alkalmazni (Aldrich–Nelson 1984), de kísérletek történtek az R^2 -hez hasonló mérőszámok bevezetésére. Például össze lehet hasonlítani a megfigyelt Y -értékeket a becült Y -értékekkel (ez utóbbiak akkor 1-ek, ha $P(Y=1) > 0,5$, és akkor 0-k, ha $P(Y=1) < 0,5$), és ki lehet számolni a helyes becslések arányát. Ezzel a mérőszámmal azonban több probléma is van (Weisberg 1978). Például nincs egy jól definiált alaphipotézisünk, amihez viszonyíthatnánk a kiszámított helyes becslésarányt. A legelterjedtebb illeszkedésvizsgálati mérőszám a logisztikus regressziószámításban Hosmer és Lemeshow (1989) likelihood-hányados statisztikája (ezt közli az SPSS R^2 -ként):

$$L^2 = \frac{-2 \log L_0 - (-2 \log L_1)}{-2 \log L_0}$$

ahol L_1 a likelihood-függvény maximuma a modell mellett, L_0 pedig a likelihood-függvény maximuma, ha a regressziós együtthatók nullák. Ez a statisztika 0, ha a magyarázó változók nem magyarázzák a független változót, és 1, ha tökéletes a kapcsolat, de általában alulértékeli a magyarázó erő nagyságát (Aldrich–Nelson 1984). Az egyik legjobb tulajdonságú mérőszám McKelvey és Zavoina (1975) pseudo- R^2 -e, ami azt feltételezi, hogy a függő változó valójában egy többértékű ordinális változó, amit rosszul, csak 0-ként vagy 1-ként tudunk mérni. Ezzel a mérőszámmal az a baj, hogy ha a függő változó tényleg dichotóm, nem alkalmazható. Ebben a dolgozatban Rudas és társai π^* indexét (1994) használjuk. Ennek az a lényege, hogy a megfigyeléseket két részre bontjuk: egy, a modell által leírható, és egy másik, a modell által nem leírható részre. Ezt a felbontást sokféleképpen el lehet készíteni, de kiválasztva a legkedvezőbbet, amikor a modellel nem leírható rész a lehető legkisebb, e rész aránya az összes megfigyeléshez képest lesz a π^* érték. A π^* index szemléletesen mutatja, hogy milyen közel vagyunk a modellhez. Ha a π^* értéke kicsi, akkor a megfigyeléseknek csak egy kis része nem írható le a modellel, tehát közel vagyunk a modellhez. És fordítva, ha a π^* értéke nagy, akkor a megfigyelések

¹⁵ Az elemzés Verdes Emese *The π^* index: computation, characterisation and application of a new goodness of fit measure* című PhD-ertekezése (2002) alapján készült.

egy jó része nem írható le a modellel a legkedvezőbb esetben sem, tehát nem vagyunk közel a modellhez.

A fenti modellre a π^1 értéke 0,37, ami közepes illeszkedést jelent. Nyilvánvalóan nem tudtunk minden tényezőt megfigyelni, ami befolyásolhatja a felsőfokú intézmény választását, de a fenti két magyarázó változó értéke e tekintetben nagyon meghatározó.

Összegzés

Tanulmányunkban a felekezeti gimnazisták tanulmányi eredményességének egyik, jövődó társadalmi státusukat erőteljesen meghatározó mutatójának alakulására kerestünk magyarázatot. Abból a tényből indultunk ki, hogy a felekezeti gimnazisták továbbtanulási ambíciója valamivel erősebb, mint a nem felekezeti gimnazistáké. Az oktatásszociológiai szakirodalomban legerősebb magyarázó erővel bíró reprodukciós elmélet azonban csak részben értelmezi ezt a jelenséget. A szemléletében, megközelítésmódjában ettől eltérő társadalmi tőke elmélete alapján állítottuk fel hipotéziseinket, s a kulturális és társadalmi tőkével különböző mértékben ellátott felekezeti gimnazisták terveinek alakulását modelleztük.

Az elemzés során megállapítottuk, hogy a családi háttér hatása a továbbtanulással kapcsolatos döntésre igen lényeges. Vitathatatlan fontosságú a szülői kulturális tőke, amelynek elemei közül ebben a körben a szülői foglalkozási státus erőteljesebb hatással bír a diákok jövőjére, mint a szülői iskolai végzettség. Emellett azt tapasztaltuk, hogy a családi környezet más, nehezebben tetten érhető erőforrásai szintén erős befolyással bírnak. Ilyen erőforrást jelent a társadalmi tőke azon formája, amely a családon belüli kapcsolatok zárt, szoros struktúrája, amely az így eredményesen érvényesülő normák erején keresztül fejt ki hatását, módosítva a kulturális tőke reprodukcióját. Az egyes családok, illetve tanulók családon kívüli kapcsolataiból származó társadalmi tőkék közül a tanulók intragenerációs kapcsolatainak hatása a leginkább érzékelhető.

Az elemzés legfontosabb eredménye annak bemutatása, hogy a felekezeti középiskolások körében a tanulók továbbtanulással kapcsolatos döntésének háttérében rendkívül jelentős súllyal az iskolai környezet hatása, az iskolai kulturális és társadalmi kontextustényezők állnak. Határozottan látszik, hogy az iskolai környezet erőteljesebb lehet az egyéni attribútumoknál, s hatásai kiterjedhetnek azokra a tanulókra is, akik maguk gyengébben vannak ellátva erőforrásokkal. Az egy iskolába járó tanulók szüleinek kedvezőbb kulturális összetétele ebben a közegben is képes kompenzálni az egyéni kulturális tőke hiányát. Az iskolai környezet hatásai közül a legjelentősebb és a legérdekesebb a zárt tanulói baráti kapcsolatok iskolai arányának határozottan kimagasló befolyása. A zártság ebben az esetben nem annyira formai jellemvonás, hanem inkább a kapcsolati struktúrák tartalmi jellemzője, amely az azonos normák elismerését jelenti. Az az intergenerációs zártság, amelyet Coleman leírt, nem jön létre maradéktalanul ebben a környezetben, mivel a szülői generáció közösségi beágyazottsága nem általános. Azt azonban világosan láthatjuk, hogy az iskolai intragenerációs zártság – ha a diákok közül minél többen tartoznak hatékony

normákra épülő, stabil, kohézív kapcsolati struktúrákhoz – elősegíti a kedvezőbb továbbtanulási döntést.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a kulturális tőke befolyása a tanulók továbbtanulási terveire ebben a körben nem kizárólagos, sőt bizonyos esetekben másodlagossá válhat. A társadalmi tőke felekezeti gimnazisták között közösségi szinten megragadható erőforrásként fejti ki leginkább a hatását, a családi és az iskolai közösség egészére jellemző sajátosságként. Emellett az is megállapítható, hogy a felnövő generáció jövővel kapcsolatos döntésének vonatkozásában inkább a Coleman által definiált zárt és effektív normákra épülő kapcsolatok generálják a leghatékonyabb és a közösség más tagjai számára is funkcionáló társadalmi tőkét.

Irodalom

- Aldrich H. A.–F. D. Nelson 1984. *Linear Probability, Logit and Probit Models*. London etc.: Sage University Paper.
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert 1991. A „gyenge kötések” ereje és gyengesége. In Utasi Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat, 28–55.
- Blaskó Zsuzsa 1998. Kulturális tőke és társadalmi reprodukció. *Szociológiai Szemle*, 8 (3): 55–83.
- Boudon, Raymond é. n. Társadalmi egyenlőtlenségek a továbbtanulásban. In Halász Gábor–Lannert Judit (szerk.): *Az oktatási rendszerek elmélete*. Budapest: OKKER, 406–417.
- Bourdieu, Pierre 1972. Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Ferge Zsuzsa–Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 65–91.
- Bourdieu, Pierre 1999. Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156–178.
- Bryk, Anthony–Valerie Lee–Peter Holland 1993. *Catholic Schools and the Common Good*. Cambridge MA: Harvard University Press
- Carbonaro, William J. 1997. Opening the debate on closure and schooling outcomes. *American Sociological Review*, 64: 682–686.
- Coleman, James S. 1988. Social capital in the creation of the human capital. *American Journal of Sociology*, 94. Supp.: S95–S120.
- Coleman, James S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Coleman, James S.–Thomas Hoffer–A. M. Greeley 1985. Achievement growth in public and Catholic schools. *Sociology of Education*, 58: 74–97.
- Coleman, James S.–Thomas Hoffer–S. B. Kilgore 1987. *Public and Private High Schools. The Impact of Communities*. New York: Basic Books
- Dronkers, Jaap 1996. Dutch public and religious schools between state and market. *Zeitschrift für Pädagogik*, 35. Beiheft. 51–67.
- Ferge Zsuzsa 1980. *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat
- Granovetter, Mark 1991. A gyenge kötések ereje. In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmunk rejtett hálózata*. Budapest. Magyar Közvéleménykutató Intézet, 371–400.

- Granovetter, Mark 1996. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 61–79
- Hosmer D. W.–S. Lemeshow 1989. *Applied Logistic Regression*. New York: John Wiley
- Kelly, Patricia Fernandez 1998. Társadalmi és kulturális tőke a városi gettóban: következmények a bevándorlás gazdaságsszociológiájára. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula, 239–281.
- Lin, Nan 1991. Társadalmi erőforrások és társadalmi mobilitás. A státuselérés strukturális elmélete. In Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmunk rejtett hálózata*. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet. 23–54.
- McKelvey, R.D.–W. Zavoina 1975. A statistical model for the analysis of ordinal level dependent variables. *Journal of Mathematical Sociology*, 4: 103–120.
- Morenoff, Jeffrey D.–Robert J. Sampson–Felten Earls 1999. Beyond social capital: spatial dynamics of collective efficacy for children. *American Sociological Review*, 64: 633–661.
- Morgan, Stephen L.–Aage B. Sorensen 1999a. Parental networks, social closure, and mathematics learning: A test of Coleman's social capital explanation of school effects. *American Sociological Review*, 64: 661–682.
- Morgan, Stephen L.–Aage B. Sorensen 1999b. Theory, measurement, and specification issues in models of network effects on learning. *American Sociological Review*, 64: 694–701.
- Pusztai Gabriella 2001. Oktatási esélyegyenlőség a felekezeti középiskolákban. *Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság Műhelytanulmányok*, 2.
- Pusztai Gabriella 2002. *Felekezeti középiskolások az ezredfordulón Magyarországon*. Kézirat
- Putnam, Robert D. 1993. The prosperous community: social capital and public life. *The American Prospect*, 23: 13–37.
- Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
- Róbert Péter 2000. Bövülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio* (2): 79–95.
- Rudas T.–C. C. Clogg–B. G. Lindsay 1994. A new index of fit based on mixture methods for the analysis of contingency tables. *Journal of Royal Statistical Society*, Ser. B, 56: 623–639.
- Tomka Miklós 1999. A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány* (5): 549–559.
- Verdes Emese 2002. *The π^* index: computation, characterisation and application of a new goodness of fit measure*. PhD-értekezés
- Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat
- Weisberg H. W. 1978 Evaluating theories of congressional roll-call voting. *American Journal of Political Science*, 22: 554–557.

1. függelék**A különböző tőkeutatók és az egyetemi továbbtanulási terv közötti összefüggés**

A változó neve	Gyakoriság a teljes mintában	Gyakoriság az egyetemre jelentkezők között	A cella várható értéktől való pozitív eltérés
FELSŐSZ	42.4	48.6	5.4
ÉRTÉLSZ	35.9	41.7	5.7
GAZDAG	28.6	30.5	2.0
KULTTOKK	55.4	58.8	3.3
VAROSI	66.9	69.9	3.0
CSVALEGY	29.5	34.9	5.6
CSJAR	45.6	51.5	5.5
SZHALO	32.6	37.3	5.6
SZBARZ	35.7	39.3	3.6
TANBARZ	55.7	61.9	5.9
DIPLMEAN	32.3	40.7	7.5
GYEKMEAN	48.9	56.5	7.2
SBARMEAN	43.1	48.2	4.9
GBARMEAN	56.1	63.4	6.9
KELNYUG	5.3	5.5	-
KATOLIKU	29.7	30.2	-
REFORM	60.7	61.3	-
EVANGELI	65.1	65.9	-

N = 1116

Kamarás István

JÓZSA PÉTER MŰVÉSZETSZOCIOLÓGIAI MUNKÁSSÁGA

Pályakép, mozgatók

Ki volt Józsa Péter? Mitől és miből lett művészetszociológus? A művészetszociológus nagyon nehezen választható el attól a tudóstól és attól az embertől, aki mindössze egy évtizedet foglalkozhatott művészetszociológiával, akinek nagy formátumú, évtizedekig tartó kutatást igénylő elképzelései voltak, s akit ötven éves korában váratlanul hagyott cserben fizikai ereje. Többszörös előnyt és hátrányt jelentő élményekkel és tapasztalatokkal vághatott neki 1969-ben a kutatómunkának a Népművelési Intézetben. 1944-ben, 15 éves korában a magyar zsidó vagyont kitelepítő német egység hurcolta magával Ausztriába, majd később 1951-ig az ELTE-n filozófiát, társadalomtudományt és politikai gazdaságtant tanult, 1953-tól a Szikra könyvkiadóban végzett fordítói és szerkesztői munkát. 1945-től párttag, 1956 végén lépett ki. 1953-tól kezdve Nagy Imre híve, és Rákosi párton belüli ellenzéke. Az 1956-os forradalomban aktív szerepet vállalt, ezért 1957 tavaszán letartóztatták, s 1958 nyarán öt évre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult, és még két évig rendőri felügyelet alatt állt. Évekig nem kapott munkát. Kereste helyét, szerepét, feladatait. Amennyire magától értetődő volt Józsa számára a *marxista kiindulópont*, ugyannyire nyilvánvaló volt kiegészítendőse is. Még a hatvanas években a *strukturálisizmus*, majd hamarosan a *szemiotika* társul a marxista kultúraelmélethez és a lukácsi esztétikához. 1969-ben a Népművelési Intézetben kapott kutatói megbízást, s haláláig (1979-ig) ott dolgozott. A hetvenes évek elejétől taníthatott az ELTE-n mind a közművelődési, mind a szociológiai tanszéken. Tanítványai nemcsak az egyetemen voltak, beavatottá válhattak még a „segédmunkatársai” is, akár filmet elemeztek, akár interjúkat készítettek.

Nem csak többtucatnyi szociológiai, szociálpszichológiai, kommunikációelméleti és filozófiai alapmű fordítója volt, hanem nézetek és tudományok közt is közvetített. A harmincas-negyvenes éveikben járó, a tudományos életben még fiatalnak számító kutatók¹ kezdeményezései nyomán a szakmai köztudatban rendkívüli hangsúllyal merült fel az az igény, hogy az esztétikai problémákat különböző iskolák, nézetcsoportok, irányzatok közös erőfeszítésével és a rokon tudományok, a pszichológia, a szociológia, a kultúraelmélet, a folklórtudomány, a kommunikáció- és jelelmélet képviselőivel együttműködve oldják meg, és még az is, hogy az alkotók, írók, képzőművészek elméleti elgondolási felől tájékozódjanak. E kezdeményezéseket a Magyar Tudományos

¹ Hankiss Elemér, Horányi Özséb, Szerdahelyi István, Vitányi Iván és mások.

2. függelék

A függő és a magyarázó változók közötti kétváltozós korrelációk

	EGYETEM	FELSŐSZ	IR-TILSZ	GAG-DAG	KULTFOKK	VAROSI	CSVALEGY	CSJAR	SZHALD	SZBARZ	FANBARZ	DIPLEMEAN	GYEKMEAN	SBARMEAN	GBARMEAN	KELNSYUG	EVANGELI	REFORM	KATOLIKU
EGYETEM	1,000	0,380**	0,172**	0,091*	0,097*	0,090*	0,168**	0,166**	0,198**	0,108**	0,175**	0,539**	0,263**	0,283**	0,221**	-0,012	0,014	0,013	0,020
FELSŐSZ	0,380**	1,000	0,441**	0,273**	0,305**	0,156**	0,205**	0,280**	0,265**	0,111**	0,053*	0,414**	0,215**	0,141**	0,151**	0,110**	0,004	0,013	-0,010
IR-TILSZ	0,172**	0,441**	1,000	0,184**	0,185**	0,114**	0,175**	0,191**	0,217**	0,096**	0,064*	0,284**	0,143**	0,094**	0,110**	0,065**	-0,022	0,020	-0,015
GAG-DAG	0,091**	0,273**	0,184**	1,000	0,114**	0,135**	0,017	0,070*	0,041	-0,052	-0,043	0,168**	0,097**	0,074**	0,019*	0,106**	-0,020	-0,044	0,052
KULTFOKK	0,097**	0,305**	0,185**	0,114**	1,000	0,048	0,063*	0,100**	0,086**	0,143	0,091**	0,167**	0,102**	0,1074**	0,112**	0,046	0,041	0,016	-0,032
VAROSI	0,090**	0,156**	0,114**	0,135**	0,048	1,000	-0,010	0,122**	-0,064*	-0,093**	-0,075**	0,167**	0,043	-0,048	0,000	-0,087**	-0,085**	0,011	-0,030
CSVALEGY	0,168**	0,205**	0,175**	0,017	0,063**	-0,010	1,000	0,209**	0,252**	0,183**	0,285**	0,188**	0,340**	0,332**	0,242**	0,129**	-0,070**	-0,068**	0,144**
CSJAR	0,166**	0,280**	0,191**	0,070**	0,100**	0,122**	0,209**	1,000	0,262**	0,209**	0,164**	0,279**	0,266**	0,194**	0,170**	0,099**	-0,059**	-0,041	0,092**
SZHALD	0,198**	0,265**	0,187**	0,041	0,086**	-0,064*	0,252**	0,262**	1,000	0,505**	0,451**	0,242**	0,459**	0,423**	0,340**	0,170**	-0,056	-0,068	0,178**
SZBARZ	0,108**	0,111**	0,090**	-0,052	0,041	-0,093**	0,183**	0,209**	0,505**	1,000	0,387**	0,177**	0,342**	0,407**	0,361**	0,181**	-0,055*	-0,096**	0,170**
FANBARZ	0,175**	0,053*	0,064*	-0,043	0,090**	-0,075**	0,285**	0,164**	0,451**	0,387**	1,000	0,192**	0,341**	0,340**	0,412**	0,193**	-0,028	-0,153**	0,226**
DIPLEMEAN	0,539**	0,414**	0,284**	0,168**	0,167**	0,167**	0,189**	0,297**	0,242**	0,327**	0,192**	1,000	0,514**	0,297**	0,321**	0,343**	-0,023	-0,013	0,094
GYEKMEAN	0,263**	0,141**	0,094**	0,097**	0,107**	0,041	0,340**	0,266**	0,459**	0,407**	0,341**	0,514**	1,000	0,665**	0,609**	0,318**	-0,172**	-0,243**	0,384**
SBARMEAN	0,283**	0,141**	0,094**	0,074**	0,107**	-0,048	0,312**	0,194**	0,426**	0,407**	0,340**	0,297**	0,665**	1,000	0,609**	0,441**	-0,169**	-0,216**	0,340**
GBARMEAN	0,221**	0,110**	0,110**	0,101**	0,112**	0,068	0,242**	0,178**	0,340**	0,266**	0,412**	0,321**	0,609**	0,609**	1,000	0,579**	-0,123**	-0,287**	0,310**
KELNSYUG	-0,012	0,110**	0,065**	0,106**	0,046	-0,087**	0,129**	0,069**	0,170**	0,184**	0,193**	0,143**	0,318**	0,441**	0,374**	1,000	0,099**	-0,212**	0,264**
EVANGELI	-0,012	0,110**	0,065**	0,106**	0,046	-0,087**	0,129**	0,069**	0,170**	0,184**	0,193**	0,143**	0,318**	0,441**	0,374**	0,099**	1,000	-0,163**	-0,313**
REFORM	0,014	0,004	-0,022	-0,020	0,016	0,016	-0,070**	-0,059**	-0,056	-0,055**	-0,028	-0,023	-0,172**	-0,169**	-0,123**	0,099**	0,099**	1,000	-0,163**
KATOLIKU	0,013	0,013	0,020	-0,044	0,016	0,016	-0,070**	-0,059**	-0,056	-0,055**	-0,028	-0,023	-0,172**	-0,169**	-0,123**	0,099**	0,099**	0,099**	1,000
REFORM	0,013	0,013	0,020	-0,044	0,016	0,016	-0,070**	-0,059**	-0,056	-0,055**	-0,028	-0,023	-0,172**	-0,169**	-0,123**	0,099**	0,099**	0,099**	1,000
KATOLIKU	0,020	-0,020	-0,015	0,002	-0,002	-0,010	0,144**	0,092**	0,178**	0,170**	0,226**	0,050	0,284**	0,340**	0,410**	0,204**	-0,137**	-0,290**	1,000
KATOLIKU	0,020	-0,020	-0,015	0,002	-0,002	-0,010	0,144**	0,092**	0,178**	0,170**	0,226**	0,050	0,284**	0,340**	0,410**	0,204**	-0,137**	-0,290**	1,000

A korreláció szignifikanciaszintje: **<0,01; * < 0,05

Akadémia is pártfogolta, hozzájárult, hogy az I. osztályon belül megalakuljon az Összehasonlító Művészetelméleti Interdiszciplináris Munkabizottság, amely hivatalos keretet biztosított törekvéseik számára. „Józsa Péter e kör vezéregyéniségei közé tartozott – nem hangereje, szereplésvágya, hanem rendkívüli szakértelme és fölényes intellektusa révén. Vállalkozásaink tudományos jellegét, sokszempontúságát nem a részleges látókörök egyikének képviselőjeként, hanem olyan szakemberként segítette elő, aki egymaga is képes volt arra, hogy a filozófiai esztétika elvont ismereteitől az empirikus tényeket elemző művészetszociológia világáig a legkülönbözőbb kutatási területeken egyaránt otthonosan mozogjon” – emlékezik Szerdahelyi István Józsa posztumusz kötetének előszavában (Szerdahelyi 1986: 7–8).

„Van a szociológiai munkának egy jellegzetes vonása – írja Józsa –, amely sokkal fontosabb, mint az esetenként érvényesülő részleges preconcepciók, amelyről azonban sokkal kevesebb szó esik. Nevezetesen úgy tűnik, hogy egy-egy szociológus egész munkásságát mélyen meghatározza egy alapvető – filozófiai vagy etikai természetű – választás, az ifjúkori tapasztalatok egy bizonyos együttese” (Józsa 1979: 25.). Józsa két ilyen, egymástól alig elválasztható mélyebb indítékot említett meg. Az egyik az „elcsodálkozás a műalkotások elfogadása és értelmezése terén mutatkozó sokféleségen, az esztétikai élmény és ítélet látszólagos kiszámíthatóságán”, a másik pedig az, hogy „az emberek mentalitását és egy adott társadalom mentalitás-struktúráját a maga egészében nem lehet közvetlenül megmagyarázni az alappal”, mert az emberek nem az életfeltételeikre, hanem „a már értelmezett életfeltételeikre” reagálnak, vagyis arra, amit azok számukra jelentenek (Józsa 1979: 25.). Józsa Péter motivációi között a *társadalomjobbitás* és az *ízlésnevelés* kérdései és feladatai is megfogalmazódnak fegyelmezetten adatoló és érvelő művészetszociológiai írásai-ban: Hogyan lehet kidolgozni a modern társadalmi tömegfogyasztás olyan modelljét, amely betölti összetartó erő szerepet, de meghagyja a szuverenitást? Hogyan lehet elindulni egy olyan szituáció felé, amelyben a lakosság kis csoportjai önállóan fogják megteremteni a maguk kultúráját, a maguk autentikus formáit és tartalmait, az autonóm önkifejezés jegyében? (Józsa 1986e) Ezek a kérdések formájában felvázolt utópikus gondolatok roppantul hasonlítanak Mérei Ferenc elképzeléséhez az önmaguk számára műveket létrehozó kisközösségekről. Az akkor divatos voluntarista és délibábos szocialista ízlésformálással szembeni elképzelése szerint egyszer talán majd „meg lehet szerkeszteni egy olyan rácsot – az esztétikai élménynek valamiféle periódusos Mengyelejev-táblázatát –, amelynek segítségével elvontan ugyan, de egzakt módon rögzíteni tudjuk a befogadói viselkedéstípusok és műtípusok találkozásának összes lényeges változását” (Józsa 1986g: 93–94). Máshol jóval visszafogottabb és realitásosabb programot vázolt fel, amikor úgy véli, hogy a tudás, az ismeretek és az elsajátított képességek állapota tömegmérésekben más lehetne, ha másképpen tanítanak az irodalmat. Úgy vélte, az iskolai oktatás fejlesztheti az általános „észlelőképességet”, sőt „érzékelő-képességet” is (Józsa 1973b: 152).

Sem a *kreativitás*, sem az *esztétikai kommunikáció* nem volt öncél Józsa felfogásában. A kreativitást a társadalom ügyeibe való beavatkozással kapcsolta össze, az esztétikai kommunikációt pedig olyan mechanizmusnak gondolta, mely realizálja az illető társadalom praxisát, hozzásegít ahhoz, hogy elgondolkodhassunk a társadalom és az egyén sorsdöntő problémáiról. Az a Józsa állította ezt, aki a kultúrát úgy hatá-

rozta meg, mint lehetőséget arra, hogy determinációik ellenére is fenntartsunk vagy elindítsunk folyamatokat (Józsa 1976).

Eredménye is és hajtóereje is volt művészetszociológiai munkásságának a „nagy rendszer”, az *esztétikai hatásmechanizmushoz kapcsolható tudományok részleges egyesítésének* gondolata. Ebben a marxista esztétika hozománya a visszatükrözés-elmélet volt, a művészetszociológiáé a művészet társadalmi funkciója, a szemiotikáé pedig egy újfajta fogalmi apparátus az egzakt elemzéshez. Egy-két évvel később már az esztétika, az axiológia, a kultúrantropológia, a kulturológia és a kommunikáció-elmélet összekapcsolásán töprengett.

Ilyenfajta mozgatókból is születtek az esztétikai élmény titkait nyomozó kutató kérdései. Ezek a kérdések ismét csak azt bizonyítják, hogy csak erőszakkal lehet megkülönböztetni Józsa munkásságában a művészetszociológust, a kulturológust és a szemiotikust.²

„A kérdés: milyen törvényszerűségek szabják meg egy adott társadalom esztétikai praxisát? Mögötte egyéb kérdések: Mi az esztétikum? Az esztétikai termék és a műalkotás? Ezek viszonya? Az esztétikai beszéd kialakulásában hogyan érvényesülnek a kommunikációelméleti, szemiotikai és a csak az esztétikumra jellemző törvényszerűségek?

Esztétikum és nem esztétikum: különböző vagy kontinuum? Az esztétika praxis és a társadalom szerkezete, termelési viszonyai. Esztétikai praxis szerkezete és a hatalmi struktúra. Alkotási és befogadási folyamat, a műalkotás hatásmechanizmusa. Mi ebből a szociológiai? Összekapcsolható-e az esztétikai elmélet, a szövegelemző metodológia, művészetszociológia és a társadalmi tudatnak a történelmi materializmus kategóriáin alapuló és folyton továbbfejlődő elmélete? Hogyan alapozhat meg az esztétikának egy ilyen tudományossága egy esztétikai axiológiát, ez hogyan építhető bele az általános axiológiába, mindez hogyan viszonyul a kultúrantropológiához, a kulturológiához és a kommunikációelmülethez?” (Józsa 1986b: 9–10.)

A kutatások

Szinte megválaszolhatatlan kérdés, hogy hany művészetszociológiai kutatást kezdett el és fejezett be Józsa Péter. Egyrészt kutatásainak nagyobbik része több tudományterülethez is besorolható, másrészt kutatásai felfoghatók egyetlen ágazó-bogazó, irányt is változtató kutatássorozatnak. Az 1974-re elkészült *Esztétikai alkotások társadalmi hatása* című könyvében egyetlen, röviden a „kulturális blokkok” névvel jelölhető kutatássorozat részének tekinti a francia–magyar összehasonlító regény-

² Ebben a tanulmányban nem foglalkozom sem a „nagy rendszer” gondolatának jegyében születő olyan elméleti írásokkal, mint a *Lehetséges és szükséges-e egy általános társadalmi kommunikációtudomány?*, *Jelentéstani problémák a társadalmi kommunikáció elméletében*, *A jelentés fogalma*, *A film: tükrözés és kommunikáció*, *A film mint beszéd, diskurzus, nyelvezet és nyelv*, *A filmkép mint logikai operátor*. Foglalkozom viszont *A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé* című tanulmánnyal, melynek témája átfed a művészetszociológia területével. Továbbá nem tekintem feladatomnak a jelentésszerkezettel foglalkozó műelemzésekkel foglalkozni, mint *A vallásos népforrádalom anatómiája*, ezzel szemben annak tekintem ugyanennek a filmnek (*Még kér a nép*) a hatásszerkezettel foglalkozó tanulmányt. Könnyebb a helyzet a művelődésszociológiai vonatkozású írások esetében, hiszen ezek tematikája egyben a művészetszociológia körébe is beletartozik.

vizsgálatot, a Jancsó-filmek jelentését és hatását tanulmányozó, részben művészet-szociológiai, részben szemiotikai kutatást, valamint a *Ha én filmet csinálnék* című, gyerekek által írt dolgozatok elemzését is. Ezek közül a Jacques Leenhardt-tal együtt tervezett és megvalósított kutatás kezdődött leghamarabb, még az 1970-ben induló „főág”, a *Tipikus beállítottságot mutató csoportok a kulturális javak terén Budapesten* (röviden „kulturális blokkok”) előtt.³

A „kulturális blokkok” kutatást a címe alapján inkább művelődésszociológiai kutatásnak gondolhatjuk.⁴ A „blokkok” a kulturálisan hasonló attitűddel rendelkező és hasonló viselkedést mutató emberek. Józsa nem csupán az egyénben működő szelekciós, percepció és rendező apparátusra gondolt, hanem a társadalmi realitásra is. Ez az előfeltevés alternatívát nyújt azzal a vulgármarxista elképzeléssel szemben, mely szerint a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg a kulturális viselkedést. A feltételezett kulturális blokkok között a munkamegosztás alapján képződő csoportokon kívül olyan rétegek szerepelnek, mint a tradicionális közösségek, a szubkultúrák. Ezeket ebben a kutatásban az eredeti elképzelés szerint a műszaki értelmiség, az egészségügyiek, a pedagógusok, a szakközépkáderek, a gyárnegyedben élő szakmunkások, a kertvárosi szakmunkások, a belterületi kispolgárok és a fiatal segédmunkások képviselték. Ez a művelődésszociológiai kutatás egyben művészet-szociológia is, ugyanis a vizsgált kulturális javak szépirodalmi olvasmányok, filmek, képzőművészeti és zenei alkotások.⁵ Szemben más kutatóműhelyekkel – mint például az olvasáskutatás, amely a *ki, mennyit és mit olvas?* kérdésekre keresett választ –, Józsa az „egyének olvasási profiljai” érdeklik, s nem csak a művek kiválasztása, hanem az értelmezés is (Józsa 1974c).

A kutatássorozatban hamarosan másféle hangsúly került előtérbe: az *esztétikai alkotás hatásmechanizmusának* szociológiai vizsgálata. Egy 1971-es előadásban a „kulturális blokk”-kutatás céljaként Józsa a társadalmi tudat szemiológiájának kidolgozását nevezi meg, fő kérdésnek pedig azt, hogy milyen szerepet töltenek be a kulturális javak a társadalmi tudat szimbólum- és jelrendszeirenek, a gondolkodási és kép-sztereotípiák alakulásában (Józsa 1972a). Egy 1972-ben tartott előadásban a kulturális blokkok mellett és helyett a kulturális, vagyis ez esetben a művészi értékek befogadása kerül előtérbe, és az a kérdés, hogy hogyan függ össze a világnézet és az esztétikai beállítottság (Józsa 1986g: 85).

A *Párizs–Budapest összehasonlító regényhatás-vizsgálat* annyiban tér el a „kulturális blokk”-kutatás-sorozat keretében folyó kutatásoktól, hogy ez nem az esztétikai élmény struktúrájának és tipológiájának kutatására szerveződött, hanem elsősorban az olvasók értékrendjének vizsgálatára. L. Goldmann tanítványa, Jacques Leenhardt volt ebben a kutatásban Józsa társa. Fejes Rozsdatemető-jét és Perc A dolgok-ját olvastatták el mindkét városban. A kutatás különféle módszertani kérdéseket vetett fel, köztük olyanokat, hogy a lexikailag azonos vagy hasonló kijelentések nem jelentettek ugyanazt a francia és magyar anyagban. (Érdemes megemlíteni egy, a kutatás végső kimenetele szempontjából elhanyagolható apróságot mint ideológiatörténeti

³ A kutatás eredményeit összegező könyvük (*Két főváros, két regény, két értékvilág*, ld. Józsa–Leenhardt 1981) bevezetését a szerzők ugyan 1971–78-cal datálják, a kutatás előtörténte azonban 1966-ra nyúlik vissza, s már 1971-ben megkezdődött az adatfelvétel.

⁴ A hipotéziseket és a módszereket tartalmazó tervezetet ld. Józsa 1974b: 7–20.

⁵ A tervezetben a zenehallgatás helyett a színházba járás szerepelt.

érdekességet: a fiktív címet tartalmazó francia listán szereplők közül kettő – *Visszatarttam a hithez* és a *Sztrájkolók* – nem szerepelt, feltehetően óvatosságból, a kérdőív magyar változatában (Józsa–Leenhardt 1981: 91.)

A *Még kér a nép* című Jancsó-film szemiotikai elemzés és hatásvizsgálat tárgya is lett, az utóbbi tartozik e tanulmány témaköréhez. A hatásvizsgálat módszerei megegyeztek a „kulturális blokk” kutatássorozat hatodik, a filmhatást vizsgáló szakaszában alkalmazott módszerekkel.

Eredmények

A zene és a festészet befogadása

A négy vizsgált művészeti ág közül Józsa az irodalom és a film területén érezte magát igazán kompetensnek, a zene és a képzőművészet (a festmény) hatásmechanizmusára vonatkozó adatok elemzésében korántsem mélyedt el annyira, mint a másik két esetben, illetve az általa mérvadónak ítélt munkatársaira bízta e munkát.

Ami a *zenehallgatást* illeti, Józsa a tradicionális és dallamos értékes zene és a könnyűzene egyértelmű előnyben részesítését tapasztalta, s nem találkozik az Adorno „szakértő” és „jó zeneértő” kategóriáiba sorolható személyekkel, de még a „kultúrafogyasztóval” is alig-alig. Nem akadt viszont olyan vizsgálati személy, aki valamilyen zenét ne kedvelt volna. A *festmények* fogadtatása esetében hasonló tapasztalt: a nem modern festészet vonzereje kétszer akkora volt, mint a modern festészeté.

A zenehallgatást illetően a várakozásnak megfelelően a legfiatalabbak és a kevésbé iskolázottak zenei érzékenysége és ízlése jóval alacsonyabb, mint a magasabban iskolázottaké és idősebbeké, a festmények fogadtatása esetében azonban fordított volt a helyzet. Az iskolázottság viszont (vagyis a magasabb végzettséget elősegítő kedvezőbb társadalmi helyzet, teszi hozzá Józsa) mélyen meghatározza az attitűd egészét mind az értékelés, mind a struktúra szintjén. Ugyanakkor Józsa azt is észreveszi, hogy a kevésbé iskolázottakra és idősebbekre jellemző fogékonyság a modern képekkel szemben eltűnik. Ennek okát pedig abban látja, hogy az iskolázottabbak esetében éppen civilizációnk fő normáinak és értékeinek elfogadása, asszimilálása jelent akadályt a premodern képek befogadásában, s távolítja el az egyént a képek nyelvtől.

Azt, hogy a *modern* képek megítélésében eltűnik a különbség a két iskolázottsági csoport között, Józsa egyrészt azzal magyarázza, hogy a reagálások „mélyebb, kevésbé differenciált forrásokból” fakadnak, másrészt azzal, hogy a hagyományos és nem hagyományos festészet befogadóiiban nem ugyanazok a tényezők idézik elő az attitűdöket: az első esetben normál és stabil attitűdökkel lehet számolni, a másodikban az újdonságok szerepével.

A esztétikai „hallás” és „látás” szociológiai vizsgálatának tapasztalatait összegezve Józsa megállapítja, hogy az esztétikai attitűdök alakításában komoly szerepe van a társadalmi tudat normáinak és értékeinek; az ismeretek rendszerébe már besorolt alkotások és az ismeretlen ingerek hatása erősen eltér; a különböző hatásmechanizmusok eltérő viselkedésmódokat eredményeznek; a festészeti ízlés fejletlensége nem zárja ki azt, hogy a kevésbé iskolázott rétegekben is nyitottságra számíthassunk.

Filmizlés, filmélmény, filmértelmezés

Úgy vélem, a filmnyelv kutatásában Józsa előbbre jutott, eredetibbet alkotott, mint a film és a befogadó kapcsolatát tekintve, ám egyfelől e két nézőpont sosem vált el élesen kutatásaiban, s egymást termékenyítette, másfelől filmszociológusként is jelentős eredményeket ért el. A *filmszociológia* általa megjelölt négy fő iránya közül elsősorban az – ő így nevezte – attitűdvizsgálattal foglalkozott (kibővítvé az értelmezés és a hatás kutatásával is), nem foglalkozott a filmkészítéssel, alig a moziba járással, ami pedig a filmtartalom szociológiáját illeti, ezt beleolvastotta a filmnyelv, illetve a hatásszerkezet vizsgálatába.

A film, a regény és a festmény hatását összevetve Józsa arra a megállapításra jut, hogy a kép közelebb áll ugyan a filmhez, de a film és a regény hatásstruktúrája majdnem azonos. A film ugyanúgy elbeszél, mint az olvasmány. A képek hatása jóval differenciáltabb, mint a másik kettőé.

A *filmélményt* taglalva Józsa négy dimenziót különböztet meg: hogyan és mit észlelünk, mivé válik az észlelet tudatunkban, valamint a pszichés mechanizmusok (neveltetés, életsors) által meghatározott fontosabb affinitások és ellenállások, szociális mechanizmusok. Helyesen állapítja meg, hogy a problémának pszichológiai mozzanatai is vannak, de a mozi nézőtere társadalmi hely, a film pedig szociológiailag releváns emberi ügyeket érint. Ezért egyaránt vizsgálni kell a predispozíciót, a vetítés alatt lejátszódó folyamatot és a következményt. Elképzelhetőnek tartja, nem csupán azzal kell számolni, hogy a filmhez való viszony kísérőjelensége a társadalmilag releváns viselkedésmódok rendszerének, hanem a film maga is alkotó eleme a társadalmi realitás össz-struktúrájának, s hasonló szerepe van, mint a kortárs csoportnak (Józsa 1986c).

Józsa a filmbefogadási módok tipikus változataiként tételezte a *szintaktikai* szintet, a nyelv szintjét (vagyis a cselekménynek és az összefüggéseknek a pusztá megértését és a kód megértését), a *szemantikai* szintet, a hír szintjét (vagyis a látvány értelmezését) és a *pragmatikai* szintet (vagyis az azonosulásban és a tetszésben megnyilvánuló állásfoglalást) (Józsa 1986a).

A képekben beszélő film hatásmechanizmusának két legfontosabb elemének Józsa a mese jelleget (a hősökkel való érzelmi azonosulást, a cselekményben való feloldódást, az érzelmi kielégülést) és a sztereotip kódot (amelyet a kommersz film termelt ki, csakis a cselekményt szolgálja, amelyben nincs kihagyás, utalás, s a képek önállóan nem hordoznak közleményt.) tekintette. Úgy tapasztalta, hogy a filmmel mint műalkotással szembeni igényesség nem jár feltétlenül együtt a képi nyelv ismeretével, valamint a mese szinten megragadó igénytelenség sem jelenti a filmes kifejezésmódokkal való teljes értetlenséget. A filmmel szemben támasztott *igényrendszerben* megkülönbözteti a *mese* szintet (az elementáris emocionális élmény, a klisérendszeren átszűrt tanulságokkal), a filmben szereplő személyek sorsával való *azonosulás* szintjét és azt a szintet, ahol a néző a filmet teljes mélységében *átéli* (emocionálisan megrendülve) és mélyrehatóan *átgondolja*. Fiatalok körében vizsgálódva megállapítja, hogy a művészi élménnyel szemben táplált primer affektív szükségletek erősödése mélyreható társadalmi folyamatokkal (például a hétköznapi mozdulatlanlanságával, a távlatnélküliséggel) függ össze, a riktó kontrasztokra és klisékre való beállítottság pedig az alacsonyabb iskolázottsággal. Ezzel szemben a film iránt szenvedélyesen érdeklődők (és

ugyanakkor a giccset kinevetők) csoportját valamilyen szükséglet kieléséhez szükséges lázas térkeresés, a problémák megoldására, a kérdések megválaszolására törekvés, vagyis a kulturális-szellemi aktivitás jellemzi. Mintha a film teremtené meg a kapcsolatot individualitásuk és társadalmi létük között, így a moziba járás náluk az elidegenedés feloldása, társadalmi tett (Józsa 1973a).

A továbbiakban egy Jancsó-film befogadás-vizsgálata néhány mozzanatának felvillantásával érzékeltetném Józsa filmszociológusi attitűdjét és gondolkodását.⁶ A *Még kér a nép* hatáselemzése közben Józsa feladta azt a feltételezést, mely szerint a *tetszés* a nézőben keletkező feszültségélménnyel lenne arányos, mert kiderült, hogy a *tetszés* többdimenziós: az emocionális azonosulásnak, a mű feldolgozásában érvényesülő aktivitásnak és a tudatosság fokának együttes, szubjektív kifejeződése az élményvilágban. A nézők többsége a forradalmi atrocitást szinte tudomásul sem véve, érzelmileg azonosult a filmbeli forradalmi mozgalommal, amelyet kétféleképpen értelmeztek: idillikusnak és fanatikusnak. Fontos megállapítása Józsának, hogy a film egészének elfogadása nem a Jancsóval kapcsolatos beállítódással, hanem a filmizléssel korrelált. Így aztán érthető, hogy a nézők az irodalmi szöveganyagot nagyobb mértékben fogadták el, mint a filmet. Józsa „megdöbbenőnek” tartotta, hogy még ebben a körben is csak 13 százalék nevezte a filmet egyértelműen érthetőnek, és a filmet pozitívan minősítők többsége is csak részben érthetőnek. Úgy tűnik, mintha nem számolt volna eléggé a műalkotás titok voltával, valamint azzal, hogy a nézők egy része képes magát túltenni a vételzavar kellemetlenségén, élvezni olyan filmet is, amelynek „értelmével” nem tud teljesen elszámolni.

Négy évvel később – immár a filmek és a nézők szélesebb körére alapozva – Józsa azt állapította meg, hogy a tragikus és a szentimentális az a két effektus, amely a nézőket elég ellenállhatatlanul és egyértelműen ragadja meg, s ugyancsak elgondolkodtatta, miért a fiatalabb nézők bizonyultak szentimentálisabbnak. Úgy gondolta, szerepe van annak is, hogy a fiatalok kognitív kapacitása szűkebb, mint az idősebeké, ám ennél komolyabb mértékben számol a mentalitásbeli átalakulással: e nemzedéket már nem fűzi a történelemhez és a társadalmi fejlődés problémáihoz az az eleven és gyakorlati viszony, mint szüleiket, s a magányt érezve legnagyobb veszélynek, az összetartozást és a szolidaritást keresik mindenütt (Józsa 1978) Mindezzel együtt és mindenek ellenére Józsának az a hite, hogy a modern film kitermel egy közönségréteget, mely a film gondolatosságát részesíti előnyben, egyrészt kutatói tapasztalat, másrészt kulturális utópiájának egyik tétele.

Irodalomolvasás

Regény-hatásvizsgálatában a három leggyakoribb *olvasói igényként* Józsa a kikapcsolódást, az ismeretszerzést és a problémákkal való szembenézés igényét tapasztalta. A vizsgált hat regény közül a Mándy-mű (*A pálya szélén*) hatása tért el legjobban a többiétől azzal, hogy az olvasók elsősorban a társadalmi-történeti háttérre reagáltak, a cselekményre sokkal kevésbé, s a közleményre alig. A Solohov-regény

⁶ Nem tárgya ugyan e tanulmánynak, de meg kell említeni, hogy Józsának a film szövegével foglalkozó olyan tanulmányai, mint a *Még kér a nép* jelentésszerkezetével foglalkozó, *A vallásos népforrhadalom anatómiája* című tanulmány (Józsa 1974c), szerves részét képeztek filmek hatásait vizsgáló kutatásainak.

(*Emberi sors*) hatása egyszintű és naiv, a Kosztolányi (*Édes Anna*) regényé mély, de háttér nélküli volt, a Mikszáth-regényből (*Két választás*) csupán a korrajz és az anekdoták maradtak meg, a Semprun-mű hatása pedig mindhárom dimenzióban rendkívül egyenetlen volt. A társadalmi, a politikai, a történeti és a földrajzi háttért inkább a cselekmény kontextusának, mint a közlemény hordozójának fogták fel. A társadalmi világot a cselekmény szintjén észlelik. Egy könyv szerintük inkább erkölcsi tanítás, mint társadalmi problémák elemzése. Mivel Józsa is tapasztalta, hogy az elvárás nem vagy nem túl erősen korrelál a viselkedéssel, az elvárás- és igényrendszerrel kapcsolatos válaszokat és az ennek alapján készített tipológiát úgy kezelte, mint az olvasóknak a saját irodalmi értékrendszerükre vonatkozó *ideológiáját*, többé-kevésbé hamis tudatát (Józsa 1972b, 1974d).

A nagy utazás befogadását alaposabban tanulmányozva a *félreértést*, az *értelmezést* és az *elhárítást* vizsgálta. A regénynek a hatás mechanizmusában döntő szerepet játszó csomópontjainak értelmezéseit elemezve megkülönböztette a klasszikus kommunikációelméleti értelemben vett félreértést (például nem veszik észre, hogy Semprun a halál ontológiai definícióját egyetlen csodálatos mondatban összekapcsolja a forradalmár etikai definíciójával), a különböző mélységű értelmezések hierarchiáját, valamint a tények szintjén maradó, az emocionálisan azonosuló és az analitikus-szintetikus olvasási módot. Úgy vélte, mindez túlmutat az esztétikai szférán, s a gondolkodásmód általános különbségére utal, miként a paradoxon, az elmentmondás, a nehezen emészthető mozzanat kiiktatására irányuló elhárító törekvés is. Megállapította, hogy a regény megfelelő értelmezésének egyik jelentős akadályja lehet az olvasó filozófiai kulturátlansága és filozófiai irányultsága, amelyet leginkább a reakciós, pesszimista és irracionalista filozófia, valamint a vulgáris determinizmus jellemez. Ezért az olvasók nagy része (főképpen a kispolgári-kisértelmiségi rétegekbe tartozók) morális, sőt moralista szempontból ítélkezik; a determinizmus a munkásság és a politikai értelmiség gondolkodását jellemzi.

Természetesen az is izgatta Józsat, hogy *módosul-e az olvasó vilásképe*. Sokak számára az olvasmány csak újabb építőanyag egy meglévő sztereotípiához, ugyanis Józsa szerint a szövegnek saját értelme van, amelyet egy történelmileg-társadalmilag adott kommunikációs mező hosszú távon érvényes műveleti szabályai definiálnak, de társadalmi értelme, funkciója a befogadóban jön létre. A szabályok e két együttese bizonyos pontokon összeegyeztethetetlenül működik. (Józsa 1986f.)

Olvasás és értékrend

Egy napilapinterjúban Józsa így fogalmazta meg J. Leenhardtal közös kutatásuk célját: a regény felvetette társadalmi-etikai-filozófiai problémák értelmezése, a *gondolkodásmód* bizonyos sajátosságainak megközelítése (Józsa 1975). Ennek alapján munkájuk nem művészetszociológiai kutatásnak, hanem inkább érték-, kultúra-, tudás- vagy művelődésszociológiai kutatásnak tekinthető, amelyben a *Dolgok* és a *Rozsdatemető* tesztként szolgáló szövegek. Könyvük címében az „értékvilág”, alcímében pedig a várható irodalomszociológia helyett „olvasásszociológia” szerepel. A sajátosan esztétikai hatásmechanizmusok ezúttal nem szerepelnek a hipotézisekben, mert a cél „egy regényszerű szöveg társadalmi, politikai, etikai, filozófiai problémái értelmezésének sokféleésege, az őket lehetővé tevő ideológiai képződmények és társadalmi struktúrák

keresése, az esztétikai hatékonyság megvalósulásában közreműködő értékrendszerek feltárása". Nem az esztétikai hatást, hanem az *értékrendszereket* vizsgálták, az állásfoglalásokat, amit az élmény kiváltott. „Megengedhető-e a részleges eljárás, ha az esztétikai kommunikáció totális? Megismerhető-e az értékrendszer a megformáltságon kívül, csupán a tartalom vizsgálatával?” (Józsa–Leenhardt 1981: 31) – töprengenek a szerzők, s végül igennel válaszolnak, s vállalják az olvasási módok vizsgálatát, vagyis az irodalomszociológiai nézőpontot is. Így a hipotézisek közé irodalomszociológiai feltevések is bekerülnek: az olvasói akkomodáció és az olvasási mód. A regényt maguk író vagy átíró olvasók kétféle *akkomodációs* típushoz tartoznak: vagy a hőst és (személyes) sorsát, vagy az átfogó társadalmi jelenségeket állítják középpontba. Az elbeszélés anyagához való viszony szerint három típusal számolnak: 1) faktuális-fenomenális, 2) identifikatív-emocionális, 3) analitikus-szintetikus, vagyis – kissé talán leegyszerűsítve – a tényekre, az érzésekre és a gondolatokra reagálás. A harmadik lehet mind személyes, mind társadalmi konstellációra orientált. E típusok meglétét más kutatók „tiszán” irodalom-szociológiai befogadásvizsgálatai is igazolták.⁷

Az értékrendszereket illetően az egyik legfontosabb kérdés a *csoporthűség és a nemzeti tudat* befolyásoló szerepe volt. Ezt a kérdést J. Leenhardt mellőzte volna, de Józsa a civilizáció globális kultúrája, valamint az osztály- és réteggaléria mellett a nemzeti kultúra szerepét is fontosnak tartotta az értékelő állásfoglalásokban (Józsa–Leenhardt 1981: 47–49).

Az alapos és leleményes szövegelemzések révén módszertanilag példamutató kutatás keretében⁸ regényenként és országonként részben hasonló részben eltérő *olvasási rendszereket*, vagyis állásfoglalás-típusokat tártak fel. A kutatók azt tapasztalták, hogy a magyarok naivabban (inkább érzelmi megközelítéssel, inkább a mese szintjén), a franciák differenciáltabban (elemzőbb attitűddel) értelmezik az olvasmányokat (a francia regénynél élesebben, mint a magyarnál). A francia regény nálunk tanmeseként működik, morális szemszögből olvassák. Magyarországon nem érezték igazán a politikai problematikát, mert inkább a regénybeli személyekhez, mint a viszonyokhoz kötődtek. *Veres András* alighanem joggal jegyzi meg, hogy annak az irodalmi hagyománynak is fontos szerepe lehet ebben, mely a jellemközpontú ábrázolásmódot emelte uralkodóvá a magyar epikában (Veres 1983b).

A kutatás három vonatkozásban is hozott felfedezéseket: a metodológiában, a tudásszociológiában és az irodalom társadalmi működési módjának megismerésében. A kutatók megállapíthatták, hogy egy regény értelmezését erősen befolyásolják olvasóinak eleve meglévő attitűdjei, amennyiben valamely ideológiai attitűd magához hasonítja a regényt. Bár az olvasás egyéni aktus; a befogadás, az értelmezés, az el-sajátítás jelenségeinek együttese azoknak az ideológiai struktúráknak, világnézeti áramlatoknak szerves megnyilatkozása, amelyek jelen vannak a szociokulturális környezetben.

A kutatók úgy gondolták, hogy a műalkotások változást idézhetnek elő a praxisban, előmozdíthatják elfojtott tendenciák felszínre hozását, az életmód és/vagy értékek bel-

⁷ Többek között Lőrincz Judit és a magam kutatásai.

⁸ Úgy érzem, J. Leenhardt elemzéseit erőteljesebben hatja át a prekoncepció, a szociologizmus. Józsa inkább abból próbál kiindulni, ami a válaszokban van: előbb a statisztikai megoszlások, utána a korrelációk szemügyre vétele, majd az értelmezés következik, s ha kell, ő inkább adja fel hipotéziseit, inkább hagy nyitva kérdéseket.

ső ellentmondásainak kirobbanását. A jelentéseket nem a szöveg (a pretextus) önmagában, hanem a befogadási folyamatot meghatározó mentális rendszer határozza meg. Ebből is következhet a klasszikus *kommunikációelmélet* bírálata. Józsaék szerint a jelentés fogalmát hierarchizálni kell, figyelembe kellé venni a mikrokörnyezet, középnagy közeg, szubkultúra, társadalom, kultúra jelentéseit; a közlemény elmaradása és a nem működés ugyanolyan fontos, mint a továbbítás; a közvetítő csatorna zaja által kísért többértékű közleményre kellene figyelni, az adó és a vevő helyett az egyénekre és csoportokra és az aktusban születő kommunikációra és a kommunikációs aktusban születő jelentésre kellene tenni a hangsúlyt, valamint a közlemény konstitúciójában résztvevő és közleménnyé változó kódra. Szerintük túl kell lépni mind a szövegek elemzésébe bezárkózó irodalomszociológián, mind a szövegek előidézte reakciókkal foglalkozó olvasásszociológián, együtt kellene vizsgálni a szövegek termelését és működését, mert a szöveg megértése messze nem független attól, hogyan képzelte el az író közönségét, ugyanis az író azt írja, amiről úgy hiszi, hogy megrendelték, az olvasó azt olvassa, amit az író üzenetének vél. A termelés kiszolgálja, egyben meg is haladja a követelményeket (Józsa–Leenhardt 1981: 530).

Több jeles szakember gondolja úgy, hogy a nemzetközi összehasonlító olvasáskutatások között Józsaéké egyedülálló. Bár a kutatás kezdetén nem vethettek számot a recepcióesztétikai irányzat eredményeivel, Veres András is úgy véli, hogy „a szerzők megközelítése némely ponton rokonságot mutat a konstancai iskoláéval. (...) De ennél nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az élmények és normák társadalmi feltételeinek, s elsősorban éppen ezeket akarják felderíteni” (Veres 1983a: 479.). Ebben a kutatásban – miként a Semprun-regény befogadásának vizsgálatában is – inkább a megértés akadályai és az előítéletek megerősítése került előtérbe. Józsaék szerint az olvasói preconcepciók falát a művészi szöveg nehezen törheti át, úgyszólván csak a réseken juthat át, ahol „az irodalmi szöveg hatását nem közvetíti az olvasó értékrendszere”.

Az esztétikai hatásmechanizmus

A művészet jelenségeit szociológiai módszerekkel vizsgáló Józsa Péter számára mindvégig világos, hogy a szociológiai megközelítés csak egyike a lehetségeseknek – ugyanakkor a legfontosabbak egyikének, illetve olykor talán a legfontosabbnak tartotta. Határozottan úgy gondolta, hogy a szöveget genetikusan meghatározza *funkcionalitása*, befogadását pedig *immanens struktúrája*. Így aztán a befogadásból vissza lehet következtetni az esztétikai javak konkrét sajátosságaira. E hipotézise meggyőző igazolására nem maradt elég ideje.

A műalkotás *feldolgozását befolyásoló tényezők* közé a következőket sorolja: 1) a hősökkel való azonosulás módja és foka, 2) a befogadó világnézete és esztétikai értékrendszere, 3) a befogadói (olvasási, filmlátási stb.) rutin (beidegzett szokásrendszer) 4) az esztétikai termékekkel szembeni tudatos és tudattalan elvárások, 5) a befogadói aktivitás (tudatossági) foka, 6) cselekményre vagy mondanivalóra való beállítódás, 7) a részletekre emlékezés pontossága, 8) a megformálás szépsége iránti érzék. Ezek egyikével-másikával mint hatásdimenzióval is találkozhatunk (Józsa 1986g).

Már egy 1973-as írásában Józsa kimondta, hogy az esztétikai élmény „nem valami végső és oszthatatlan részecske, hanem befelé végtelen szerkezet, nem individuál-

pszichológiai rejtély, hanem társadalmilag tipizálható jelenség” (Józsa 1973c). Ebben mindvégig kitart. Az élmény és a hatásmechanizmus dimenzióinak leírása azonban változik, gazdagodik. Ugyanebben az írásában a következő *élménydimenziókkal* számol:

1) *Emocionális azonosulás*. A fiktív szituációk átélése egyrészt társadalmi szükséglet, másrészt az esztétikai élmény pszichológiai bázisa, „otthon-érzés az esztétikai szférában”. Azonosulni: nemcsak sorsokkal, személyekkel, hanem hangulatokkal, emocionális tartalmakkal és az esztétikai alkotás szépségével is. Józsa a tetszést is (annak ellenére, hogy ez egyben értékelés is) ebben a dimenzióban helyezi el.

2) *Értékrendszer*. Konfliktusba kerülhet az azonosulással, amely erősebb, az értékrendszerénél.

3) *Aktivitás-passzivitás* (naivitás–tudatosság) Mennyire vész el a befogadó a szövegben, mennyire teszi azt tudatos emocionális-intellektuális feldolgozás tárgyává. Úgy találta, hogy az irodalomolvasás esetén az aktivitás és a részletekre emlékezés fordítottan arányos, de a filmnézésre ez már nem érvényes.

Az esztétikai termékkel szemben hatféle *igényt* különböztet meg: 1) pusztán cselekmény, 2) cselekmény és valami szépség-igény, 3) mély emocionális megrendülés szükséglete, 4) ismeretgyarapítási igény, 5) modellszükséglet, 6) a mondanivalóra egyszerűre emocionális és intellektuális, azonosuló és elemző reagálás.

Az *esztétikai közvéleményt* illetően Józsa az emocionális dimenzióban eléggé erős társadalmi konszenzust tapasztalt. Poláris vélemények inkább intellektuálisabb problémák esetén jelentkeztek.

1974-ben már nem csupán az igények és az élmények világát, hanem az egész *esztétikai hatásmechanizmust* próbálja meg modellezni Józsa úgy, hogy a hatásmechanizmushoz szorosan hozzátartozónak érzi a *műalkotást* (amely – számos egyéb, a befogadást befolyásoló tulajdonságain kívül – elhelyezhető a narrativitás–nem narrativitás és az akuszticitás–vizualitás dimenziókban) és a *befogadót* (akit tudatossággal vagy naivitással, intellektuális aktivitással vagy passzivitással, memóriájával, valamint automatizmusokkal jellemez) és a *hagyományokat* (a mindenkor kulturális hagyományrendszer által kialakított reflexekkel, az osztályozás társadalmi automatizmusával és a verbalitás szupremációjával). Az esztétikai hatásmechanizmus belső szerkezetében három dimenziót különít el:

1) az *információátadás* folyamatát (ezen belül az információ bonyolultságát, stabilitását, érthetőségét és fontosságát, a mű globális jellegét és a befogadó beállítódását,

2) a *mozgósított reakciókat* (az azonosulás elsődlegesen emocionális szükségletét, az erkölcsi jóérzés szükségletét, a formaélmény szükségletét, a nembeli megrendülés szükségletét) és

3) a *végleges esztétikai ítéletet* (Józsa 1974a).

Az *esztétikai kommunikáció* Józsa számára olyan közleményrendszer, mely közvetíti a létezéshez szükséges információt, olyan jelrendszer, melynek egyik funkciója, hogy elgondolkodtasson a társadalom és az egyén sorsdöntő problémáiról. A műalkotás jelentésszerkezetét természetesen többretegűnek látja, horizontálisan is (többféleképpen lehet értelmezni és átélni), vertikálisan is (egymás alatt különböző jelentésszintek) és időben is (minden kor és minden társadalmi csoport számára is más jelent). A szemiotikai elemzésben maradandót alkotó Józsa nem győzi hangoz-

tatni, hogy a kódok csak társadalmi összefüggésükben értelmezhetők, hogy a szemiotikai elemzés csak jelentésminimum megragadásához elegendő, a többi réteg feltárása a szociológia feladata, ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelentés a pragmatika függvénye lenne, mert a „pragmatika-mentesség a természetes nyelvtől az áttételesebb szintek felé haladva csökken”, és „a jel jelentését a jelhasználó közösség jelértelmezése határozza meg” (Józsa 1976).

Művészetszociológia

A nem nagy múltú, s szerinte igazából csak 1955 után fellendülő művészetszociológia jogosultságát Józsa azzal indokolta, hogy minden tömegmértetű viselkedés szociológiai elemzés tárgya lehet, hogy az egyedi jelenségeknek a művészet kategóriájába való besorolása szociológiai kérdés, és bár a szociológia nem arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi a művészet, mégis erre kapja.

A művészetszociológiai kettős paradoxon az, hogy egyfelől a szociológiai eszközökkel vizsgált jelenség szociológián kívüli, másfelől pedig a nem szociológiai megközelítések is a szociológia tárgyává válnak. Józsa szerint a legkevésbé művelt terület – a művek fogadtatása és befogadása – művészetszociológia számára leginkább megközelíthető.

Józsa a korabeli művészetszociológiát mint „különböző szemléletű, különböző problémákból kiinduló, különböző részaspektusokkal foglalkozó kutatók egy bizonyos közös mederben tartó erőfeszítését” látta, vagyis egy „belsőleg töredezett, heterogén, egymással össze nem egyeztethető dimenziókban működő punktuális tudományt”. A legaktuálisabb kérdések közé a következőket sorolja:

1) *Átfogó művészetszociológia* (mint funkionalista vagy szociológiai művészetelmélet), mely a társadalom egészére, illetve az egészen belül definiált osztályok vagy rétegek dinamikájára vonatkozik.

2) *Intézményi szempontú művészetszociológia* (mint funkionalista intézménykutatás), amely a művésszel és a művészet jelenlétét realizáló intézményekkel foglalkozik.

3) *Kik és mire használják a művészetet* (mint osztály- vagy rétegelemzés).

4) *Befogadásszociológiai vizsgálatok* (mint esztétikai kommunikációelmélet, átfedés a pszichológiával), középpontban a műnek a befogadóra tett hatása, ezen belül a kulturálisan determinált esztétikai érzékenység, a preferenciák, az ízlés, valamint az esztétikai termékek és a befogadói igénystruktúrák viszonya.

Józsa elgondolkodik azon, mi lehet annak az oka, hogy a hetvenes években csak hazánkban voltak befogadási folyamatot mélyrehatóan, rendszeresen és nagyobb mintákon vizsgáló kutatások. A lehetséges okok között a következőket említi: a) filozófiai és szociológiai hagyományok, b) a hatalmi szféra viszonya az esztétikai praxissal, c) az értelmiség eltérő viszonya ezekhez a problémákhoz. Ugyanis szerinte Kelet-Európában sikerült megtörni a kulturális monopóliumot, de az intézmények pusztaság államosításával a kultúra hatékony terjesztésének akadályai sem hárulnak el, s a probléma kutatási feladatként fogalmazódik meg. Az értelmiségnek a tömegeket kellene szolgálnia, de a teljesen ellentétes értékorientációkkal nem azonosulhat (Józsa 1986d).

A művészetszociológia alapkérdésein töprengve Józsa metodológiai kérdést is megfogalmaz: meg lehet-e állapítani a befogadói válaszok szociológiai értékességét az

esztétikai érték definiálása nélkül? Úgy véli, a művészetszociológiának nincs más választása, mint hogy olyan értékrendszert kell elfogadnia előfeltevésnek, amely maga is szociológiai produktum: esztéták, kritikusok, művészettörténészek és egyéb szakértők által objektivált értékrendszer. „Így van, de miért van ez?” – teszi fel a kérdést *Veres András* Józsa gondolataira egyetértően reflektálva, Mannheim érvelését követve, s azt válaszolja, hogy amikor a tudásszociológia számot vet azzal ténnyel, hogy minden kornak, osztálynak, irányzatnak megvan a maga saját értékvilága, melyet általános érvényűnek tekint, akkor nem relativista, hanem relacionista (Veres 1992: 238).

Valóságközeliség és teljesség

A valóságba, a *gyakorlatba* gyökerezettség és a *teljességigény* jellemezte Józsa Péter művészetszociológiai munkásságát. Otthonosan lépett át egyik művészet birodalmából a másikba. Ugyanígy így járt-kelt a művészet és az ember kapcsolatával foglalkozó tudományok és gondolatrendszerek, valamint a művészet és az élet területei között is. A művészetszociológiát végül is megszüntetve-megőrizve művelte. Olyan kérdéseket hagyott kollégáira és tanítványaira, hogy vajon a befogadói viselkedésből mi és milyen mértékben olvasható ki a befogadott mű esztétikai sajátosságai. Művészetszociológiai munkásságát másképpen ítéli meg az esztéta, a pszichológus, a szociológus, másképpen a befogadásesztétikai, a hermeneutikai és a mélylélektani megközelítés képviselője, másképpen az embert csak biologikumnak, csak szociologikumnak, és többdimenziós, a szociálpszichikum mellett még pneumatikus dimenzióval, is rendelkező lénynek látó olvasója, ám – úgy vélem – Józsa valamennyiük számára beszélgető- vagy vitapartner lehet. Lesz, aki úgy látja őt, mint aki a többi rovására emelte ki a szociológiai dimenziót, mások elismeréssel nyugtázzák, milyen tágan értelmezi a szociológiai megközelítést, amely egyben szociálpszichológiai és antropológiai is, hiszen: a beállítódás, az erkölcsi jó érzés, a formaélmény és a katarzis szükséglete egyaránt témája, s az esztétikai élményt „befelé végtelen” szerkezetként tételezi, azaz eljut a titkok kapujáig.

Miközben mozgatói között igen erős vágya az izlésformálás tudományos alapokra helyezése, távol áll tőle az egyszer s mindenkorra érvényes tipológiák megszerkesztése. Egyik jelentős felfedezése éppen az, hogy az általánosabb érvényű befogadói szokások és beállítódások mellett az adott műre vonatkozó stratégiákkal is számolni kell. Egyformán fontos volt számára a pretextusból textust készítő, hol a lényegyet elkótyavetyelő, hol társzerzőként működő befogadó, valamint az aktivitásra és a kreativitásra (ezek Józsa kulcsfogalmai) lehetőséget adó eredeti mű, amely számára mindig is szent, de nem szent tehén, hanem kutatható úgy, ahogyan ez az ő szeretett Európájában⁹ szokás,

„melynek két tengelye lesz
az értelem és a szabadság
s alfája és ómegája
az emberi személyiség”¹⁰

⁹ „Otthon volt Európában, de nem volt otthonosan hazájában sem, melynek népével közösséget vállalt” – emlékezik rá munkatársa, Kovalcsik József (1979: 5).

¹⁰ Józsa Péter 1960 elején írott *Összegezés* című verse.

Irodalom

- Józsa Péter 1972a. Kutatás a kulturális javak (a megformált kép és szöveg) hatásmechanizmusáról. In *Kulturális blokkok Budapesten. I. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet
- Józsa Péter 1972b. Olvasói típusoknak és az olvasmányélmény struktúrájának körvonalai. In *Kulturális blokkok Budapesten. I. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet
- Józsa Péter 1973a. Film és ifjúság. In *Kulturális blokkok Budapesten. Részeredmények. III. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet
- Józsa Péter 1973b. Kiegészítés a tájékoztató jelentéshez. In *Kulturális blokkok Budapesten. Részeredmények. III. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet
- Józsa Péter 1973c. Tájékoztató jelentés a Kulturális blokkok Budapesten kutatás előzetes eredményeiről. In *Kulturális blokkok Budapesten. Részeredmények. III. kötet*. Budapest: Népművelési Intézet
- Józsa Péter 1974a. Az esztétikai alkotás hatásmechanizmusának társadalmi jellege. In *Esztétikai alkotások társadalmi hatása*, 169–184.
- Józsa Péter 1974b. *Esztétikai alkotások társadalmi hatása*. Budapest: NPI
- Józsa Péter 1974c. A kutatássorozat tartalmi és metodikai felépítése és a felvételek számszerű adatai. In *Esztétikai alkotások társadalmi hatása*, 41–50.
- Józsa Péter 1974d. Az olvasmányélmény nyomában. In *Esztétikai alkotások társadalmi hatása*, 123–168.
- Józsa Péter 1974e. A vallásos népforradalom anatómiája. In *Esztétikai alkotások társadalmi hatása*, 63–77.
- Józsa Péter 1975. Két regény sorsa itthon és külföldön. *Magyar Nemzet*, dec. 14. és 15.
- Józsa Péter 1976. A társadalmi kommunikáció és a kultúra egységes elmélete felé. In *Kód, kultúra, kommunikáció*. Budapest: NPI, 7–24.
- Józsa Péter 1978. Életkori különbségek a filmbefogadásban. *Kultúra és Közösség* (1–2): 169–178.
- Józsa Péter 1979. Jelentéstani problémák a társadalmi kommunikációban. In *Adalékok az ideológiai és a jelentés elméletéhez*. Budapest: NPI
- Józsa Péter 1986a. Egy filmszociológiai mikrofelvétel néhány tapasztalata. In *Az esztétikai élmény nyomában*, 121–147.
- Józsa Péter 1986b. *Az esztétikai élmény nyomában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Józsa Péter 1986c. A filmélmény szociológiájához. In *Az esztétikai élmény nyomában*, 115–120.
- Józsa Péter 1986d. Mi a művészetszociológiai és hol tart ma? In *Az esztétikai élmény nyomában*, 11–56.
- Józsa Péter 1986e. Művészetszociológia, művelődésszociológia. In *Az esztétikai élmény nyomában*, 13–30.
- Józsa Péter 1986f. A szöveg értelme. In *Az esztétikai élmény nyomában*, 189–201.
- Józsa Péter 1986g. Vizsgálatok a kulturális értékek befogadásáról. In *Az esztétikai élmény nyomában*, 83–101.

- Józsa Péter–Jacques Leenhardt 1981. *Két főváros, két regény, két értékvilág*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Kovalcsik József 1979. Józsa Péter dr., kandidátus. *Kultúra és Közösség* (1)
- Szerdahelyi István 1986. Előszó. In Józsa Péter: *Az esztétikai élmény nyomában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Veres András 1983a: Józsa Péter–Jacques Leenhardt: Két főváros – két regény – két értékvilág. Olvasásszociológiai kísérlet. *Helikon* (3–4): 479.
- Veres András 1983b. Új törekvések a magyar irodalomszociológiában. *Valóság* (9)
- Veres András 1992. Irodalomértelmezés és értékorientáció. In *A strukturalizmus után*. Budapest: Akadémiai Kiadó

A RIZIKÓTÁRSADALOM MÁSFÉL ÉVTIZEDE

Másfél évtizede, 1986-ban jelent meg a Suhrkamp kiadónál Ulrich Beck *Risikogesellschaft* című könyve (Beck 1986), amely összefoglalta az 1944-ben született német szociológusnak a modern társadalmak újfajta szerkezetéről alkotott nézeteit. A szerző ezt az újfajta társadalmat rizikótársadalomnak (kockázati társadalom) nevezte, s könyvében áttekintette eme új társadalom néhány jellemzőjét a politikától a családon át a tudományig. Beck másfél évtized óta a szociológia egyik megkerülhetetlen alakja, írásom a miéltre próbál rákérdezni és rávilágítani.

Kezdetként a becki életmű három, a szociológia fogalomtárába azóta bekerült központi fogalmát (rizikótársadalom, az individualizáció és a reflexív modernizáció) fogom körbejárni.

Individualizáció

Beck egyik alapgondolata szerint az NSZK túljutott az osztálytársadalmon, az osztályok és a (foglalkozás)rendi megközelítések csupán alternatíva híján határozzák meg társadalomképünket.

A társadalmi egyenlőtlenségek nem szűntek meg, sőt valószínűleg nem is igazán csökkentek, de az általános jólét növekedésével minden társadalmi csoport helyzete javult („felvonóeffektus”), így a vertikális egyenlőtlenségek vesztek jelentőségükből, az osztály és rendi jellegű identitások elvesztették jelentőségüket. Bekövetkezett az élethelyzetek és életpályák szóródása és individualizálódása, amely aláássa a társadalmi osztályok és rétegek hierarchiájának modelljét, valóságtartalmukat pedig mindinkább kérdésessé teszi. A szociológusok kedvenc témája, a vertikális társadalmi egyenlőtlenségek kutatása egyre érdektelenebbé válik. A társadalom legjelentősebb változási folyamatává az élethelyzetek és életutak individualizációja vált.

A felvonóeffektus, melynek legfontosabb két jellemzője a jövedelmi és oktatási szinteltolódás (vagyis hogy a különbségek megmaradnak, csak mivel az átlagos szint nő, veszítenek jelentőségükből), több oldalról támogatja az individualizálódást: a mobilitás révén, a szociális állam kiépülésével, a csoporton belüli belső differenciálódás növelésével, a versenyviszonyok kieleződésével, a nagyvárosi életformák kialakulásával, a munkaerőpiac törvényeinek egyre nagyobb rétegekre való kiterjedésével, a főállású munkaidő csökkenésével. Az emberek kikerülnek hagyományos köztudási rendszerükből. Ez az individualizációs elmozdulás lényegében más, mint a polgári individualizmus kialakulása.

Beck szerint az individualizáció a modernizáció – illetve az eliasi értelemben vett civilizációs folyamat – meghatározott szubjektív eletrajzi aspektusa, amely nem kötődik szigorúan egy történeti korszakhoz. Egyfelől az individualizációhoz tartozik a történelmileg adott társadalmi formák és kötelek leoldódása, ezek alóli felszabadulás; másfelől a hagyományos bizonyosságok (hit, normák stb.) elvesztése; s ugyanakkor paradox módon ide tartozik a társadalmi beágyazódás egyfajta, az eddigiektől lényegében eltérő, teljesen új formájának a kialakulása is. Az individualizálódás egyfelől megjelenik a tudat és az identitás szubjektív szintjén, másrészt – s ez legalább oly fontos – megjelenik az élethelyzet szigorúan vett objektív jellemzőinek – a munka

világának megváltozásától az étkezési szokásokon át a lakberendezésig és az új családformákig – megváltozásaként is, tehát éppolyan duális jellegű fogalom, mint a kései modernitás társadalomtudományának más kulcsfogalmai, például a milió és az életstílus.

Az individualizáció jelenségeivel már együtt élünk – írja Beck –, ilyen jelenségek például: az életstílusok pluralizálódása, a házasság és a család új formái, gyorsan váltakozó alternatív kultúrák, újfajta közösségek, társadalmi mozgalmak létrejötte stb. Összességében az élethelyzetek állandósuló egyenlőtlenségi viszonyok mellett homogenizálódnak, a foglalkoztatottak egységes társadalma jöhet létre, a mindenkire egységesen vonatkozó kockázataival (például környezeti problémák, munkanélküliség), az életmódok folyamatos individualizálódása és pluralizálódása mellett. Az egyén és a társadalom között újfajta közvetlen kapcsolat jön létre, az eddigi áttételek (csoportok, intézmények stb.) elveszítik jelentőségüket.

Az a tény is, hogy a konkurencia jelensége az élet területén egyre általánosabbá vált, hozzájárult az összetartozás érzését nyújtó nagy csoportok feloldódásához. Az egyének elszigetelődése, amely az egyén és a társadalom közötti rendi jellegű társadalmi csoportok kihálásának következménye, paradox módon kollektív folyamat. A problémák, kérdések és kockázatok emberek tömegére közvetlenül vonatkozó jelenségek, amelyekkel azonban az egyes személy egyedül, elszigetelten szembesül. A munkanélküli csupán az újságból értesül, hogy rajta kívül még több millió munkanélküli él az országban.

Mi akadályozza az individualizálódást? Például az új társadalmi mozgalmak, az intézményes úton helyreállított „közös vonások”, a tömegkultúra, a professzionizálódás, a hagyományos tulajdonviszonyok (azaz nem mobil tőketulajdon, hanem például a földtulajdon).

Visszatérve az eredeti gondolatsorhoz, Beck ezt a társadalmi átalakulást, amelyet individualizálódásnak nevez, nem csak pozitív folyamatként fogja fel. Már a *Risikogesellschaft* is olvasható negatív utópiaként is. Az, hogy „az emberek a történelmi hagyomány megtörésével kikerültek hagyományos kötődéseikből, gondoskodási viszonyaikból, s kizárólag magukra, valamint saját egyéni (munkaerőpiaci) sorsukra kell hagyatkozniuk”, mint ténymegállapítás sokféleképpen értékelhető. Itt egyszerre eróziós és evolúciós folyamatról van szó, melynek kifejelete bizonytalan. Mit hozhat a jövő? – kérdi Beck. Az osztály nélküli társadalomban az egyének kollektív elszigetelődését? A társadalmi strukturáló tényezők áthelyeződését a privát szférába, azaz foglalkozásrendek helyett életformák lesznek a társadalom új nagycsoportjai? Esetleg új fejezet kezdődik az osztályok történetében, s visszatér a múlt?

Kockázat

A rizikótársadalom kifejezésben a rizikó elsősorban a fejlett ipari társadalmak által jelentett azon kockázatokra vonatkozik, amelyek már magát az életet veszélyeztetik globális mértékben. Ezen kockázatok (például radioaktív sugárzás, kémiai szennyezés, ökológiai, genetikai veszélyek) egyre nagyobb mértékben befolyásolják már nemcsak a társadalmi fejlődést, hanem magára a társadalom alapvető viszonyaira is visszahatnak. (Már egyszerűen létük akár immanens tudatával is.) Az önkényes és öncélúvá váló technikai-gazdasági fejlődés szándékolatlan „mellékhatásaként” fellépő veszélyeiről van itt szó (például környezeti károk, a nyersanyagforrások kimerítése), illetve

arról, hogy a fejlődés potenciális önvészélyeztetést jelent (például atomtechnika, génsebészet). Ezek az emberi észlelőképesség által közvetlenül már nem felfogható, a túlélest veszélyeztető kockázatok időben, térben és társadalmilag már nem határolhatók le; nem vonatkoznak rájuk az okság, felelősség és vétkesség jelenleg uralkodó szabályai. Ezek a kockázatok már nem kompenzálhatók, és nem biztosítható ellenük védettség. Ezen felmerülő új kockázatok már csak éppen mindenkire vonatkozó voltak miatt is a háttérbe szorítják az eddigi társadalmakra olyan jellemző, a javak eloszlásainak egyenlőtlensége miatt fennálló konfliktusokat.

A rizikótársadalom kialakulása együtt halad és összekapcsolódik az individualizációs folyamattal. Az örökölt szokások, erkölcsök, közösségi formák, ellenőrzési módok és biztonságok csökkenésével a személyiség egyre jobban rákényszerül arra, hogy saját életét (esélyeivel és kockázataival együtt) önmaga formázza meg. Ennyiben az individualizáció egyik aspektusának fogható fel a kockázatoknak is hasonló átalakulása, melyben a hatások közvetlenül egyes egyének tömegeire hatnak, mindenféle közvetítő társadalmi struktúrák nélkül.

Azonban mivel egyre több információt kapunk a globális kockázatokról, a rizikótársadalom visszahat saját tudatunkra, saját önképünkre is. A globális kockázatok legyőzése csak akkor lehetséges, ha a modernizáció folyamata reflexívvé válik, és a felmerülő problémákra érzékeny módon igen sürgősen felülvizsgálja nézeteit, értékeit, normáit és így viselkedési formáit is. A reflexív modernizáció fogalma alapszinten erre utal.

Reflexív modernizáció

Maga a reflexív modernizáció fogalma legalább kétféleképpen értelmezhető, mint arra például Junge (1996) is utalt. Egyfelől jelentheti egyszerűen a rizikótársadalom létrejöttének folyamatát előre nem látható mellékkövetkezményeivel együtt, melyek visszahatnak a folyamatra magára. Másfelől azonban – s ez az igazán érdekes – jelenti a „társadalmi önkritika” médiumán keresztül lépésenkénti tudatosulását ennek a fejlődési dinamikának, amely tudatosulás a fejlődési alternatívák felmutatásán keresztül felfedi társadalmi viszonyainknak a cselekvő személyiségeken keresztül formálhatóságát. Beck nézőpontja s társadalomelmélete tehát eredendően a személyiség nézőpontjából indul ki.

Fontos arra felhívni a figyelmet, hogy Becknél a *reflexszerű* (amelyet időnként reflexivitásnak mond) és a *reflexió* két különálló és egymással össze nem keverhető fogalom. Míg az előbbi az, ami elkerülhetetlenül bekövetkezik (például a modern ipari társadalomnak Beck szerint elkerülhetetlen következményei a mindenkire vonatkozó kockázatok), addig az utóbbi ennek a folyamatnak a tudatosulását – például visszahatását a gondolkodásunkra – jelentheti.

Napjainkból visszatekintve megállapítható, hogy az 1986-os kötetben több előrejelzés tévesnek bizonyult. (Például: Az alkalmazottak között a nem bérből élők csoportja egyre kisebb lesz. A szakszervezetek és foglalkozási szövetségek konkurenciája az egészségügyi és pszichoterápiás gondozásban. Stb.) Maga az is, hogy a szerző ekkor még az individualizációs folyamat „motorjának” a munkaerőpiacon lezajló individualizációt tekinti, s kevesebb hangsúlyt helyez a családformák, az értékek és a szabadidő kérdéseire, vitathatónak tűnik. Ugyanakkor az individualizáció jelensége,

a horizontális társadalmi különbségek felértékelésének elméleti megalapozása nagy jelentőségűnek és megtermékenyítőnek bizonyult.

A fogalmak laza kezelése

Ulrich Beckre jellemző a fogalmak meglehetősen „laza” kezelése, amely egyfelől megkönnyíti az egységesnek látszó szerkezet felvázolását, másfelől persze gyanakvást is kivált a pedáns fogalomhasználatra oly büszke német szakmai olvasókban.

Ennek igazolására talán elégséges a – fentebb már vázolt – individualizáció fogalmának megvizsgálása. Maga a fogalom középpontba állítása telitalálatnak tűnik, mivel a szociológia egyik klasszikus témájához kapcsolódik. A szociológus olvasóban rögtön feldereng Marx, aki a kapitalizmus kialakulását a munkásság prekapitalista életösszefüggésekből való erőszakkal történő kioldódásaként fogta fel, Tönnies, aki szerint a modernitás a szolidáris jellegű „közösségekből” való kikerülésként fogható fel, a Max Weber-i „világ varázstanodása”, a durkheimi organikus szolidaritás, melyet a növekvő individuális autonómia fémjelez. Csakhogy ezekben a klasszikus elméletekben jóval több a különböző, mint a közös, s Beck a fogalmának letisztázása (és az ezzel együtt járó leszűkítése) helyett megelégszik azzal, hogy maga is hangsúlyozza fogalmának összetettségét, önellentmondásait és bizonytalanságait, melyek a recenzens szerint már oly nagy mértékűek, hogy szét is feszítik egy fogalom kereteit.

Becknél az individualizáció egyfelől egyszerűen az életutak és élethelyzetek döntési lehetőségeinek megszaporodása a modern jóléti államban, másfelől viszont az individualizáció a hagyományos közösségek széthullása, a hagyományvesztés folyamata is, s harmadszor individualizáció Becknél a saját én előtérbe kerülése is. Ezek a külső és belső folyamatok egyfelől tudatos új módon önreflexív egyének kialakulásához, másfelől éppen ennek ellentétéhez, egy újfajta homogenizációhoz (Standardisierung von Lebenslagen) vezet(het)nek! Így itt akkor másról is szó van, így például a fogyasztási szokások énmeghatározásban betöltött szerepének felértékelődéséből, az életpályák és -szakaszok újfajta intézményesüléséről, s újfajta közösségek (a környezetvédelemtől a fogyasztói klubokig) kialakulásáról. Csakhogy ha megvizsgáljuk a reflexív modernizáció fentebb már vázolt összetettebb jelentését, ott látens módon feldereng egy, a kockázatok homogenizálása által kiváltott újfajta – ugye nincs rá jobb szó – individualizáció lehetősége is. Tehát az individualizáció egyszerre külső és belső, mikro és makro, didaktikusan úgy individualizál, hogy egyszerre homogenizál s újból individualizál. Hogy talán ez egy kicsik sok, azt az is mutathatja, hogy az individualizáció folyamatának empirikus mérésére máig sem alakult ki bevált mérőeszköz, itemsor (szemben például a posztmaterializmussal stb.).

Ez a fogalmi lazaság nem keverendő össze a szociológia alapvető szerzőinél megjelenő, egy szerző által többszörösen, de egymásnak – részben – ellentmondóan definiált fogalmak jelenségével (például a weberi ideáltípus fogalmával), mivel Becknél az individualizáció fogalma eredendően és vállaltan önellentmondásos és körvonalazatlan.

A fogalom kapcsán felmerült és újonnan felmerülő kérdéseknek az elmúlt másfél évtizedben könyvespolcnyi irodalma született német nyelven. A különféle kialakuló és egyre bonyolódó megközelítések, fogalmi rendszerek felvázolása, azok értékelése nem tartozik ezen írás feladatai közé, ez külön dolgozat témája lehetne. E helyütt csak utalnék egy igen jó tanulmánykötetre, amely tizenhárom, az individualizációval

foglalkozó és az individualizáció fogalma körül kialakult vitákat reprezentáló tanulmányt tartalmaz (Fridrichs 1998), illetve néhány, a fogalom köré elméleti struktúrát építeni szándékozó tanulmányra (Lau 1988; Wohlraab-Sahr 1992; Ebers 1995). Mindenesetre ez a vita nem járult hozzá a becki fogalomhasználat semmiféle „kristályosodásához”. Beck újabb cikkeiben éppúgy összetett és önellentmondásos fogalomként használja az individualizációt, mint másfél évtizede.

Empirikus adatok

A fogalmak laza kezelése által kiváltott kritikai diskurzus szemszögéből felettébb érdekes, hogy a kötetben megjelenő empirikus adatok kezelése jóval kevesebb gyanakvást (például Honneth 1994) váltott ki. Pedig ha megfigyeljük, (az empirikus kutatónak nem igazán nevezhető) Beck nem egy kutatás adatira támaszkodik, hanem több évtized különböző módszerekkel gyűjtött különféle adataiból „mazsolázgat” kénye-kedve szerint, ez pedig óhatatlanul is kiválthat némi gyanakvást, hiszen sok adatból ki-kí kénye kedve szerint kiválogathatja a neki éppen megfelelőeket.

Értékelés

Beck munkássága több szempontból is törésvonalakat képzett a mai német szociológiában; először és elsősorban a művek tartalma, mondanivalója körüli polémiaival foglalkoznék. Az első töréspont akörül húzódik, hogy milyen következményei vannak/lehetnek a hagyományos rendi és osztály alapú társadalomképen való túllépésnek.

Rainer Geißler (Geißler 1996) legfőbb ellenvetése ideológiai jellegű, úgy ítéli meg, hogy a rendeken és osztályokon való túllépés következményeképpen bevezetett új fogalmi apparátus miatt eltolódtak a társadalmi rétegződés kutatásának hangsúlyai a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásától a társadalmi sokféleség vizsgálata felé; az életesélyek kutatásától az életstílusok kutatása felé. Mindennek következményeképpen háttérbe szorult a társadalmi visszásságok, jogtalanságok kritikája. Márpedig – véli Geißler – a hagyományos egyenlőtlenségkutatások általában társadalmi visszásságokra hívták fel a figyelmet. Ezen kutatások háttérében az az alaphozzáállás húzódott meg, mely szerint túl nagyok a társadalmi egyenlőtlenségek, s ezen egyenlőtlenségek csökkentése szükséges. Ezzel az elkötelezett társadalomkritikai hangvétellel szemben az új posztmodern megközelítések el nem kötelezett elemzései a különféle életstílusoknak, s ezek az elemzések új fogalomrendszerükkel elleplezik és észrevehetetlenné teszik a társadalom vertikális struktúrájában továbbra is létező egyenlőtlenségeket. Felhívja a figyelmet, hogy a becki „felvonóeffektus” kifejezés is az egyenlőtlenségek elkendőzéséhez járul hozzá. Az igaz ugyan, hogy a jóléti állam „felvonója” minden társadalmi réteget feljebb emelt, azonban minél feljebb volt valaki, annál nagyobbat emelkedett, így összességében a társadalmi jólét növekedése mögött az egyenlőtlenségek megnagyobbodása áll.

Érdekes és egyben paradox a geißleri ideológiai alapú kritikával összevetni Axel Honneth (Honneth 1994) minősítését Beckről és az individualizációelméletéről. Míg a kapitalizmus és a piacgazdaság érdekeit kiszolgáló, javító jellegű – a horkheimeri „hagyományos” – szociológiát művelő Geißler „farkast” kiált, és a szociológia elkötelezett társadalomkritikai jellegét félti az újfajta társadalmat leíró újfajta paradigmától, addig a frankfurtiak „kritikai” tradícióit ténylegesen s sikeresen továbbvi-

vő Honneth – elsősorban persze a *Kampf um die Anerkennung*ra célzok –, aki a harmadik generáció emblematikus figurája, épp ennek az ellentétét állítja. Honneth szerint ugyanis a kapitalizmusnak s az őt kiszolgáló, alapjaiban konzervatív médiának az elmúlt évtizedekben sikerült a szociológiát egy csekély érdeklődésre számot tartó, túlspecializált tudomány lesajnált helyzetébe beleszorítani, amelynek – úgy mond – nem is lehet lényegi és átfogó mondanivalója a világról. Honneth szerint Beck elmélete ezt a beszorítottságot volt képes áttörni, s minden hibája ellenére képes volt valami átfogót, lényegit s érthetőt mondani a modern társadalomról.

Persze az, hogy egy szerző megosztja a szakmai közvéleményt, nem elég ahhoz, hogy komoly csoportok számára állandóan hivatkozott klasszikussá, referenciává váljon. Érdekes megvizsgálni, hogy a népszerűség könnyen felfejthető okain túl (nyelvezet, a fogalmak és az empirikus adatok laza kezelése, kiváló marketing) mi húzódik meg, ami miatt Beck tényleg bekerülni látszik a szociológia klasszikusai közé.

Nézetem szerint a kötet azzal válhatott egy új paradigma alapművévé, hogy a szociológiában eddig is latensen meghúzódó fogalmakból, modern empirikus adatokból s elméletteredékekből a részek újfajta és merész összekeverésével egy új, egységesnek tűnő rendszert alkot, amely képes arra, hogy összefogja az eddigieket, és biztos hivatkozási alapot ad a jövőben.

Az eddig is felmerült és sok esetben nála precízebben megfogalmazott résztendenciáknak olyan egységes elméleti keretet ad, amely képes visszahatni s megtermékenyíteni ezeket. Például az életút és életpálya intézményesüléséről és individualizálódásáról már jócskán rendelkezésre álltak 1986 előtt is adatok, és készültek is elméletteredékek és kísérletek ezek értelmezésére. Azonban az adatok igazán akkor álltak össze rendszerbe, amikor megszületett a viszonyítási pontként használható becki „paradigma”, amely persze maga is támaszkodott ezen adatokra (lásd Kohli 1985 vs. 1994, illetve a Beck-könyv ötödik fejezete.) Hasonlóképpen nem Beck fedezte fel a családformák átalakulását, s a szabadidő jelentőségének növekedését sem, nem ő kezdett el a miliókkal és életstíluscsoportokkal mint létező társadalmi nagycsoportokkal foglalkozni, ugyanakkor eme jelenségek és empirikus kutatások is igen jól illeszkednek az általa létrehozott elméleti keretbe, s kölcsönösen jó hivatkozással szolgálhattak és szolgálhatnak egymásnak. Ugyanakkor az is tény, hogy ezen társadalmi jelenségek kutatóinak is már nagyon „szükségük volt” egy újfajta keretelméletre, mert igen nehezen illeszkedtek a relevanciáját egyre inkább elvesztő rendi és osztály jellegű társadalom-megközelítésekbe.

Érdemes részletesebben megvizsgálni az újfajta társadalmi nagycsoportokat használó, a foglalkozás alapú társadalomtipológián túllépő empirikus társadalomkutatások példáját. Az Egyesült Államokban a hetvenes években, az NSZK-ban főképp az 1980-as választások kapcsán vált szembeűnővé az, hogy bizonyos empirikus problémák (pártpreferenciák, fogyasztói döntések) kapcsán egyre csökkent az osztály és rendi alapon képzett társadalmi nagycsoportok magyarázóereje. A különféle társadalommodellek iránt egyébként nem különösebben érdeklődő vállalatvezetőknek és politikusoknak olyan újfajta társadalmi nagycsoportokra volt szükségük, melyek képesek voltak használhatóan kijelölni a potenciális vásárlókat és választókat. Erre a meglévő igényre épülnek az első német életstílus-vizsgálatok, amelyek mögött vagy vállalatok (például Conrad-Burnett 1985), vagy/és még inkább vállalatok és mögöttük pártok álltak (például az úgynevezett Sinus-tipológia mögött a CDU, lásd például SINUS 1992; Gluchowski – 1987 – kutatása mögött pedig a szociáldemokraták). Eme létező, de komoly elméleti háttér nélkül a tudományosság berkein belül gyanakvással figyelt

társadalomkutatásoknak nagy szükségük volt egy általános legitimáló elméleti keretre, hogy komoly „kihívóként” léphessenek fel a hagyományos megközelítésekkel szemben. (Bár mintha napjainkra ezt a harcot elvesztették volna.) Ezt a keretet jelentette Beck, melyre alapozva megindulhatott az életstílus-kutatások második – immár „tudományosan” megalapozott – generációja, Stefan Hradil elsősorban operacionalizáló jellegű próbálkozásaitól kezdve egészen Anette Spellerbergig és Andreas Klockéig.¹

Az eddig elmondottak mellett, de mindezekről nem függetlenül ott húzódik a háttérben az a tény, hogy – mint arra Némedi Dénes (1988) is rámutatott – „Beck tételei a tiszteletreméltó és konzervatív–liberális konszenzussal békében élő társadalomtudomány alaptételeit kezdik ki”. Elsősorban a fejlődésbe és a fejlődéssel együtt járó társadalmi differenciálódásba vetett hitet. A becki individualizációs elmélet tehát a luhmanni funkcionális elméletnek éppen az alaptézisét vitatja, azt, amelyet pedig még a baloldali tekintély Jürgen Habermas sem tudott cáfolni, így inkább integrálta a kommunikatív cselekvés elméletébe. Azonban Beck már csupán azzal is, hogy a „személyiség nézőpontját” veszi fel kiindulópontnak, s ugyanakkor tagadja a személy és a társadalmi „egész” között eredendően fennálló hasonlósági viszonyt, alapvetően szembeáll mindenféle funkcionista vagy rendszerelméleti társadalommegközelítéssel is.

Érdekes kérdés, hogyan viszonyul Ulrich Beck munkássága a klasszikus társadalomelmélet különféle hagyományaihoz, iskoláihoz. Elsősorban a frankfurti kritikai társadalomelmélet tradíciójával érdemes összevetni a becki elméletet, s nem csak azért, mert Beck maga szívesen nevezi elméletét „önkritikai elméletnek”.

Mennyiben kapcsolódhat Beck a frankfurti kritikai tradícióhoz, s miben tér el tőle? Beck szerint az újfajta jelenségek (a környezetszennyezés soha nem látott új formáitól a globális gazdaság kiépüléséig) az ipari társadalom mélyreható intézményi válságát jelentik, mely válság tényleges nagysága azonban nem becsülhető fel az ipari társadalom fogalmi horizontjából. A kockázati társadalom újfajta fogalmi horizontja (a modernitás reflexívú válása) azonban képes rámutatni az ipari társadalom ellehetetlenülésére, s így egyfelől képes eljutni a társadalom lényegi kérdéseire, másfelől képes programot is adni, a társadalom tényleges öntematizálása által. Úgy tűnik tehát, Beck megtalálta a rendszerkritika Marx óta elveszett alapkövét, amelyre támaszkodva rá lehet(ne) mutatni a fennálló viszonyrendszer tarthatatlan voltára.

Mik a különbségek a frankfurtiak kritikai és Beck „önkritikai” elmélete között?

– Beck a kapitalizmus kritikája helyett immár teljesen az ipari társadalom kritikájára épít, míg a frankfurtiak első generációja éppen az ipari társadalom által nyújtott lehetőségek talajáról bírálta a kapitalizmust. A második generáció (Habermas) latens kapitalizmuskritikája immár hasonlítható Beckhez (főleg a rendszer–életvilág szembeállítása révén); Beck kizárólagosan az ipari társadalmat támadja, s noha főleg a

¹ E több tucat kutatás és társadalomtipológia részletes ismertetésétől eltekintenek, csak néhány kötetem: Werner Georg: *Soziale Lage und Lebensstile* (1998), Stefan Hradil: *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus* (1987), Andreas Klocke: *Sozialer Wandel, Sozialstruktur und Lebensstile in der Bundesrepublik Deutschland* (1993), Dirk Konietzka: *Lebensstile im soziostrukturellen Kontext* (1995), Hartmut Lüdtke: *Expressive Ungleichheit. Zur Soziologie der Lebensstile* (1989), Gerhard Schulze: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart* (1992), Anette Spellerberg: *Lebensstile im Wohlfahrtssurvey 1993* (1993) és így tovább... *(Ezeknek a köteteknek az irodalomjegyzékben történő feltüntetésétől eltekintünk – szerk.)*

globalizáció kapcsán kritizálja a nagyvállalatokat, a tőkés jellegű magántulajdonnal önmagában nincs baja.

– Beck minden időnként megjelenő pesszimista kitétel ellenére összességében optimista, sőt hisz a társadalom megreformálhatóságában. Ami azonban még ennél is nagyobb megrökönyödést vált ki egyes körökben: tanácsokat is ad a társadalom szerte szükséges reformjaihoz – ennyiben tehát a „hagyományos” tudomány képviselője. Azonban nemcsak Becket támadják optimizmusa miatt, hanem Beck is kritizálja a frankfurtiakat pesszimizmusuk miatt, egy rádiós nyilatkozatában (Beck 1998a) például a *Felvilágosodás dialektikáját* pesszimizmusa miatt tartotta egy kortárs társadalomelemzés számára nehezen használhatónak.

– A harmadik igen lényeges különbség, hogy Beck szerint valójában és lényegében az ipari társadalom önmagát számolja fel, az ipari társadalom lehetetlenségére való rámutatás nem egy központi cél, az ipari társadalom önnön válságelfedő technikáinak legyőzése nem tűnik számára különösen problematikusnak.

A perifériára szorított/szorult kritikai elmélet számára is fontos viszonyítási pont és megújulási lehetőség lehet Beck új társadalomfelfogása, mint arra többek között Görg (1992) és mások is rámutattak, azonban (sajnos) az idő nem látszik igazolni ezt. A becki elméletben megbúvó mind kultúr-, mind társadalomkritikai potenciál felmutatása mindeddig képtelen volt átcsapni a rendszer totális kritikájába, illetve a totális rendszerkritika kiveszőfelben lévő tradíciója nem volt képes alapjaiban az új paradigmára támaszkodni.

A becki életmű kapcsán nem csak a tartalom, hanem maga személy és az a forma is, ahogy „eladja önmagát”, megosztja a német szociológiát, ennek belátását talán elősegíti az elmúlt másfél évtized áttekintése.

Ulrich Beck a *Rizikótársadalom* megjelenése óta tucatnyi könyvet s száznál több tanulmányt publikált, szerkesztett² – sokat feleségével és egyéb társszerzőkkel, többnyire és egyre inkább a fentiekhez hasonló esszé jellegű stílusban. Ezekben a művekben többnyire már a *Rizikótársadalom*ban is felvetett egy-egy témát (a politika helyzete és feladatai, a nem-i viszonyok és helyzetek átrendeződése) jár körül részletesebben, gondol újra. Így például az 1990-es *Das ganz normale Chaos der Liebe*-ben (Beck–Beck-Gernsheim 1990) a párkapcsolatok változásait; az 1995-ös *Eigenes Leben*-ben (Beck–Ziegler–Rautert 1995) furcsa, „interjúkkal” és fényképekkel kevert formában az életutak és életpályák rendszerének megváltozását, az 1998-as *Was ist Globalization?*-ban (Beck 1998b) a globalizáció témakörét gondolja újra.

Mivel a *Rizikótársadalom* szélesebb körökben is ismerté tette, ez lehetőséget nyújtott arra, hogy mintegy élő klasszikussá válva, a tömegmédiában is megjelenő „guruként” sokkal nagyobb nyilvánosságot kapjon a szigorú tudományosság keretei közül ki nem merészkedő kollégáinál. Az ilyen szociológus guru szerepkör igazán Franciaországban elterjedt, lásd például Touraine, Bourdieu. Németországban a két, Beck előtti esetleges jelölt – Jürgen Habermas és a nemrégiben meghalt Niklas Luhmann – különféle okok miatt nem volt képes betölteni ezt a médiában megjelenő, nagy nyilvánosságban mozgó szociológus guru szerepet, mely azonban Becknek ideális.

Beck publikál nagy példányszámú hetilapokban (Der Spiegel, Die Zeit), mértékadó napilapokban (Süddeutsche Zeitung, Frankfurter Allgemeine Zeitung, taz), fel-

² A csaknem teljes bibliográfia elérhető az interneten: http://www.lrv-muenchen.de/~l.chrstuhl_Beck/d/beck.

lép a baloldalhoz köthető rendezvényeken és fórumokon; de ha kell újság-előfizetőket gyűjtő kampányt támogat; előadásokat tart a médiavásártól a képzőművészeti fesztiválig a legkülönbözőbb helyeken, s aztán az előadásairól terjesztett videokazetták megvásárolhatók a nagyobb boltokban. Egyik utóbbi, nagy vihart kiváltott tette az volt, amikor részt vett a NATO jugoszláviai légitámaszainak utólagos legitimálást megerősítő szándékozó új NATO-doktrína kidolgozásában.

Beck részt vesz a politikai életben is, a konzervatív időszakban a szociáldemokratákhoz és „ideológiai háttérükhöz” tartozott, erősen támogatta az összefogást az alternatív mozgalmakból kinőtt zöldekkel. Miután azonban a szociáldemokrata–zöld koalíció hatalomra került, azonban elveit részben feladva a régi konzervatív rezsim irányvonalát továbbvive középre sodródva politizált. Beck igen gyorsan szembefordult az új kormányzattal, egyre „szélsőségesebb” nézeteket hangoztat, s egy új, nemzetek feletti, de nem a globalizált ipar érdekeit képviselő világpolgár párt alakításán töri a fejét (például Beck 1998c). Érdekes megfigyelni a hasonlóságokat – a nyilvánvaló különbségek ellenére – az utóbbi években szintén a szélsőséges szabadpiac-ellenes politizálás és a közéleti részvétel irányába sodródott Bourdieau-vel.

Az erőteljes politikai részvétel és a népszerű hangvétel mellett van még egy harmadik momentum is, mely Beck kiszorulásához vezethet a szigorú normák és hallgatóságos szabályok szerint szervezett német akadémiai tudományosságból, ez pedig a jövő felé fordulás. Az elmúlt másfél évtizedben egyértelműen megfigyelhető tendencia Ulrich Beck műveiben, hogy a jelen leírása helyett egyre inkább a jövő megbecslésével foglalkozik, tudományos apparátussal megalapozott kordiagnózis helyett egyre inkább a jövő intuitív elképzelése kerül műveinek középpontjába, s ez az eltolódás egy bizonyos mérték felett már nem egyeztethető össze a (szak)tudományosság elvárásaival. Nem mintha a szaktudomány művelőinek véleménye Becket különösebben izgatná, ezek a folyamatok azonban (népszerűség, politikai részvétel, „jóslás” a diagnózis helyett) elvezethetnek addig a pontig, hogy Beck – jelenbeli tevékenysége miatt – már nem lesz megfelelő hivatkozási és legitimációs alap a szociológia művelői számára, tehát gyakorlatilag magát „írhatja ki” Beck a szociológiából.

Persze mindezek távolról sem jelentik azt, hogy az elmúlt évek munkái már csak publicisztikai érdekességet jelentenek. A következőkben röviden vázolnék egy eddig nem igazán érintett. Becket mostanában foglalkoztató témakört. Hogyan vélekedik Beck a munka szerepének megváltozásáról a modern társadalmakban?

Beck úgy véli, a munkanélküliség lassacskán általános – mindenki számára veszélyt jelentő – társadalmi jelenséggé válik, mivel egyre inkább kiterjed a kvalifikáltabb, jobb módú csoportokra is. A fejlett posztindusztriális államok a munka nélküli kapitalizmus irányába haladnak, a hagyományos kiterjedt foglalkoztatottság fenntartásába vetett hit egy hamis illúzió. Ennek a ténynek a belátását három téves elképzelés akadályozza:

– Az áttekinthetatlenség mítosza, mely szerint ezen jelenségek és folyamatok túl komplikáltak és áttekinthetetlenek ahhoz, hogy ilyen radikális következtetést lehessen levonni belőlük.

– A szolgáltatói társadalom hamis mítosza, mely szerint a munkanélküliséget a harmadik szféra fogja felszívni. De miért szívna fel? A modern szolgáltató szféra még sokkal jobban tud spórolni a munkaerővel, mint az ipar vagy a mezőgazdaság, gondoljunk például az internetes szolgáltatásokra.

– A harmadik mítosz a magas bérek mítosza, mely szerint „a magas nyugat-európai és német munkanélküliség oka a túlzottan magas és így nem versenyképes

bérekben rejlik”. Az emellett érvelők az Egyesült Államok példájára szoktak hivatkozni – ott bezzeg igen alacsony a munkanélküliség. Persze, mert ott van lehetőség arra, hogy nevéseges bérekért adjanak munkát a képzetlen munkaerőnek, kinek a bérből aztán nem telik ki a megélhetés. Ez az út lelassítja a munkaproduktivitás növekedését, s Európában nem elképzelhető nyomorba és kitaszítotttságba dönti a társadalom legszegényebb csoportjait. Mindenesetre ez a megoldás azzal jár együtt, hogy az átlagamerikai inkább szembesül azzal a nyomorral, amit az európai polgár Brazíliába és keletre exportál – véli Beck.

Leszámolva a fenti hamis illúziókkal és mítoszokkal, be kell végre látni, hogy a modern információs társadalmakban kevés jól képzett, globális szinten versenyképes és lecsérélhető emberre van szükség; a gazdasági növekedés egyben a munkanélküliség növekedését is jelenti.

Ugyanakkor a másik oldalról se legyenek illúzióink, a globalizálódó kapitalizmus a demokrácia szétrombolásához vezet, mivel egyre csökkenő mértékben vesz fel munkaerőt, sőt a versenyképesség kényszere miatt a munkaerő-igényét is áttelepíti olyan országokba, ahol a munkaerő olcsó, az adók pedig alacsonyak. Ezzel megszűnik a kapitalizmus, a szociális állam és a demokrácia egymásra épülő összhangja, s ez a globalizáció egyik legfontosabb következménye. A nyugati demokrácia a munkára alapult, a fizető munka nemcsak a privát, hanem a politikai életet is megalapozta. A munka jelentette az anyagi biztonságot, a polgári lét sarokkövét, amelyre a szabadság épült. A munka ethosza eredendően összekapcsolódott a kapitalizmussal és a demokráciával is. Ez az összhang most széttört.

A munka nélküli kapitalizmus ellentmondása kézzelfogható: a multinacionális konszernek menedzsere kihelyezi a termelést Dél-Indiába, de ugyanakkor gyermekét államilag finanszírozott európai elit egyetemekre küldi, maga élvezi a társadalmilag finanszírozott juttatásokat, színházba jár, élvezi az ápolt környezetet és a közbiztonságot. Ez a jóléti állam csödbe juttatását jelenti. Beck szerint a piaci fundamentalizmus nem más, mint a demokratikus alfabetizmus egyik formája. A fejlett ipari társadalom egyre kevesebb munkát biztosít, mivel két fő „munkaadója” a tőke és az állam, s a jövőben mindkettőjük ki fog esni ebből a szerepből.

Lehetséges-e egyáltalán demokrácia a munkára alapozott társadalom biztonságának elmúltával? A jövő útja lehetne például a polgárok önszerveződése és a „közösségi munka”. Ez a jelenség már ma is ismert, csak nincs az előtérben, pedig az önzetlen közösségi munka vagy más javára nem ellenszolgáltatásért végzett munka nélkül a jelenlegi társadalmak is összeomlanának. Persze ehhez az államnak először invesztálnia kellene a civil társadalomba, hogy létrejöhessen annak ténylegesen hatékony önszerveződése.

Ez a gondolatmenet talán képes volt illusztrálni azt, hogyan keverednek a társadalomleíró és a „jövendőmondó” elemek a becki életmű későbbi szakaszában.

Legelső – még egyetemistaként írt – jelentős publikációjában (Beck 1971) a diákmozgalom által jelzett, feltételezett társadalmi válságot diagnosztizálta, s megoldására adott javaslatokat. A nyolcvanas években elsősorban a környezeti kockázatok jelentették számára az ipari társadalom válságának jeleit, mikor azonban ezek vesztek érdekességükből, a növekvő és átstrukturálódó (német) munkanélküliség kapcsán a foglalkoztatottság válságáról írt, s tett megoldási javaslatokat. A globalizáció problémakörének előretörésével a kilencvenes évek második felében lassan áthelyeződtek a becki életmű hangsúlyai a globalizáció mint válságtényező felé.

Ulrich Beck egy olyan társadalomtudós, aki úgy érzi, hogy az ipari társadalom válságban van, de legalább annyira hisz abban is, hogy válság megoldható, s ehhez ad javaslatokat. Hogy miből is következik a válság, s hogyan oldható meg, folyamatosan változik az életmű folyamán, tanulmányomban ennek az állandóan eltolódó elméletnek a közös és biztos pontjait kívántam körüljárni.

Irodalom

- Beck, U. 1971. Zu einer Theorie der Studentenunruhen in fortgeschrittenen Industriegesellschaften. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (3): 439–477.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Beck, U. 1998a. Interjú a brémai rádióban. <http://www.radiobremen.de/rb2/literatur/dialektik>
- Beck, U. 1998b. *Was ist Globalization?* Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Beck, U. 1998c. Interjú. *taz*, 1998. III. 29.
- Beck, U.–E. Beck-Gernsheim 1990. *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Beck, U.–E. Ziegler–T. Rautert (foto) 1995. *Eigenes Leben*. München: C. H. Beck
- Conrad, M.–L. Burnett 1985. *Life Style Research 1985*. Frankfurt a. M. (Kutatói jelentés.)
- Ebers, N. 1995. „*Individualisierung*”. Würzburg: Königshausen und Neumann
- Fridrichs, J. (Hrsg.) 1998. *Die Individualisierungs-These*. Opladen: Leske und Budrich
- Geißler, R. 1996. Kein Abschied von Klasse und Schicht. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (2): 319–338.
- Gluchowski, P. 1987. Lebensstile und Wandel der Wahlerschaft in der Bundesrepublik Deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, III. 21.: 18–32.
- Görg, C. 1992. *Neue Soziale Bewegungen und Kritische Theorie*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts Verlag
- Habermas, J. 1988. *Nachmetaphysisches Denken*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Honneth, A. 1994. *Desintegration*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Junge, M. 1996. Individualisierungsprozesse und der Wandel von Institutionen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (4): 728–747.
- Kohli, M. 1985. Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (1): 1–29.
- Kohli, M. 1994. Institutionalisierung und Individualisierung der Erwerbsbiographie. In Beck, U.–E. Beck-Gernsheim: *Risikante Freiheiten*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp
- Lau, C. 1988. Gesellschaftliche Individualisierung und Wertwandel. In Luthe, H. O.–H. Meulemann (Hrsg.): *Wertwandel – Faktum oder Fiktion?* Frankfurt a. M.–New York: Campus
- Némedi, D. 1988. A kockázatok árnyékában, avagy milyen a szociológiai könyvsiker az NSZK-ban? *Szociológiai Figyelő* (4): 95–99.
- SINUS 1992. *Lebensweltforschung und Soziale Milieus in West- und Ostdeutschland. Eine Information des Sinus-Instituts für seine Kunden*. Heidelberg. (Kutatói jelentés.)
- Wohlrab-Sahr, M. 1992. Institutionalisierung oder Individualisierung des Lebenslauf? *BIOS* (5): 1–19.

A SZOCIOLÓGIA MILLENNIUMI „PARTITÚRÁJA”

Néhány gondolat Manuel Castells társadalomszerveződési modelljéről

A legújabb kommunikációs technikák diffúzióját kísérő társadalmi-gazdasági változások összegzésére, új elméleti keretben történő interpretálására és továbbgondolására vállalkozott Manuel Castells 1996–97-ben megjelent, s már csak terjedelmi vonatkozásait tekintve is impozáns, *The Age of the New Millenium* című trilógiája, amely társadalomkutatói körökben világszerte rendkívül gyorsan kultuszművé avanzsált. Noha mindhárom kötet bőségesen tartalmaz érdekes információkat, az empirikus igazolás igényével kifejtett összefüggéseket és mindenekelőtt az információs kor hálózati logikájával kapcsolatos fejtegetéseket, jelen írásomban csupán a töredékét ragadnám ki ennek a – szó mindkét értelmében – értékelésre kínálkozó információkomplexumnak: a castelli társadalomszerveződési modell ismertetését és elemzését (Castells 1996: 1–29). Dolgozatomban annak igazolására törekszem, hogy ez a *network* társadalom működési mechanizmusait rendkívül eredeti módon interpretáló mű voltaképpen egy többszörös szintézis eredményeként életre hívott teórián alapul, amely legalább két – egy pozitív és egy negatív – következménnyel jár Castells elméletére nézve. Egyfelől azt implikálja, hogy az „Információs kapitalizmus” teóriája elméleti hatóköre szempontjából nem tekinthető csupán az információs kor leírásának, hanem inkább az új „grand theory” megalkotásának ambiciózus tervét dédelgető kortárs szociológiaelmélet legújabb reprezentánsának. Másfelől azonban azzal a következménnyel is jár, hogy ez a különböző ideológiai megközelítések, illetve elemzési szintek ötvözésének nehézségeivel küszködő társadalomszerveződési modell nem jelent különösebb áttörést a neomarxista társadalomelmélet legalapvetőbb dilemmáinak megoldásában.

Termelési és fejlődési módok

Castellsnek a hálózati társadalomról írt elemzése azon elméleti irányzat egyik újabb reprezentánsa, amely az emberi társadalmak fejlődésének gyökeresen új korszakát véli felfedezni az információs forradalom által életre hívott információs társadalom kialakulásában, s amely ily módon központi szerepbe helyezi a mindenekelőtt a komputerezáció és a telekommunikáció konvergenciájával jellemezhető új média-rendszer működésének sajátosságait a kortárs társadalmi valóság létrejöttének és működési mechanizmusainak magyarázatában. Ugyanakkor a *network* társadalom modellje nem tekinthető csupán egy megközelítésnek az információs társadalom különböző teóriáinak sorában, hiszen éppen az utóbbiakkal szemben megfogalmazott kritikára adott válaszként született. Az információs társadalom elméleteinek kritikusai ugyanis elvetik annak a lehetőségét, hogy egy, a kapitalizmus erői és értékei által korlátolt körzében valódi társadalmi fejlődés mehet végbe. Általában úgy velük, hogy az információs társadalom léte csupán egy mítosz, amelynek életre hívása az információs forradalom generálóinak és vezetőinek, azaz a központi igazgatási elitnek, a katonai *establishment*nek és a globális gazdasági társulásoknak az érdeke, hiszen az információs technológiákat a magasan fejlett kapitalista gazdaságokban

fejlesztették ki, pontosan e gazdaságok érdekében: a munkaerő kontrollálására, a magasabb termelékenység elérésére, a világpiac meghódítására és a folyamatos tőkeakkumuláció biztosítására. E megközelítések szerint tehát az információs társadalom elmélete csupán a kapitalista állam legújabb ideológiája, hiszen a társadalmak egyáltalán nem léptek fejlődésük új korszakába, csupán annyi történt, hogy a kapitalizmus domináns erői rátaláltak a kizsákmányolás új módszereire és technikai eszközeire (Martin 1995: 5).

Castells sajátos elmélet kidolgozásával válaszolt e kihívásra, amelyben – igazat adva a kritikusoknak abban, hogy a nyugati termelési mód, a kapitalizmus változatlan maradt – a „fejlődési mód” és a „termelési mód” fogalmainak bevezetése révén annak igazolására törekedett, hogy a fejlődési mód változása következtében ma mégis újfajta társadalmi rendszerben élünk, az információs kapitalizmusban (Castells 1996: 14).

*

Castells szerint a társadalmak két tengely, a termelési mód, illetve a fejlődési mód mentén jellemezhetők. A társadalmi struktúrák a felesleg elsajátítását és használatát irányító szabályok meghatározása révén folytonos interakcióban állnak a *termelési módokkal*, amelyek a termelés társadalmi kapcsolatait is meghatározva determinálják a különböző társadalmi osztályok létét. Századunkban alapvetően két termelési mód dominált: a profitmaximalizálásra törekvő kapitalizmus és a hatalom maximalizálása felé orientálódó állami irányítás.

A fejlődési módok Castells teoretikai rendszerében ugyanakkor olyan technológiai szerveződések, amelyek felhasználásával a munkás a termék előállítás érdekében a munkaanyagon dolgozik, s amelyek ily módon meghatározzák a felesleg mennyiségét, illetve minőségét, és ezeken keresztül jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi viselkedés tartományára. Castells háromféle fejlődési módot különböztet meg: míg az *agrár* fejlődési mód esetében a termékfelesleg mennyisége a kifejtett munka és a termelésbe bevont természeti erőforrások – mindenképp a földterület – kvantitatív növelésével fokozható; addig az *ipari* fejlődési mód esetében az új energiaforrások bevonása, illetve az energiahasználat decentralizálására való képesség a termelékenység növeléséhez szükséges elsődleges tényező; a fejlődés *információs* módja esetében pedig a tudásgenerálás, az információfeldolgozás és a kommunikáció technológiája válik a produktivitás forrásává.

Mindezek fényében Castells a fejlődés új módjával, a kapitalista termelési módnak a XX. század végén zajló átstrukturálódása által alakított „informativizmussal” hozza összefüggésbe a napjainkban megjelenő társadalmi struktúrát, amelyet mindenképp az „információszegények” és az „információgazdagok” csoportjainak elkülönülésével jellemez. Ebben a gondolatmenetben az új techno-gazdasági rendszer az információs kapitalizmus. Mivel azonban a szerző a társadalmi változások szempontjából döntő fontosságot tulajdonít a társadalom, a történelem és a technika kölcsönhatásának, egyúttal azt is hangsúlyozza, hogy a különböző társadalmak egymástól eltérő módon reagáltak a kapitalizmus átalakulására és az informativizmusra, ezért az információs társadalmak intézményeik és kultúrájuk tekintetében jelentős változatosságot mutatnak (Castells 1996: 13–18).

Az elméleti eklekticizmus vonzásában

Castellsnek a kilencvenes évek közepén kifejtett, gyorsan világhírűvé vált társadalomelmélete kiváló reprezentánsa a szintézistörekvésekkel küszködő kortárs szociológiai elmélet legfontosabb dilemmáinak. Ez a teória ugyanis amellett, hogy a *network* társadalom működési mechanizmusainak leírása során alapvetően makroszociológiai perspektívát kíván ötvözni bizonyos, csak mikroszociológiai nézőpontból releváns problémák felvetésével, az információs kapitalizmus modelljének kifejtése során egyúttal a marxista tradíciók és a liberális társadalomfelfogás ellentmondásainak grandiózus elméletben való feloldásán is fáradozik. Mivel tanulmányom a castelli trilógiában publikált témakomplexumból nem a hálózati társadalom speciális működési módjainak leírására fókuszál, hanem csupán az annak elméleti alapját képező társadalomszerveződési modellre, dolgozatom további részében csak érintőlegesen, az említés szintjén kívánok foglalkozni a sokkal inkább az előbbi kérdéskörhöz kapcsolódó mikro–makro problematikával, majd részletesebben az elméleti modell sajátos karakterét adó ideológiai szintéziskereséssel.

A makro- és a mikroszintek összekapcsolása

Az előbb említett két fő szintézistörekvés közül a makro- és a mikroszint összekapcsolása tűnik sikeresebb vállalkozásnak. Noha Castells elemzésének jelentős része territoriális szempontból országos, illetve szupranacionális kiterjedésű jelenségekre, időbeli szempontból pedig hosszú távú folyamatokra irányul, tehát alapvetően makroszintű megközelítést alkalmaz, a kisebb közösségeket (például virtuális közösségeket, kisebb és közepes méretű gazdasági szervezeteket) érintő problémák felvetése, valamint az új fejlődési mód rövid és középtávú hatásainak elemzése révén mezo-, illetve mikroszintű kérdéseket is tárgyal, s ennek során tipikusan mikroszintű elemzési módszereket alkalmaz. Bár a különböző elemzési szintek összekapcsolása mindenekelőtt a *network* logika alapján restrukturálódó társadalom működésének leírásában jelenik meg, az elmélet formális zártsága, logikai tisztasága érdekében a szerzőnek valamilyen módon a hálózati társadalom kialakulását és működését modellező alapteóriában, az információs kapitalizmus makromodelljében is utalnia kell a mikro- és a mezoszintű elemzés fontosságára.

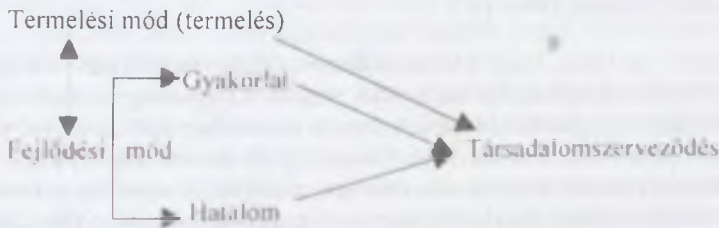
* Tardos Róbert egy a mikro–makro problematikával kapcsolatos tanulmányában összefoglaló sémát vázol fel a makro- és a mikroszintű irányzatok tartalmáról, vizsgálati módszereiről. Ebben – egyebek mellett – a mikroszintű elemzés következő jellegzetességeit emeli ki: egyéneket, (kis)csoportokat, viselkedéseket, interakciókat vizsgál; a cselekvésekre és a folyamatokra helyezi a hangsúlyt; központi kategóriái: a motívum, a szándék, a döntés, a szituáció; metodológiai alapállása a módszertani individualizmus; jellegzetes módszerei pedig a kvalitatív technikák, az esettanulmányok, az intenzív interjútechnikák, valamint az etno-metodológiai elemzés. Szemben a makroiránnyal, amely a társadalmat, a különböző intézményeket, pozíciókat, társadalmi struktúrákat vizsgálja; a struktúra alakulására és általában a hosszú távú folyamatokra koncentrálnak; központi kategóriái: a rendszer, a korlát (kényszer), a kulturális (szimbolikus) környezet; metodológiai alapállása általában az institutionálizmus, a funkcionalizmus és a strukturalizmus; jellegzetes módszerei pedig a survey-technikák, a makro-, területi statisztikák, a kvantitatív történeti elemzés, illetve a kulturális indikátorok (a szimbolikus környezet) elemzése (Tardos 1998: 8).

Úgy vélem, Castells az elméleti alapvetést tartalmazó rövid fejezetben belül egyszerre több szinten is megpróbálja biztosítani modellje logikai teljességét.

- 1) Először is leszögezi, hogy „társadalmaink egyre inkább a hálózat és az »én« (self) közötti bipoláris ellentét körül strukturálódnak” (Castells 1996: 3).
- 2) Másodsor kijelenti, hogy „a társadalmak alapvetően két tengely, a termelési mód, illetve a fejlődési mód mentén szerveződnek”, amely a korábbi állítás részletesebb kifejtéseként értelmezve és természetesen további részletezés mellett azonnal meggyőző érvelésnek tűnhetne. Ám a szerző ehelyett rögtön hozzáfűzi, hogy megközelítése azon a megfontoláson alapul, „hogy a társadalmak a termelés, a személyes tapasztalat és a hatalom történetileg meghatározott kapcsolata által strukturált emberi folyamatok körül szerveződnek” (Castells 1996: 14). Végül kissé nehézkesnek tűnő módon, oldalakkal később jut el e lát-szólagos antagonizmus feloldásához: leszögezi, hogy „bár a termelés technológiai és technikai kapcsolatai a társadalom uralkodó szféráiból származó paradigmákból erednek (például a termelési folyamatból, a katonai-ipari komplexumokból), a társadalmi viszonyok és a társadalmi struktúrák egészen szétterjednek, ily módon befolyásolva a hatalmat és a személyes tapasztalatot. Így a fejlődési módok alakítják a társas viselkedés egész birodalmát, beleértve ebbe természetesen a kommunikációt is.” (Castells 1996: 18.)

Mindezek alapján a következő módon vázolható fel a castells-i elmélet logikája:

1. ábra A castells-i elmélet logikája

Kérdés, hogy miért vállalja fel Castells – még ha csak néhány oldalon keresztül is – az antagonizmus kockázatát egy egyszerűbb modell alkalmazása helyett. Miért vezet vissza a társadalomszerveződést egyidejűleg a termelési és fejlődési módok, illetve a termelés, a hatalom és a gyakorlat együttesére, azaz olyan tényezőkre, amelyeket végül csak rendkívül erőltetett és nem túl meggyőző módon képes egymással összekapcsolni? Mivel a termelési és a fejlődési mód közötti distinkció az információs kapitalizmus elméletének központi motívuma, a modellben való szerepeltetése nem lehet kétséges. Úgy vélem azonban, hogy a másik három tényező kiemelésére, majd a független változó szerepéből egy közbeeső változó szerepébe helyezésére pontosan a mikroszintnek a modellbe történő bevezetése érdekében van szükség: a termelés, a hatalom és a személyes gyakorlat hivatott a különböző elemzési szintek összekapcsolására.

Mindez akkor válik nyilvánvalóvá, ha felidézük a három tényező definícióját:

- A *termelés* az emberiségnek az anyagon (a természetben) végzett cselekvése annak kisajátítása és átalakítása céljából, egy olyan termékhez való hozzájárulás érdekében, amelyet részben elfogyaszt, részben pedig felesleg formájában felhalmoz, és a társadalmilag meghatározott céloknak megfelelően befektet. A termelés osztályviszonyokban szervezett. Az osztályviszonyok határozzák meg azt a folyamatot, amelynek során néhány ember a termelési folyamatban elfoglalt pozíciója révén döntéseket hoz a termék elosztásával és felhasználásával kapcsolatban.
- A *hatalom* az az emberek közötti kapcsolat, amely a termelés és a személyes tapasztalat alapján lehetővé teszi, hogy néhány ember fizikai vagy szimbolikus erőszak potenciális vagy tényleges használata révén ráerőltesse az akaratát másokra. A társadalmi intézmények minden történeti időszakban a hatalmi harcok során elért hatalmi viszonyok érvényre juttatása érdekében épülnek ki. A hatalom az államnak és az állam intézményeinek erőszak-monopóliumán alapul, de megtestesül a különböző intézményekben és szervezetekben is, és – a munkahelyektől a kórházakig – a társadalom egészen szétterjed, a formális kötelezettségek és az informális agresszió szűk keretébe zárva ily módon az embereket.
- A személyes tapasztalat vagy gyakorlat az embereknek az egymásra gyakorolt hatása, illetve egymásra irányuló cselekvése, amelyet a biológiai és kulturális identitásuk közötti, a társadalmi és természeti környezettel összhangban álló interakciók határoznak meg. A tapasztalat az emberi szükségletek és vágyak kielégítéséért folyó végtelen kutatás körül konstruálódik, és a nemek közötti kapcsolatok körül strukturálódik, amelyek történetileg a család köré szerveződnek, és mind a mai napig a férfiaknak a nők feletti dominanciájával jellemezhetők. A családi kapcsolatok és a szexualitás alakítják ki a személyiséget és keretezik a szimbolikus interakciót. (Castells 1996: 15.)

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a társadalomszerveződési modell második szintjén a közbeeső változók szerepébe ékelt, első ránézésre logikailag funkciótlannak tűnő termelés/hatalom/gyakorlat tényezők bizonyos értelemben optikai objektívként működnek: pontosan a modell első szintjén helyet foglaló termelési és fejlődési módok makroperspektívájának mikroszintre szűkítése a céljuk. A termelés, a hatalom és a gyakorlat definícióiban valószínűleg nagyon is tudatosan hangsúlyoz ki Castells kifejezetten a mikromegközelítések jellegzetességeinek tekinthető szempontokat: a személyközi vagy kiscsoportok tagjai között zajló interakciókat, az egyéni cselekvéseket, döntéseket, szükségleteket és vágyakat. Ebben az alapvetően makroszintű teóriában a cselekvések hordozói mégiscsak az individuumok, hiszen a társadalmak egészének, a társadalmi intézményeknek a működése, a társadalmi struktúrák alakulása a rendszerbe szerveződő egyéni cselekvések következménye. Ugyanakkor ebben a modellben – mint azt az **1. ábra** is mutatja – az egyéni cselekvések externális hatások, a termelési és a fejlődési módok következményeként alakulnak, amely további bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a termelés/hatalom/tapasztalat tényezőhármásának Castells elméletében a makro- és a mikroszint összekapcsolása, valamint a módszertani individualizmus igazolása a feladata. (Noha a háromkötetes mű alapmodellén túlmutató részeinek vizsgálata túlmutat jelen írásom célján, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a *network*társadalom működési mechanizmusainak leírása során Castells több esetben is – például az új médiarendszer és a közönység viszonyának leírása, vagy a valós virtualitás kultúrájának bemutatása során –

megkérdőjelezi a személyes tapasztalat fontosságát, s ezáltal kétségbe vonja saját modelljének a komolyságát.)

A három közbejövő változó definíciója által implikált metodológiai individualizmusnak egy alapvetően marxista társadalomfelfogással való ötvözése azonban már áttevet a castelli szintézistörékvés másik tárgyalni kívánt dimenziójához.

Ideológiai szintézistörékvés

A marxista összetevő

Szinte természetes, hogy a Franco-diktatúra elől húszéves egyetemistaként Franciaországba emigráló, tudományos pályáját az 1960-as évek közepének párizsi egyetemi miliójében kezdő Castells munkásságának kezdetén egyértelműen a marxista tradíció teoretikai és ideológiai befolyása alatt áll. Mint ahogy az sem meglepő, hogy számos kor- és pályatársához hasonlóan előbb-utóbb szembesülni kénytelen a marxizmus gyakorlati problémáival, illetve – a részben éppen a klasszikus modellnek a praxis magyarázataira képtelen voltából adódó – elméleti dilemmáival. Mindez Castellt is az eredeti koncepció áthangsúlyozásra, kiegészítésére inspirálja, majd végül e monokauzális, szélsőségesen determinisztikus magyarázati modellel való ideológiai és részleges elméleti szakításhoz vezet.

Írásom további részében a castelli teória eszmetörténeti előzményeit felidézve amellet fogok érvelni, hogy még ennek a *network*társadalom legkülönbözőbb működési mechanizmusait gondosan feltáró gondolatmenet alapjául szolgáló – s ezért teljes joggal magasztalt – elméleti modellnek sem sikerült elkerülnie a neomarxista útkeresés szokványos csapdáit, s megoldania ily módon a kortárs szociológiai elmélet legfontosabb problémáit. Dolgozatom végén pedig annak igazolására teszek kísérletet, hogy Castellsnek, noha valamelyest fellazítja annak determinizmusát, végül is nem sikerül kitörnie a marxista modell keretei közül.

Úgy vélem ugyanis, hogy Castells a marxi modell termelés általi abszolút meghatározottságának szétfeszítése során egy, az utóbbi évtizedekben kikristályosodott, s ma már tipikusnak tekinthető „forgatókönyvet” követ. Nevezetesen azoknak a teljes külső determinizmus elkerülésén munkálkodó neomarxista teoretikusoknak a technikáját, akik – ahogy arra más szociológiai történészek mellett például Alexander is felhívja a figyelmet (Alexander 1996: 313–315) – mindenekelőtt a voluntarizmusnak a klasszikus elméletbe csempészésével kísérleteznek oly módon, hogy az eredeti marxista szemlélettől eltérően a „cselekvést” egyfajta értelmező, emocionális jelle-gű, a „kollektív rendet” pedig nemcsak strukturális paraméterek által meghatározott, hanem kulturálisan is beágyazott jelenségnek tekintik. Mivel azonban e teoretikusok nem kívánnak az eredeti elmélettel szembeni hűtlenség bűnébe esni, nem vállalják fel nyíltan az alapvető változtatásokat, az álcázott formában bevezetett módosításokért viszont elméleteik reziduálissá, s ezáltal zavarossá válásával kell fizetniük. Látva azonban, hogy e homályos, inkohérens gondolatmenetek komolyan veszélyeztetik a teóriák plauzibilitását, a reziduális kategóriáknak az elmélet koherens elemeihez illesztgetésével próbálkoznak a szerzők, azonban végül mindig a gazdasági erők meghatározó voltának bizonygatásánál kötnek ki, majd az újraélesztett determinizmus elkerülése érdekében, ám az előbbiekhöz hasonló következményekkel, megpróbálnak valamilyen önálló felépítményt az elméleteikbe eröltetni.

Úgy tűnik, hogy Castells más neomarxista szerzőkhöz hasonlóan az információs kapitalizmus modelljének kidolgozása során tulajdonképpen a szubjektív akarat és az objektív kényszer elméleti integrációjára törekszik egyfelől, a fejlődési mód autonóm szerepbe helyezése révén pedig egy önálló felépítmény bevezetésére tesz kísérletet másfelől – véleményem szerint meglehetősen kétes sikerrel.

A teória szubjektív idealista tendenciája mindenekelőtt a „személyes tapasztalatnak” mint a társadalomszerveződést befolyásoló egyik legfontosabb tényezőnek a hangsúlyozásából fakad, amelynek definíciója az egyéni cselekvőknek a közösségszerveződésre és a társadalom működésére gyakorolt hatása révén nemcsak az emberi akaratot helyezi centrális szerepbe, hanem – ahogy arra már a korábbiakban is utaltam – az akkumulálódó egyéni döntések, cselekvések, emóciók makroszintű hatásainak előtérbe állítása révén a mikroszociológiai perspektívának a modellbe illeszthetőségét is biztosítja, és egyúttal a módszertani individualizmus mellett is állást foglal. Egyébként nem a „közvetlen tapasztalat” az információs kapitalizmus elméletének egyetlen multifunkcionális terminusa, hiszen – igaz, sokkal kevésbé expresszívén – a „hatalom” weberiánus módon értelmezett fogalma az előbbihez nagyon hasonló szerepet kap a modellben. Mindezen túl Castells még egy ponton kísérletet tesz a szubjektív akaratnak az elméletbe való, közvetett beillesztésére, mégpedig a kollektív rend kulturális beágyazottságára történő utalás révén: akkor kifejt, hogy a társadalmaknak a fejlődési mód változása által kiváltott reakciója intézmény- és kultúrafüggő (Castells 1996: 18).

Ez a magyarázat elvileg alkalmas a szubjektív akarat és az objektív kényszer összekapcsolására, ám ennek ellenére reziduális. Nem csupán logikailag, hanem azért is, mert éppen a gyakorlati életben tapasztalható egyik legfontosabb változásra, az információs forradalomra, s az általa az érdeklődés középpontjába állított technikai fejlődés kérdéskörére nem reagál. Ez a probléma természetesen a Castells által választottól eltérő, a klasszikus marxista felfogást jobban tükröző módon is hangsúlyossá válhatott volna a modellben, ám a szerző, minden bizonnyal a determinizmus további redukciója érdekében, inkább egyfajta autonóm módon működő, öntörvényű fejlődési ívet követő entitásként kívánja bevezetni teóriájába a „technikai fejlődés” változót, amelyet egy következő lépésben a „személyes tapasztalat” és a „hatalom” változókat meghatározó szerepkörbe illeszt – eredeti törekvéseitől eltérően mégis csak egyfajta objektív kényszer alá rendelve ezáltal a szubjektív akarat jelentőségét megalapozó tényezőket.

A fejlődési módnak autonóm komponensként a modellbe történő bevezetése meglehetősen távol áll a technikai innovációt egyértelműen a termelés által meghatározott tényezőként kezelő ortodox marxista doktrínától, azonban – ahogy arra Webster hívja fel a figyelmet (Webster 1995: 196) – a különböző, későbbi marxista alapokon nyugvó elméleti iskoláktól nem egyformán idegen. Míg a technikai fejlődésben a társadalmi és kulturális beágyazottság meghatározó voltát hirdető kritikai marxizmus nyomdokain haladók eleve elutasítják a technika szférájának hangsúlyozását, addig a tudományos marxizmus reprezentánsai élesen elhatárolják egymástól a termelési viszonyokat (osztályok) és a termelőerőket (technikák). Ám az utóbbi irányzat követőit is megosztja a két tényező összekapcsolásának módja: a termelési viszonyokat előtérbe állító teoretikusok úgy vélik, hogy a társadalmi változások fő generátorai a radikális politikai akciók, a termelőerők primátusa mellett állást foglalók viszont a technikai fejlődésnek is kiemelt szerepet tulajdonítanak. Webster éppen Castellsnek az althusseri tudományos marxista iskolához tartozására vezeti vissza

a „technikai” és a „termelési” tartományának szétválasztását, továbbá ezzel indokolja azt a tényt, hogy a társadalomfejlődés legújabb korszakának konceptuálisában feltűnő a castelli teória, illetve Daniel Bell posztindusztrializmus-elmélete közötti hasonlóság. Érvélese szerint ugyanis Bell a tudományos marxizmus logikai extrapolációjaként fogalmazta meg a posztindusztrializmus téziseit, így a hitektől, értékektől és a társadalmi (mindenekelőtt a politikai) befolyástól függetlenül formálódó technikai szféra Castells, Bell és Althusser gondolatmenetének a közös nevezője. (Webster 1995: 197)

*

Webster érvelésével ellentétben úgy vélem, hogy ennél sokkal szerteágazóbb, mélyebb és intencionálisabb a castelli és a belli tanok közötti kapcsolat, s a Webster által említett párhuzamok az althusseri marxizmus mint közös nevező helyett sokkal inkább Castellsnek egy átfogóbb – a marxista, a posztindusztrialista, a posztfordista és különböző posztmodern teóriákat, illetve az információs társadalom elméleteinek bizonyos tételeit magába foglaló – elméleti, valamint – a baloldali és a liberális eszmévilágot ötvöző – ideológiai szintézistörekvésére vezethetők vissza. (Mivel e széles elméleti szintézis csupán a hálózati társadalom működésének leírásában mutatkozik meg, azaz a trilógia egészének elemzése révén igazolható, ez azonban már messze meghaladná dolgozatom célját és kereteit, jelen írásomban a makro- és a mikroszintek összekapcsolására irányuló szándék mellett csupán Castells ideológiai szintézistörekvéséről szeretnék szólni.)

Ez nem azt jelenti, hogy indokolatlannak tartom a Castells és Bell elméletei közötti párhuzam említését, inkább amellet szeretnék érvelni, hogy ez a hasonlóság jóval több egy, az althusseri strukturalista marxizmusból mint közös forrásból eredő fogalmi hasonlóságnál. Úgy vélem ugyanis, hogy Webster gondolatmenetével ellentétben a társadalomfejlődés három nagy korszakának megkülönböztetését konceptuális szempontból éppúgy, mint szociológiai tartalmát tekintve sokkal inkább Alain Touraine posztindusztrializmus-teóriája ihlette, míg a társadalomfejlődést irányító két, relatíve önálló tartomány megkülönböztetésének – azaz Castells társadalmi-szerveződést leíró alapmodelljének – az elsődleges forrása Bellnek egy, a különböző tengelyelvek mentén szerveződő szférákra differenciálódott társadalomról alkotott, évekkal a posztindusztrializmus-elmélet kidolgozása előtt publikált koncepciója.

*

Noha a posztindusztrializmus fogalmáról a legtöbb társadalomkutató Daniel Bell téziseire asszociál, az iparosodáselméletekkel foglalkozók körében nyilván közismert e téma egy korábbi, az amerikai szociológus interpretációjától teljesen független, attól gyökeresen eltérő feldolgozása, amely éppen Castells tanára és „intellektuális atyja”, Alain Touraine nevéhez fűződik. A technikai fejlődés és az ipari munka átalakulásával foglalkozó francia szociológiai tradíció legkiemelkedőbb reprezentánsaként tisztelt Touraine már 1969-ben megjelenteti *La société post-industrielle* című könyvét, amelyben amellet érvel, hogy a nyugati ipari társadalmak fejlődésük azon szakaszába értek, amelyben a hagyományos ipari társadalomban a haladás letéteményesének tekintett nagyipari munkásság már nem képes jelentős társadalmi változások kikényszerítésére. Igaz, hogy a „posztindusztrialis társadalom” fogalma csupán

az ominózus mű címében szerepel – mert a szerző a továbbiakban „programozott társadalomról” beszél –, mint ahogy az is tény, hogy ez a francia nyelvterületen nagy tekintélyt kivívott elmélet közel sem tesz szert akkora nemzetközi ismertségre, mint Bell hasonló problémát feszegető, angol nyelven íródott teóriája, mégiscsak ez az első, jelentősebb összefoglaló munkaként számon tartott írás, amely a társadalomfejlődés ipari stádiumának lezárulása mellett érvel. Legalábbis a szociológia területén. (Ugyanis – ahogy arra Antti Kasvio egy, az információs forradalom társadalomelméleti implikációjáról szóló tanulmányában rámutat – a közgazdaságtanban már az 1950-es évek elején – akkor, amikor a társadalomtudományi viták még általában az ipari modernizáció logikájával kapcsolatban dúlnak – megtörténik az ipari fejlődés három alapvető szakaszának elkülönítése: Colin Clark amerikai közgazdász 1951-ben publikált *Conditions of Industrial Progress* című könyvében azt állítja, hogy a modern társadalmak a gazdasági fejlődés három stádiumát járják végig. E megközelítés szerint – a később kifejtett belli gondolatmenethez hasonlóan – akkor jut el egy társadalom a gazdasági fejlődés harmadik szakaszába, ha tagjainak zöme már a terciér szektorból él [Kasvio 1998: 5].) Touraine könyvében elhatárolja egymástól a preindusztriális, az indusztriális és a programozott társadalmat, s a fejlődés utóbbi szakaszának egyik legfontosabb jellemzőjeként az új, a programozott társadalommal szembenálló társadalmi mozgalmak megjelenését emeli ki – ez a momentum majd a castelli trilógia politikaelméleti komponenseinek egyik központi, ám jelen dolgozatom témáján túlmutató kérdésévé válik.

A liberális komponens

Bár a társadalomfejlődés különböző stádiumainak tematizálása és a hálózati társadalom problémáinak megfogalmazása tekintetében Castells kétségtelenül közelebb áll Touraine baloldali szellemiségéhez, alapteóriájának logikai felépítése és konceptualizálása sokkal inkább az antimarxista Bell hatását viseli magán. Éppen ezért Webstertől eltérően nem Bell és Castells közös althusseri marxista gyökereit hangsúlyoznám, hanem egy ennél sokkal közvetlenebb kapcsolódási pontra szeretném felhívni a figyelmet: Castellsnek arra a kortárs szociológiaelméletben nem egyedülálló szándékára, amely a liberális megközelítés bizonyos elemeinek felhasználásával kívánja korrigálni a neomarxista társadalommagyarázat fogyatékosait.

A szóban forgó elmélet kidolgozásakor még liberális, majd néhány évvel később már a neokonzervativizmushoz pártoló Bell teóriája már csak a század – más teoretikusok szintézistörekvéseinek alapvető komponenseit képező – „nagy elméleteitől” való tudatos távolságtartása miatt is kiváló „nyersanyag” ígérkezik. Természetesen nem állítom azt, hogy Bell gondolkodásmódjára semmiféle befolyása nem volt a marxizmusnak – beleszámítva ebbe annak különböző neológ változatait is –, inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy a marxizmusnak a belli teóriára gyakorolt hatása egyértelműen negatív irányú volt. Csakúgy, mint a Harvardon – ahol Bell 1969-től tanított – nagy befolyással bíró parsonsi strukturalista–funkcionalista paradigma befolyása. Bell a marxi tanítást nem csupán annak gyakorlati következményei és be nem teljesült jóslatai miatt utasította el, hanem azért is, mert nem értett egyet a különböző kapitalista társadalmak egymástól igencsak eltérő működési módjainak elméleti homo-genizálásával. Parsons koncepcióját pedig már a kiindulópontja alapján elvetette, hiszen úgy vélte, hogy egy, az emberi cselekvés minden aspektusát integrálni kívánó elmélet csupán az absztrakció olyan magas szintjén működhet, amely

bizonyos közgazdaságtani kérdések esetében még elfogadható, ám eleve idegen a szociológia tárgyától (Waters 1996: 23). Bell tehát éppen e holisztikus, a társadalmat zárt, egyetlen mechanizmuson keresztül integrálhatónak tekintő, a központi trendekkel ellentétes irányú elmozdulások és érdekek érvényesülési lehetőségét tagadó nézetekkel szemben fogalmazta meg a saját tételeit – az előbbi szerzőknél nem kevésbé általános módon. E teória Castells elméletére gyakorolt befolyásának illusztrálása érdekében idézzük fel röviden Bellnek a társadalomszerveződésről alkotott fontosabb tételeit.

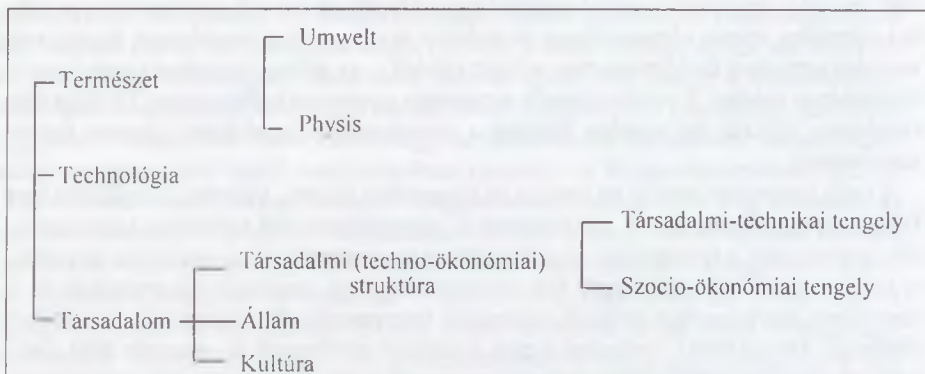
A belli koncepció szerint az emberi lét alapvetően három, különböző fejlődési ívet követő és egymástól eltérő „tengelyelvnek” engedelmessé szférában konstituálódik: a természet, a technológia és a társadalom tartományában. A *természet* az emberi szervezeten kívüli jelenségek két csoportját foglalja magában: az organikus és a szervetlen objektumokat felölelő, az emberi intervenció előtt nyitva álló *Umwelt*-et (földrajzi környezetet), valamint a csak a tudatos értelmezés és elemzés által elérhető, történetileg a különböző tudományos paradigmák által interpretált természetes összefüggések világát, a *Physis*-t. A *technológia* a természet materiális nyereség érdekében történő átalakításának módja, és az emberi tapasztalat instrumentális logikai elrendezésén keresztül működtetett eszköze, amely lehetőséget nyújt az *Umwelt* átalakítására, és hatást gyakorol a társadalom működésére. A *társadalom* pedig a materiális és transzcendentális emberi szükségletek kielégítése érdekében életre hívott, a tudatosság és a közös cél által definiált morális rend, amely fejlődése során a belső komplexitás és a külső függetlenség fokozódása irányában mozdul el.

Bell ugyanakkor a társadalmat is három szférára tagolja: a társadalmi, vagy techno-ökonómiai struktúrára, az államra és a kultúrára (Bell 1980: 9–31). A *techno-ökonómiai* struktúra a gazdasági élet, az árúk és a szolgáltatások termelésének és elosztásának a szférája, amelynek a modern társadalomban a költségek minimalizálása és az output optimalizálása irányában ható funkcionális racionalitás a tengelyelve, a bürokrácia pedig a tengely-struktúrája. Az *állam* az igazság fogalmát keretező és a társadalmi konfliktusokat e kereteken belül szabályozó társadalmi szerveződések készlete, amelyben a reguláció a hatalom alkalmazásán alapul, amely a legtöbb társadalom esetében a jogi szabályozás és legitim erőszak használatában manifesztálódik, ezért az állam a legitim hatalom társadalmi elosztását is magában foglaló szocietális autoritások rendszere. A modern társadalmakban e szféra tengelyelve a kormányzottak egyetértésével határozza meg a hatalom legitimációját, s mivel a politikai részvétel egyenlősége a társadalom tagjainak anyagi és kulturális aspirációiban is kifejezésre jut, e tengelyelv az állampolgárság intézményrendszerén keresztül a társadalmi élet más területeire is kihat. A képviselői rendszer tengelystruktúrái a politikai pártok, a lobbicsoportok és a társadalmi mozgalmak. A *kultúra* a kifejező szimbolizáció szférája, olyan, a festészet, a költészet és a próza területén, valamint a litánia, a liturgia és a rituálé vallásos formáin belül kifejtett erőfeszítések összessége, amelyek az emberi lét univerzális és irreducibilis értelmének felledezésére és szimbolikus kifejezésére irányulnak. A modern kultúra tengelyelve az önkifejezés és az önmegvalósítás, tengelystruktúráját pedig az értelmezés és a műtermékek termelése és reprodukciója érdekében életre hívott szerveződések alkotják (Bell 1980: 31–33).

Még nyilvánvalóbbá tűnik a belli nézetek, illetve a Castells alapmodellje közötti hasonlóság, ha vetünk egy pillantást a Bell által leírt három szféra kapcsolatát bemutató modellre.

2. ábra

A három szféra rendszere (Waters 1996: 31)

Míndezek alapján úgy vélem, hogy Castells alapmodellje tulajdonképpen a belli „három szféra elméletének” átszerkesztett és enyhén átconceptualizált változata. Ha felidézzük a két teória dolgozatom korábbi részeiben már ismertetett központi fogalmainak definícióit, láthatjuk, hogy Castellsnél tulajdonképpen a Bell által leírt „szocio-technikai”, illetve „szocio-ökonómiai tengely” jelenik meg „termelési”, illetve „fejlődési módként” címkézve, a belli értelemben felfogott „állam” és a „társadalmi (vagy techno-ökonómiai) struktúra” pedig azonos a castells-i „hatalom” és „termelés” dimenziókkal. Az egyetlen lényeges eltérés a két szerző kultúrafelfogásában tapasztalható: Castells a személyes tapasztalat és gyakorlat szintjéig haladva erőteljesen kitágítja a Bell által szélsőségesen leszűkített kultúrafogalmat. (Mellesleg a belli társadalomelmélet alakulásának folyamatát jelentős mértékben meghatározó ideológiai változások első, a neokonzervatív megközelítés irányába mutató aspektusa Bell kultúrafelfogása, amely meglehetősen távol áll Castellsnek a számos elemében a posztmodern társadalomelmélet posterit, illetve baudrillard-i kultúrafelfogásának – szintén egyáltalán nem problémamentes – szintéziséből kiinduló koncepciójától.)

Mint az a fenti, 2. ábra alapján nyilvánvaló, Bell koncepciójában a társadalomszerveződést a három tartomány – az állam, a kultúra és a társadalmi struktúra – közötti interakciók rendszere konstituálja, s e folyamatban a technikai és a gazdasági tengelyek (fejlődési folyamatok) csak az egyik dimenzió, a társadalmi struktúra alakításában vesznek részt. (A modell első szintjén kiemelt „technológia” az ember és a természet között közvetítő elem, amely működése során természetesen mindkét irányban hat, ám alapvetően társadalmi eredetű.) Castells elméletében ezzel szemben a szocio-ökonómiai tengelyhez kísértetiesen hasonlóan működő termelési mód, valamint a társadalmi-technikai tengellyel analóg fejlődési mód a társadalomszerveződés egészét alakító erők, a termelés, a hatalom és a személyes tapasztalat pedig egyértelműen ezek alá rendelődve fejti ki szocietális hatását.

Ilyen körülmények között azonban természetesen felvetődik a kérdés, hogy milyen teoretikai szándék indokolhatja a belli modell felforgatását. Úgy vélem, hogy pontosan a liberális és a baloldali megközelítések ötvöztetésével járó intellektuális küszködés. Mindenekelőtt azért, mert amíg a liberális társadalomelmélet – ahogy arra Alexander (1998: 308) is felhívja a figyelmet – az individualizáció mellett az iparosodást, a szekularizációt, a racionalizációt és a differenciálódást is visszafordíthatatlan folyamatnak

tekinti, addig a modernizáció egyes fontos elemeit – így például az iparosodást, a szekularizációt és a racionalizációt – végül is elfogadni kénytelen baloldali szemlélet szerint az individualizáció a kapitalizmus terméke. E megfontolásokból kiindulva nyilvánvaló, hogy míg Bellnél a korlátozott személyes gyakorlat terepeként megjelenő, rendkívül szűken értelmezett kulturális szféra a társadalmi-technikai tengelytől viszonylagos autonómiát nyerhet, addig a „net” és a „self” oppozíciója körül kikristályosuló társadalmat hirdető Castells modelljének a technikai fejlődést az egyéni viselkedésen alapuló kultúrának a technikai fejlődés alá rendelésével kell megteremtene az individualizmust felszámoló közösségiség erősödésének lehetőségét.

De nem ez az egyetlen jele annak, hogy Castells minden igyekezete ellenére képtelen kitörni a marxista elméleti keretből.

A termelési és a fejlődési mód aszimmetriája

Kétségkívül nehéz feladatra vállalkozik az a szerző, aki egy elméleti koncepció erőteljes marxista kritikájára reagálva oly módon próbál teóriát alkotni, hogy az összhangban álljon a kritikusok általa is elfogadott érveivel – jelen esetben azzal, hogy az információs technikák diffúziójával párhuzamosan nem változott meg a társadalom szervezési elve, a fejlett nyugati társadalmak továbbra is kapitalista gazdaságban élnek, és magukban hordozzák annak minden következményét –, ugyanakkor megőrizze a bírált elmélet legvitatottabb központi tézisének is – nevezetesen azt, hogy a társadalomszervezési elv folytonossága ellenére az információs forradalom következtében a társadalmak mégiscsak fejlődésük új szakaszába érkeztek. Ez az eleve paradoxonnal terhelt helyzet hosszú távon természetesen nem tartható, s az önelentmondást véleményem szerint Castellsnek sem sikerült feloldania a marxista determináns, a „termelési mód”, illetve a technikai meghatározottság doktrínájával kacérkodó „fejlődési mód” megkülönböztetésével. Az információs kapitalizmus elméletét behatóbban tanulmányozva ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy a technikai determinizmusnak tett látszólagos engedménye ellenére gondolatmenete a társadalmi rendszerek fejlődésének meghatározásában eredetileg ötven százalékos részesedéssel bíró „fejlődési módokat” hosszabb távon a „termelési módok” alá rendeli.

Castells kiindulópontja szerint „a társadalmak a termelés, a személyes tapasztalat, valamint a hatalom közötti, történelmileg meghatározott kapcsolat által strukturált emberi folyamatok körül szerveződnek” (Castells 1996: 14–15). Noha e tétel elvileg egy multikauzális magyarázati modell centrális elemévé válhatna, a tézisben szereplő terminusok definíciói, valamint egymáshoz való viszonyuk kifejtése rövidesen lerombolják a több tényezőn alapuló interpretációval kapcsolatos olvasói várakozásokat. A megközelítés szerint *termelésnek* az emberiségnek az anyagon (a természetben) – a részben elfogyasztandó, részben pedig a társadalmilag meghatározott céloknak megfelelően felhalmozásra és befektetésre kerülő – termékek előállításáért érdekében kifejtett tevékenységét nevezzük. *Személyes gyakorlaton* az emberek biológiai és kulturális identitásuk kölcsönhatása által meghatározott, az emberi szükségletek és vágyak kielégítési módjainak véget nem érő keresése körül konstruálódó, társadalmi és természeti környezetükkel szemben tanúsított viselkedését érti. A harmadik összetevő, a *hatalom* pedig olyan, emberi szubjektumok között kialakuló kapcsolat, amely a termelés és a személyes tapasztalat és gyakorlat alapján lehetővé teszi, hogy bizonyos emberek fizikai vagy szimbolikus erőszak potenciális vagy tényleges használata révén rákényszerítsék másokra a saját akaratukat. E lehetőség

konkretizálódásának irányában hat az a tény, hogy bármely történelmi időszak társadalmi intézményei a fennálló hatalmi viszonyok erősítését szolgálják. Míg a termelés az osztálykapcsolatokban intézményesül, addig a személyes gyakorlat a családi kapcsolatok és a szexualitás körül strukturálódik, a hatalom pedig az állam és intézményei által monopolizált erőszakra épül.

Hogyan járulnak hozzá ezek a Castells által kiemelt komponensek az emberi közösségszerveződéshez? Oly módon, hogy ebben a megközelítésben a termelés, a tapasztalat és a hatalom dimenzióiban elfoglalt helyzet határozza meg a történelem során a különböző földrajzi területeken kikristályosodó kommunikáció, valamint az emberek és a természet közötti kapcsolat karakterisztikáját, kultúrákat és kollektív identitásokat teremtve ezáltal. Nyilvánvaló, hogy Castells a társadalomtudomány két klasszikus szerzőjétől kölcsönzi a társadalomszerveződést meghatározó tényezők definícióját: a termelést a marxi, a hatalmat pedig a weberi terminológiai rendszerbe illesztve értelmezi.

E teória legproblematiszabb pontja a társadalomszerveződést meghatározó komponensek egymashoz való viszonyának kifejtése. Castells gondolatmenetében ugyanis a termelés anyagai közé tartozik a természet és az emberek által már átalakított természet éppúgy, mint maga az emberi természet (Castells 1996: 15), amely két dolgot implicál. Egyfelől – a marxi koncepcióhoz hasonlóan – azt, hogy a munka történetében előrehaladva egyre inkább érvényét veszti az emberiség és a természet közötti alapvető distinkció, hiszen az emberiség, amely tevékenységével az idők során a társadalomba olvasztotta a természeti környezetet, mind materiális, mind szimbolikus értelemben e környezet integráns részévé vált. Ám ennél is messzemenőbb következményekkel jár az az implicáció, amely – közvetve az előbbiekből, közvetlenül pedig – az emberi természetnek a munka tárgyai közé sorolásából fakad: ha ugyanis az emberi természetet, az ember viselkedését is a munka, a termelési folyamatban betöltött szerep határozza meg, akkor a társadalomszerveződést meghatározó, háromtényezős modell egyik, a Castells által „gyakorlatnak” vagy „személyes tapasztalatnak” nevezett eleme – a természeti és társadalmi környezettel szembeni viselkedésre utaló komponens – tulajdonképpen a modell egy másik magyarázó változója, a termelés által determinált. Ráadásul a modell harmadik „független” változóját, a hatalmat is a másik két magyarázó változó, a termelés és – a termelés által meghatározott – tapasztalat vezérli. Úgy tűnik tehát, hogy a társadalomszerveződést Castells – Marxhoz nagyon hasonló módon – végső soron csupán egyetlen determinánsra, a termelés sajátosságaira vezeti vissza.

3. ábra

Hasonló probléma vetődik fel a kultúrák és a kollektív identitások jellemzőit meghatározó tényezők esetében is. Mivel ugyanis a kultúrák és a kollektív identitások a kommunikáció, illetve az ember és a természet közötti kapcsolat termékei, s mert ez utóbbiak – akárcsak a társadalmi rendszerek – a termelés, a gyakorlat és a hatalom dimenziói által alakítottak, a castelli modellben a szimbolikus szféra egésze ismét egyetlen tényező, a termelésben elfoglalt helyzet alapján konstituálódik, ez a fajta logika pedig szoros kötődést mutat Marxnak a tudat termelésével, illetve az alap és a felépítmény viszonyával kapcsolatos fejtegetéseivel.

Feltehetően Castells is érzékelté modelljének determinista tendenciáit, mert könyvének egy későbbi bekezdésben, elutasítva a termelési és a társadalmi viszonyok közötti egyirányú kapcsolat lehetőségét, kijelenti, hogy „a társadalmi struktúrák interakcióban állnak a termelési folyamatokkal, mégpedig azáltal, hogy meghatározzák a termékfelesleg elsajátításának, elosztásának és használatának szabályait. Ezek a szabályok konstituálják a termelés társadalmi kapcsolatait definiáló termelési módokat, amelyek viszont a társadalmi osztályok létét determinálják.” (Castells 1996: 16.) Úgy vélem azonban, hogy ez a kiegészítés csak bizonyos körülmények között változtatja meg gyökeresen a teória eddigi állításait, hiszen – amennyiben a castelli neomarxista logikai keretben maradvá próbálunk meg további következtetéseket levonni – úgy tűnik, hogy általában a termelési viszonyok sajátosságaiból adódóan uralkodó pozícióba került osztályok tagjai vannak abban a helyzetben, hogy szabályokat alkothassanak a termékfelesleg felhasználásával kapcsolatban, az ő érdekük pedig sokkal inkább a fennálló társadalmi struktúra – s ezzel együtt a tényleges termelési viszonyok – fenntartása, mintsem annak jelentős átalakítása. Úgy tűnik tehát, hogy – legalábbis a társadalmak nyugalmi állapotában – a társadalmi struktúra és a termelési viszonyok közötti interakció csupán az utóbbit erősítő tényező, de nem tekinthető a gazdasági determinizmust feloldó folyamatnak. Minden társadalom fejlődésében kialakulhatnak ugyanakkor olyan speciális és valószínűleg csak rövid ideig tartó időszakok, amikor a társadalom és termelés közötti interakció fontossá válik a meglévő struktúrák átalakítása szempontjából, s ily módon a gyakorlatban is megszűnik az egyirányú, determinista kapcsolatot erősítő folyamat lenni. Azokban a társadalmakban ugyanis, amelyekben gyors változások zajlanak – s ennek következtében a társadalmi viszonyok anomikussá, a hatalmi pozíciók pedig ingattaggá válnak – lehetőség nyílhat arra, hogy a korábban az alávetett osztályokhoz tartozók is tömegesen szabályalkotó pozícióba kerüljenek, s a termelési viszonyok átstrukturálódása irányban ható módon változtassák meg a felesleg felhasználásával kapcsolatos szabályokat. Bizonyos, rövid ideig tartó periódusokban tehát – elvileg – elképzelhető, hogy a termelési és társadalmi viszonyok kapcsolatában nem az egyirányú meghatározottság, hanem a két struktúra közötti interakció folyamata kerül előtérbe.

Mindez azonban logikailag csakis abban az esetben igazolható, ha az ominózus változások generátora nem a termelés, vagy – az általa meghatározott – társadalmi struktúra. Erre a problémára kínál – látszólag – megoldást Castells találmányának, a „fejlődési mód” dimenziójának a magyarázati modellbe történő bevezetése. Az „információs kapitalizmus” mint a társadalomfejlődés új szakaszának ismertetése során a szerző amellett érvel, hogy napjainkra új társadalmi struktúra alakult ki, mégpedig „a fejlődés egy új módjának, az informacionalizmusnak a megjelenése következtében, amelyet a kapitalista termelési mód átalakulása hívott életre” (Castells 1996: 14). Kérdés azonban, hogy mit ért Castells a fejlődési mód fogalmán, s hogy valóban új társadalmi struktúra kialakulásához vezetett-e ez a változás, illetve hogy

komolyan véve a szerzőnek a társadalomszerveződésről írott gondolatait, vezethet-e egyáltalán a Castells által felvázolt elméleti keretben a társadalom szerkezetének átstrukturálódásához ez a változás.

Mint azt már dolgozatom elején említettem, a fejlődési mód kifejezés a termelés technikai viszonylataira utal, azaz olyan technológiai szerveződésekre, amelyekkel a munkás a különböző termékek előállítására érdekében a munkaanyagon dolgozik. E technológiai szerveződések változása azonban Castells elméletében a termelési mód által determinált viszonyok között csak abban az esetben kínálhat logikailag plauzibilis magyarázatot egy új társadalmi struktúra kialakulására, ha a technikát egyfajta technológiai animista szemlélettel közelítve meg, valamiféle szupraszociális, a társadalom tagjai által nem kontrollált, öntörvényű, öngeneráló, saját akaratával és célokkal bíró, autonóm entitásként fogjuk fel. Ez azonban óhatatlanul a szélsőséges technikai determinizmus hálójába rántaná a teoretikust, aki ennek elkerülése érdekében – különösen akkor, ha a társadalomszerveződést leíró castellsi modell keretei között kíván maradni – szükségszerűen a termelés által meghatározott társadalmi dimenzió alá rendeli a technikai dinamó kérdéskörét, természetesen lemondva arról, hogy a fejlődési módot a termelési móddal azonos rangú tényezőként kezelje. Ebben az esetben pedig nem kérdéses, hogy hosszabb távon melyik fél dominálja a két tényező között zajló interakciót.

Nyilvánvaló, hogy a neomarxista Castells – akinek elméletében a technika és a technikai fejlődés a termelés szférájából származó emberi termékként, a társadalom tagjainak materiális és szellemi életét meghatározó termelési mód következményeként jelenik meg – valójában az utóbbi módon jár el. Így azonban modelljében a fejlődési mód változó csupán a termékefelesleg kvantitatív és kvalitatív jellemzőinek befolyásolása révén kerülhet közvetett kapcsolatba a társadalmi struktúrával, mégpedig oly módon, hogy elősegíti annak fennmaradását, s legfeljebb az osztályok közötti távolságok méretének módosulásához járulhat hozzá úgy, hogy több és jó minőségű felesleg esetén az osztályok közötti szakadékok szélesítése, kevesebb és rosszabb minőségű felesleg esetén pedig e szakadékok szűkítése irányában hat.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. 1996. *Szociológiaelmélet a II. világháború után*. Budapest: Balassi Kiadó
- Bell, Daniel 1980. *The Winding Passage: Sociological Essays and Journeys*. Boston: Abt
- Castells, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell
- Kasvio, Antti 1998. „Information Society” as an Object of Social Scientific Research. Kézirat
- Martin, William J. 1995. *The Global Information Society*. Brookfield: Gower
- Tardos Róbert 1998. Szociológiai válasz kísérletek a mikro–makro problémára. *Szociológiai Szemle* (1)
- Waters, Malcolm 1996. *Key Sociologists: Daniel Bell*. London: Routledge
- Webster, Frank 1995. *Theories of the Information Society*. London: Routledge

A 2001-es év szociológiai naptárának fontos kettős jubileuma volt Paul Lazarsfeld születésének századik, halálának huszonötödik évfordulója. A mai értelemben vett empirikus szociológia egyik megalapítójának habitusa, kutatói stílusa mindvégig magán viselte a közép-európai indulás nyomait. A megemlékezések sorában folyóiratunk ezzel az írással kívánja a figyelmet újra felhívni Lazarsfeld munkásságának ma is aktuális hagyatékára.

Moksony Ferenc

FOGALOMALKOTÁS ÉS TUDOMÁNYOS FELFEDEZÉS

Gondolatok Paul Lazarsfeld módszertani filozófiájáról¹

„Én úgy vagyok, hogy már százezer éve nézem, amit meglátok hirtelen.”

József Attila

1.

A tudományok története – a szélesebb közvéleményben élő, s az iskolai tankönyvekből, népszerűsítő munkákból is kirajzolódó kép szerint legalábbis – a különféle találmányok és felfedezések története. E találmányok és felfedezések körül gyakran lángolnak fel viták, amelyek rendszerint az elsőbbség – a ki? és a mikor? – kérdésével kapcsolatosak. Kimondva-kimondatlanul ezek a viták azon a feltételezésen alapulnak, hogy egy új tudományos vívmány megjelenése olyan egyedi esemény, amely jól körülhatárolható időponthoz és egyértelműen meghatározható személyhez köthető.

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Allen H. Barton és Peter H. Rossi professzoroknak, akik egykor Lazarsfeld közvetlen munkatársai voltak, s készséggel válaszoltak Lazarsfelddel kapcsolatos kérdéseimre, valamint James A. Davis professzornak, aki megosztotta velem Lazarsfeldnek az amerikai szociológiára gyakorolt hatásával kapcsolatos tapasztalatait. Mindhármuk segítségével nagyban hozzájárult a cikk gondolatmenetének pontosításához. Köszönettel tartozom továbbá Füleki Dánielnek, Hegedüs Ritának, Siklós Viktóriának és Tardos Róbertnek, akik hasznos megjegyzéseket fűztek a tanulmány egy korábbi változatához.

Ezt a feltételezést kérdőjelezte meg Thomas Kuhn a tudományos forradalmakról írott híres könyvében (Kuhn 1984). Kuhn szerint az a kijelentés, miszerint ezt vagy azt a dolgot fölfedezték, „félrevezető..., mivel azt sugallja, hogy valaminek a fölfedezése egyetlen egyszerű aktus, összehasonlítható a látásra vonatkozó... köznapifogalmunkkal.” (85. o.) A valóságban azonban az új tudományos eredmények általában nem a pillanat művei, hanem egy folyamat termékei. Ennek alapvető oka, hogy a fölfedezés nem korlátozódik a pusztá *megfigyelésre* – valaminek az egyszerű „észrevevésére” – hanem kiterjed a látottak *fogalmi feldolgozására* is. Amint azt maga Kuhn írja: „a felfedezésben a megfigyelés és a fogalomalkotás, a tény és annak beépítése az elméletbe elválaszthatatlanul összekapcsolódik.” (85. o.)

A tudományos felfedezésnek ez az újfajta szemlélete – a pusztá észlelés mellett a fogalmi feldolgozás szerepének a hangsúlyozása – segíthet megérteni, mitől függ, hogy egy megfigyelés többé-kevésbé észrevétlen marad, vagy épp ellenkezőleg: fontos felismerések és újítások forrása lesz. A tudományok – ezen belül a szociológia – története számos példával bizonyítja, hogy egy szakmai eredmény sorsa nagymértékben múlik azon, mennyire képes a kutató *fogalmilag reflektálni a saját tevékenységére*; mennyire képes egy átfogóbb, általánosabb szabályszerűség megnyilvánulásaként szemlélni a maga egyedi tapasztalatát, s mennyire sikerül ezt a szabályszerűséget a tudományos közösség számára is világosan kifejtjenie.

2.

Ha azt a kifejezést halljuk, „ökológiai tévkövetkeztetés”, alighanem mindannyian William Robinson 1950-ben megjelent, immáron klasszikusnak számító cikkére gondolunk (Robinson 1950).² Valóban, a témával foglalkozó kutatók szinte egyöntetűen Robinson nevéhez kötik e probléma fölfedezését; ahogyan például Langbein és Lichtman fogalmaznak a kérdéskört monografikus igénnyel feldolgozó könyvükben: „1950-ben megnehezült az egyéni viselkedés kvantitatív vizsgálatával foglalkozó társadalomkutatók élete” (Langbein–Lichtman 1978: 9). Pedig az ökológiai tévkövetkeztetés gondolata nem ekkor bukkant föl először a szakirodalomban: Thorndike például már 1939-ben fölhívta a figyelmet arra, hogy a területi egységek szintjén megállapított összefüggések nem szükségképpen érvényesek egyszersmind az egyének szintjén is (Thorndike 1939).³ Abból, hogy egy város szegényebb kerületeiben nagyobb a bűnözés mértéke, nem feltétlenül következik, hogy maguk a szegények gyakrabban követnek el bűncselekményt.

Thorndike és Robinson lényegében ugyanazt a módszertani problémát vették észre. Mindketten érdekes és fontos empirikus példákat vizsgáltak. Miért volt mégis merőben más a két cikk hatása és utóélete? Miért van az, hogy míg Robinson tanulmányát több százszor idézték az elmúlt mintegy három évtized során, s mára már

² Az ökológiai tévkövetkeztetés kérdésével egy korábbi munkámban foglalkoztam részletesebben (Moksony 1985: 16–28).

³ Az ökológiai tévkövetkeztetés problémátörténetéről bővebben lásd Achen–Shiveley (1995: 5–10).

úgy szólván az általános szakmai műveltség részévé vált, addig Thorndike-éra – ugyanebben az időszakban – alig két tucat hivatkozás jutott.⁴

Az egyik tényező minden bizonnyal az eltérő kor, amelyben a két munka napvilágot látott. A második világháború – amelynek kitörésekor Thorndike cikke megjelent – aligha kedvezett a tudományos gondolatok terjedésének, márpedig az „indulás”, a kezdeti fogadtatás nyilvánvalóan kihat egy tanulmány későbbi sorsára. Ezen túlmenően más volt a két időszakban maga a társadalomtudomány is: míg a háború előtti évtizedeket az aggregált – területi vagy idősoros – adatokon nyugvó elemzések túlsúlya jellemezte, addig a háború után robbanásszerűen terjedt az egyének megkérdezésén alapuló kérdőíves adatfelvétel, a survey (Boudon 1969; Scheuch 1974: 133–137). Ennek megfelelően, míg Thorndike esetében a csoportosított adatok használatában rejlő veszélyek hangsúlyozása ellentétben állt az akkortájt uralkodó kutatási stílussal, addig Robinson esetében ugyanez már beleillett az 1950-es éveket és a későbbi évtizedeket is alapvetően meghatározó trendbe, s így nagyobb esélye volt annak, hogy a szakma képviselői „meghallják” a cikk üzenetét (vö. Achen–Shively 1995: 8).

A megjelenés eltérő időpontja mellett azonban – úgy vélem – szerepet játszott egy másik tényező is. Robinson munkája nem csupán mintegy tíz évvel később született, mint Thorndike-é, de jellegét tekintve is különbözött atól.⁵ Thorndike csupán felfigyelt, s egy konkrét eset – Cyrill Burtnek a fiatalokú bűnözésről szóló könyve – kapcsán rámutatott az ökológiai tévkövetkeztetés veszélyére. Robinson ezzel szemben túlment az általa vizsgált példán, s igyekezett feltárni a tévkövetkeztetések hátterében meghúzódó átfogóbb logikai és statisztikai összefüggéseket is. Tanulmányának többléte a Thorndike-éhoz képest az a fajta fogalmi-módszertani reflexió, az *egyedi esetből kibontható általánosabb szabályszerűségeknek az a fajta módszeres kifejtése, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy egy tudományos felismerés szilárdan beépüljön a szakmai köztudatba, hogy tanítható, nemzedékről nemzedékre továbbadható legyen, s amely – amint arról rövidesen szó lesz – Paul Lazarsfeld munkásságát is mindvégig jellemezte.*⁶

⁴ A *Science Citation Index*, illetve a *Social Science Citation Index* szerint az 1972-től napjainkig terjedő időszakban Robinson cikkét 360, míg Thorndike-ét csupán 20 alkalommal idézték. Ezek az adatbázisok a szociológia és a pszichológia tudományterületét egyaránt felölelik, így a két cikk idézettségében tapasztalt eltérés nem magyarázható azzal, hogy az egyik egy szociológiai, a másik viszont egy pszichológiai folyóiratban jelent meg. Az itt említett hivatkozási adatok megszerzésében Lukácsné Varga Judit (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Központi Könyvtár) volt segítségemre, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

⁵ E két tényező hatását ebben a konkrét esetben sajnos nehéz empirikusan szétválasztani: nehéz megmondani, hogy Robinson cikkének szélesebb körű elterjedtsége a megjelenésekor uralkodó kedvezőbb szellemi légkörnek, vagy inkább a tanulmány belső, saját erőnyeinek tulajdonítható-e. A nehézség forrása az „alacsony esetszám”: mindössze két „megfigyelésünk” van – a két tanulmány – ez a két megfigyelés viszont *egyszerre több szempontból is eltér* egymástól. (Az alacsony esetszámnak erről a fajta módszertani problémájáról bővebben lásd Campbell 1988; Lieberman 1991; Moksony 1999: 48–49, 187–188.)

⁶ Erdemes megjegyezni, hogy cikke megírására Robinsont – saját elmondása szerint – épp Lazarsfeld ösztönözte (Selvin 1979: 241). Valóban, Lazarsfeld Patricia Kendall-lal közösen írt, és ugyancsak 1950-ben napvilágot látott tanulmánya – különösen annak az egyéni és csoportosított adatok egymáshoz való viszonyát tárgyaló része – azt mutatja, hogy a Robinson által vizsgált probléma az idő tájt Lazarsfeldet is élénken foglalkoztatta (Kendall–Lazarsfeld 1950: 187–195).

3.

Az ökológiai tévkövetkeztetéséhez sokban hasonlóan alakult a kontextuális elemzés története. Ha azt kérdezzük, kinek a művében bukkannak fel először e módszer csírái, a válasz alighanem: Émile Durkheim. Valóban, a témával foglalkozó munkák (például Hummell 1972: 55–59; Alpheis 1988: 15; Langer 2000) rendszerint a nagy francia szociológusnak az öngyilkosságról írott könyvével (Durkheim 1967) kezdik a kontextuális elemzés kialakulásának áttekintését. Ebben a művében Durkheim – sok egyéb mellett – vizsgálja a válás elterjedtségének és az önpusztító magatartás gyakoriságának a kapcsolatát. Miért van az – teszi fel a kérdést –, hogy azokban az országokban, amelyekben magas a válások aránya, az emberek egyszersmind sűrűbben vetnek véget életüknek? A felelet első pillantásra kézenfekvőnek tűnik: azért, mert maguk az elváltak hajlamosabbak az öngyilkosságra. Durkheim azonban nem ezt a magyarázatot választja; szerinte „maga a válás intézménye készíti az embereket öngyilkosságra a házasságra gyakorolt hatása révén” (276. o.). A válás ugyanis

„... a házasság szabályozó hatásának gyengülését jelenti. Ott, ahol a válást bevezették, főleg pedig ahol a jog és az erkölcsi szokások lehetővé teszik nagy gyakoriságát, a házasság csupán árnyéka önmagának; sokkal kevésbé házasság. Következésképpen hasznos hatása nem érvényesülhet normális mértékben. [...] Nem kötheti az embert erősen olyan kapocs, amelyet bármelyik fél bármikor felbonthat. Az ember ha nem érez szilárd talajt a lába alatt, elkerülhetetlenül messzebbre néz annál a pontnál, ahol éppen van. Emiatt azokban az országokban, ahol a házasság hatását erősen mérsékli a válás, a nő ember immunitásának elkerülhetetlenül kisebbnek kell lennie.” (277–278. o.)

Mi a jelentősége módszertani szempontból ennek az érvelésnek? Durkheim gondolatmenetében a válás *nem az egyes egyének, hanem a társadalom mint egész* – a környezet – sajátosságaként fejt ki befolyását; szerepe nem összetételhatásként, hanem kontextuális hatásként érvényesül.⁷ Ott, ahol gyakori a válás, nem azért sűrű az öngyilkosság, mert egy ilyen országban definíció szerint sok az olyan ember, aki – elvált lévén – eleve, saját egyéni tulajdonságából adódóan hajlamosabb az önpusztításra, hanem azért, mert a válás elterjedtsége csökkenti az itt élő *házasok* védettségét. Picit leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk: nem az számít, hogy valaki elvált vagy sem, hanem az, hogy milyen az ő környezetében ennek a tulajdonságnak az előfordulási gyakorisága.⁸

⁷ E kétféle hatásmechanizmusról egy korábbi tanulmányomban írtam részletesen (Moksony 1994). Ebben a tanulmányban Durkheim egész gondolatmenetét is az itteninél jóval átfogóbban tárgyalom.

⁸ Ez a megfogalmazás azért picit leegyszerűsítő, mert *a környezet hatása szempontjából az* egyén saját családi állapota végső soron nem teljesen lényegtelen: az elváltak népességbeli aránya másként érinti a házasokat és az elváltakat, vagyis az egyéni és a környezeti sajátosságok statisztikai értelemben vett interakcióban állnak egymással.

Durkheim művében tehát a kontextuális hatás kétségkívül egyik legkorábbi példájával találkozhatunk. De mondhatjuk-e ennek alapján, hogy az ő nevéhez fűződik a kontextuális elemzés felfedezése? Annak fényében, amit az előzőekben – Kuhn nyomán – a felfedezés folyamatának összetettségéről, a pusztán megfigyelés mellett a fogalmi feldolgozás meghatározó szerepéről mondtunk, a válasz – megítélésem szerint – egyértelműen: nem. Durkheim észrevette az egyént körülvevő környezet befolyásának egy konkrét megnyilvánulását, ezt a tapasztalatát azonban nem általánosította, nem próbált a példa egyedi vonásaitól elszakadva eljutni egy átfogóbb elemzési stratégia kidolgozásáig. Hiányzott – más szóval – munkájából az a fajta *fogalmi-módszertani reflexió*, amely feltárhatta volna érvelésének alapvető logikai szerkezetét, s amely nélkülözhetetlen feltétele egy megközelítésmód szélesebb körű elterjedésének. Erre az önreflexióra mintegy fél évszázadot kellett még várni.

4.

A második világháború idején Samuel Stouffer vezetésével nagyszabású empirikus vizsgálat folyt az Egyesült Államok hadseregében. A kutatás – amelynek eredményei 1949-ben láttak napvilágot (Stouffer et al. 1949) – a katonai élet szinte minden területét felölelte, így kiterjedt az előmeneteli lehetőségekkel való elégedettséget meghatározó tényezőkre is. Az adatok kezdetben semmi meglepőt nem mutattak: azok a katonák, akik előléptetésben részesültek, a várakozásnak megfelelően átlagosan elégedettebbek voltak, mint azok a társaik, akiknek nem sikerült magasabb rendfokozatot szerezniük (l. k. 250. o.). Amikor azonban egyének helyett egész fegyvernemeket hasonlítottak össze egymással, pozitív helyett negatív összefüggést találtak: bár a légierőnél lényegesen gyakoribb volt az előléptetés, mint a katonai rendőrségnél, az elégedettek aránya mégis ez utóbbi fegyvernemnél bizonyult nagyobbak (l. k. 251. o.).

Mivel magyarázható ez az első pillantásra kétségkívül furcsa eredmény? Miért van az, hogy noha az előléptetés mint egyéni tulajdonság *növeli* az elégedettséget, ugyanennek a tulajdonságnak a sűrű előfordulása az elégedettség *alacsony* szintjével párosul? A választ a kutatók abban a hatásban találták meg, amit az előléptetettek adott fegyvernemen belüli aránya az ott szolgáló katonák önértékelésére, ezen keresztül pedig elégedettségük mértékére gyakorolt. A légierőnél gyakori volt az előléptetés, ezért itt a magasabb rendfokozat megszerzése nem járt különösebb kiváltságérzettel, s így nem is növelte jelentősen az ebben az elismerésben részesülők elégedettségét; azok viszont, akiknek nem sikerült feljebb jutniuk a ranglétrán, kisebbségben lévén, nagy számú előléptetett társuktól körülveve fokozottan érezték hátrányukat, ez pedig még jobban csökkentette elégedettségüket. A katonai rendőrségnél ezzel szemben – ahol sokkal rosszabbak voltak az előmeneteli esélyek – az előléptetés igen komoly jutalomnak számított, az ebből a jutalomból kimaradók ugyanakkor – a csoport

⁹ Egy másik, szintén Durkheim könyvében szereplő, és szintén gyakran említett példa az adott felekezethez tartozók népességbeli arányának – a többségi, ill. kisebbségi helyzetnek – a különböző vallásúak öngyilkossági kockázatára gyakorolt hatása (Durkheim 1967: 157–159). Ezt a példát részletesen elemzi Langer (2000).

többségét alkotván – könnyebben elfogadták helyzetüket (Stouffer et al. 1949: I., 251–253). A rejtély kulcsa tehát az a negatív kontextuális hatás, amit az előléptettek aránya az önértékelésen keresztül az elégedettségre gyakorolt, s ami nem csupán kioltotta az előléptetett katonák nagyobb mértékű elégedettségéből eredő pozitív összetételhatást, de – erősebbnek bizonyulva annál – meg is fordította az összefüggés előjelét.¹⁰

A kontextuális hatás e szép és érdekes példáját látva hajlamosak lehetnénk *Az amerikai katona* megjelenéséhez és Stouffer nevéhez kötni a kontextuális elemzés felfedezését. Ám ahogyan korábban Durkheim esetében, úgy most is különbséget kell tennünk a társadalmi környezet befolyásának pusztá megfigyelése – egy tapasztalati tény rögzítése – és a kontextuális elemzés mint átfogó elemzési stratégia kidolgozása között. Miként Durkheim, úgy Stouffer is csupán egy konkrét probléma megoldására törekedett; nem távolodott el a vizsgált kérdéstől, és nem tekintett mintegy kívülről a saját tevékenységére annak érdekében, hogy feltárja e tevékenység alapvető logikáját. Durkheimtől eltérően azonban mindezek pótlására ezúttal nem kellett fél évszázadot várni.

5.

1950-ben jelent meg Robert Merton és Paul Lazarsfeld szerkesztésében a *Continuities in social research* című tanulmánygyűjtemény. A könyv szerzői *Az amerikai katona* módszeres újraelemzésére vállalkoztak; arra, hogy – miként az előző fogalmaz – kodifikálják, azaz explicit formában kifejtsék és rendszerezzék e nagyszabású empirikus kutatás általánosítható elméleti és módszertani tanulságait (Merton–Lazarsfeld 1950: 11).

A kötet talán legjelentősebb – s minden bizonnyal legnagyobb hatású – írása Patricia Kendall és Paul Lazarsfeld cikke, a mára már klasszikussá vált *Problems of survey analysis* (Kendall–Lazarsfeld 1950). Bár ez a tanulmány a kétváltozós összefüggések értelmezésére kidolgozott tipológia révén vált elsősorban híressé, fontos szerepet töltött be a kontextuális elemzés kialakulásában is. *Az amerikai katonában* található konkrét példákban kiindulva,¹¹ az ezekből a példákban adódó általánosabb módszertani következtetéseket levonva itt fogalmazták meg ugyanis először a különböző aggregátsági szintű adatok összekapcsolásának, egyén és környezete együttes vizsgálatának a programját:

¹⁰ Mindez egyszersmind rávilágít a célkben érintett két kérdéskör: az ökológiai tévkövetkeztetés és a kontextuális elemzés kapcsolatára is. Amint azt a példa mutatja, annak, hogy az egyének, illetve csoportok szintjén megfigyelt eredmények gyakran nincsenek összhangban egymással, egyik fő forrása épp a kontextuális hatás. (Erről bővebben lásd Moksony 1985: 20–26; 1990; lásd még Hanushek et al. 1974, amely az ökológiai tévkövetkeztetés Robinsón cikkében szereplő példáit elemzi újra a kontextuális hatás gondolatára támaszkodva.)

¹¹ Allen H. Barton és Peter H. Rossi – egykor mindketten Lazarsfeld közvetlen munkatársai – egybehangzó visszaemlékezése szerint Lazarsfeldben annak a Robert Mertonnal közösen vezetett szemináriumi beszélgetéssorozatnak a folyamán fogalmazódott meg a kontextuális elemzés ötlete, amelynek központi témája *Az amerikai katona* volt.

„Miért ne használhatnánk a csoportokra vonatkozó adatokat e csoportok tagjainak a jellemzésére? ...Egy katona, aki kimaradt az előléptetésből, és olyan egységnél szolgál, ahol szüke az előrejutás csatornája, másként érzi magát, mint az a hasonló sorsú társa, akinek az egységében mindenki mást előléptettek. [...] Ugyanúgy, ahogyan az embereket osztályozhatjuk demográfiai változók vagy beállítottságuk szerint, osztályozhatjuk őket annak a környezetnek a fajtája szerint is, amelyben élnek. Ez utóbbi esetben az egyének besorolásához csoportokat jellemző változókat használunk. A survey-elemzés ebben az esetben egyidejűleg terjed ki egyénekre és csoportokra vonatkozó adatokra.” (Kendall–Lazarsfeld 1950: 195–196.)

Ez a program öltött konkrét alakot később azokban a ma már klasszikusnak számító empirikus kutatásokban, amelyek az 1950-es években folytak a Columbia Egyetemen, a Lazarsfeld által alapított *Bureau of Applied Social Research* keretében. Lipset és munkatársai a nyomdászok szakszervezetében, Lazarsfeld és Thielens pedig egyetemi oktatók körében vizsgálták, miként befolyásolja a munkahelyi környezet – a nyomdaüzem vagy az egyetemi kar – az ott dolgozók magatartását (Lipset et al. 1956; Lazarsfeld–Thielens 1958). És ennek a programnak a hatását tükrözték azok a tanulmányok is (például Blau 1960; Barton 1968), amelyek az elsők között tárgyalták a kontextuális elemzés logikáját, a vele kapcsolatos elméleti és módszertani kérdéseket, s amelyek szerzői Lazarsfeld hallgatói, illetve munkatársai voltak a Columbia Egyetemen.¹²

6.

Az amerikai katona és a *Continuities in social research* – együtt olvasva – jól szemlélteti a különbséget egy módszer – mondjuk így – ösztönös és tudatos alkalmazása között, és jól mutatja annak a szerepnek a fontosságát, amit az elméleti-módszertani reflexió, az egyedi tapasztalat fogalmi általánosítása játszik a tudományos felfedezésben, egy új eljárás vagy megközelítésmód széles körű elterjedésében. Bármilyen sok és érdekes empirikus példa található is *Az amerikai katonában*, ezek önmagukban aligha hatottak volna oly megtermékenyítően, ha Kendall és Lazarsfeld nem próbálja meg *formalizálni e példák logikai szerkezetét*.

Ugyanígy, Stouffer és Lazarsfeld – egymás mellé állítva – jól érzékelteti a különbséget két kutatói alkat között. Vannak, akik – miként Stouffer is – elsősorban konkrét problémák megoldására törekszenek, és csak kevésbé törődnek azzal, hogy saját munkájukra reflektáljanak, s a megoldáshoz vezető út szabályszerűségeit világosan,

¹² A történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy bár Lazarsfeld volt az, aki a kontextuális elemzést bevezette a szociológiai kutatásba, s bizonyos területeken – például a politikai magatartás vizsgálatában – hatása ma is egyértelműen kimutatható, a módszer napjainkban uralkodó változatának kialakulásában és fejlődéstörténetében már lényegesen kisebb szerepet játszott. Ez a változat – amely többszintű, illetve hierarchikus lineáris modellezés néven vált ismertté a szakirodalomban – az oktatáskutatásban és az ahhoz kapcsolódó iskola-lélektani vizsgálatokban bukkant fel először, s onnan terjedt át később a tarsadalmi kutatás más ágaiba. Lazarsfeld hatásának ezt az időbeli csökkenését jelzi, hogy míg a kontextuális elemzésről az 1970-es és 1980-as években írott munkák bőségesen hivatkoznak a műveire, addig a többszintű vagy hierarchikus elemzés legújabb áttekintéseiben (például Bryk–Raudenbush 1992; Kreft–de Leeuw 1998) a neve már szinte fel sem bukkan.

a kívülálló számára is követhetően megfogalmazzák. Mások – köztük Lazarsfeld – ezzel szemben az egyedi problémamegoldással azonos jelentőséget tulajdonítanak az elméleti-módszertani reflexiónak, *a megoldási folyamat fogalmi feldolgozásának*. Lazarsfeld maga is tudatában volt ennek a különbségnek; erről tanúskodik 1961-ből származó szóbeli visszaemlékezésének következő részlete:

„*Stouffer tanulmányait olvasva mindenütt érdekes újdonságokra bukkanunk, ezek azonban soha nincsenek a megfelelő címkével ellátva... Miközben Sam és én számos hasonló témán dolgoztunk, rendszerint teljes egyetértésben, ő megcsinálta a dolgot, én pedig egy jelmondatot fűztem hozzá.. Ő – hogy úgy mondjam – nem ismerte fel az általa végzett fontos dolgokat, ezáltal pedig bizonyos értelemben a saját szerepét csökkentette a szociológia történetében.*” (Idézi Platt 1996: 32.)

A kétféle személyiség típus – amint az Lazarsfeld szavaiból is kitűnik – távolról sem csupán lélektani vonatkozásban érdekes. A kutatói alkatnak fontos szerepe van a tudományos gondolatok közvetítésében, ezen keresztül pedig az illető tudósnak a tágabb szakmai közösségre gyakorolt hatásában.¹³ Erre utal az az elemzés is, amelyet Jennifer Platt végzett, s amely a Stouffer, illetve Lazarsfeld műveire hivatkozó munkákat hasonlította össze egymással. (Platt 1986). Platt két szempont szerint osztályozta ezeket a publikációkat: egyrészt megkülönböztette a Stoufferrel, illetve Lazarsfelddel személyes kapcsolatban álló, illetve nem álló szerzőket, másrészt megkülönböztette a módszertani és a nem módszertani jellegű hivatkozásokat. Az eredmények szerint a személyes ismeretség nélküli hivatkozások Stouffer esetében gyakrabban nem módszertani jellegűek, mint Lazarsfeld esetében. Ez Platt szerint azt jelzi, hogy „Stouffer módszertani ötleteinek felhasználásához nagyobb szükség van a személyes kapcsolatokra” (Platt 1986: 110).

7.

A kontextuális elemzéséhez hasonlóan tanulságos annak a tipológiának a története is, amelyet Lazarsfeld még a negyvenes években dolgozott ki a kétváltozós összefüggéseknek egy harmadik változó segítségével történő értelmezésére, s amely Lazarsfeld-féle magyarázó vagy elaborációs sémaként vonult be idővel a szakmai köztudatba. Ez a tipológia – mint ismeretes – három esetet különböztet meg egymástól: a *specifikációt*, amikor is az eredeti összefüggés nagysága vagy iránya a harmadik változó értékétől függően más és más;¹⁴ a *magyarázatot*, amikor is egy időben megelőző változó bevezetése megszünteti az eredeti kétváltozós kapcsolatot; és végül az *értelmezést*, amikor is a harmadik változó – időben a másik kettő közé ékelődve – közvetíti az eredeti magyarázó változó hatását (Kendall–Lazarsfeld 1950: 147–167; Lazarsfeld 1957).

A változók közötti viszonyoknak ehhez az osztályozásához a kiindulópontot Lazarsfeld számára egy egyszerű aritmetikai egyenlet jelentette. Ez az egyenlet az eredeti kétváltozós összefüggést két alkotóelemre bontja: egyrészt az úgynevezett

¹³ A fenti idézet emellett rávilágít Lazarsfeld kivételes gyakorlati – mondhatnánk, vállalkozói – érzékére is: arra, hogy mindig tudta, miként, milyen „körítéssel” vagy „csomagolással” lehet egy ötletet széles körben „eladhatóvá tenni”

¹⁴ Ezt az esetet ma általában interakciós hatásnak nevezi a módszertani szakirodalom.

parciális, vagyis a harmadik változó egyes kategóriáin belül érvényesülő – s ily módon e harmadik változótól független, attól mintegy „megtisztított” – kapcsolatokra, másrészt pedig azokra az úgynevezett marginális kapcsolatokra, amelyek a harmadik változó és az egyik, illetve másik eredeti változó között fennállnak. (A kiinduló összefüggés e két tényező súlyozott összege.) A dolog érdekessége, hogy *ennek az egyenletnek a felfedezése nem Lazarsfeld érdeme*: az elsőbbség Uldny Yule angol statisztikusé, aki már évtizedekkel korábban közölte a maga – a Lazarsfeldével matematikailag gyakorlatilag egyenértékű – formuláját. Yule azonban – amint azt Davis (1971: 189) hangsúlyozza – csupán aritmetikai érdekességet látott az általa kidolgozott levezetésben, s *nem vette észre annak messzeható általános módszertani következményeit*. Lazarsfeldre várt a feladat, hogy az algebrán túllépve ezeket a következményeket felfedezze és kifejtse, s egy egyszerű és önmagában nem túl sokat mondó matematikai eredményből kifejllessze a változók közötti kapcsolatok vizsgálatának átfogó szemléleti keretét.

Ez a példa különösen érzékletesen mutatja a fogalmi feldolgozásnak a tudományos felfedezésben játszott szerepét, s annak a nézetnek a tarthatatlanságát, amely a felfedezést a pusztá megfigyeléssel azonosítja. Ha azt kérdezzük, ki vetette első ízben papírra a két változó kapcsolatát annak összetevőire felbontó egyenletet, a válasz egyértelműen: Yule. Ha azonban úgy tesszük fel a kérdést, ki látta meg először, *„mit is mond” voltaképpen ez az egyenlet a statisztikai elemzés és általában a társadalomkutatás gyakorlata számára* – milyen tanulságai vannak például a hamis okság problémája vagy a kísérleti és a nem kísérleti jellegű kutatás közötti különbség szempontjából –, s ki fogalmazta meg elsőként világosan ezt a mondanivalót, a válasz már: Lazarsfeld. Yule rögzített egy tény, Lazarsfeld viszont *értelmezte* is azt, s ezzel lényegesen megnövelte annak a szakmai közösségre gyakorolt hatását.¹⁵

8.

A kontextuális elemzés kialakulásában, valamint a kétváltozós összefüggések értelmezésre szolgáló tipológia kidolgozásában játszott szerepének bemutatásából kirajzolódik Lazarsfeld általános módszertani filozófiája. E filozófia központi eleme a kodifikáció: *a kutatási gyakorlat szabályszerűségeinek, az alkalmazott eljárások, érvelési módok általános logikai szerkezetének explicitté tétele és rendszerbe foglalása* (vö. Glock 1979; Barton 2001).

Ez a szándék vezette Lazarsfeldet korábban már említett, Patricia Kendall-lal közösen készített tanulmányában, a *Problems of survey analysis*ben. „[E]nnek a cikknek a fő célja – írják a szerzők – azoknak az eljárásoknak a rendszerezése, amelyek felbukkannak *Az amerikai katonában*, ám nincsenek expliciten megfogalmazva”

¹⁵ Természetesen miként a gyógyszerek, úgy a Lazarsfeld-séma használata során is előfordultak nem kívánt „mellékhatások”. Az eredeti szándéktól eltérően a kutatók sokszor mechanikusan nyúltak az újabb változók bevezetésének eszközához, figyelmen kívül hagyva, hogy e lépésnek mindig előzetes elméleti megfontolásokon kell alapulnia. A kontrollváltozók alkalmazásának ezt a hibás gyakorlatát bírálta élesen kitűnő tanulmányában Robert Gordon (1968).

(Kendall–Lazarsfeld 1950: 187). És ez a szándék vezette őt az általa – Morris Rosenberggel együtt – szerkesztett híres tanulmánykötet, a *The language of social research* összeállításában is. A könyv bevezetőjében Lazarsfeld kifejti, miben látja a metodológia elsődleges feladatát. Eszerint a metodológus¹⁶ „konkrét kutatásokat vizsgál abból a szempontból, hogy milyen módszereket használnak, milyen mögöttes feltevésekkel élnek, s a magyarázatnak milyen fajtáját tekintik helyesnek. [...] [A] metodológus a ténylegesen alkalmazott kutatási eljárásokat rendszerezi annak érdekében, hogy feltárja közös vonásaikat, s mindazt, amit érdemes belőlük a jövőben is figyelembe venni.” (Lazarsfeld–Rosenberg 1957: 4.)¹⁷ Végül pedig ez a szándék vezette őt akkor is, amikor a *Bureau of Applied Social Research* vezetőjeként nem csupán arra törekedett, hogy minden, az intézmény keretében végzett empirikus vizsgálatnak – a tartalmi eredményeken túl – legyen valamilyen módszertani hozadéka is, de kifejezetten ösztönözte, hogy a ezeket a módszertani tanulságokat a kutatók az egyetemi képzésben hasznosítható formában is megfogalmazzák, és „oktatási segédletekként” közkinccsé tegyék (Glock 1979: 29).¹⁸

Mai szemmel nézve mindez kissé ódivatúnak tűnhet. Valóban, számos népszerű társadalomtudományi irányzat elutasítja a kutatási gyakorlat szabályszerűségeinek, az alkalmazott eljárások logikai szerkezetének explicitté tételére, világos rendszerbe foglalására irányuló igyekezetet, s helyette egy lazább, „informálisabb” módszertan mellett tör lándzsát.¹⁹ Bizonyos értelemben ebbe az irányba mutatnak napjaink be-

¹⁶ Lazarsfeld a metodológust megkülönbözteti a „technikustól” (Lazarsfeld–Rosenberg 1957: 4). Míg ez utóbbi elsősorban a „hogyan”-nal, az egyes eljárások konkrét végrehajtásának részletkérdéseivel foglalkozik, az előbbit inkább az átfogóbb kérdések, a kutatás általános logikai problémái érdeklik. E megkülönböztetés fontosságát nehéz volna túlbecsülni. Kiváltképp annak fényében, hogy a módszertanoktatás igen gyakran a szűken vett technikai kérdések tárgyalása irányába tolódik el. Amint azt Karl Popper már sok évvel ezelőtt szomorúan megállapította: „Égyre több tudományos jelölt részestül pusztá technikai képzésben, bizonyos mérési technikákban való jártasságban; nem vezetik be őket a tudomány hagyományaiba, a kérdezés kritikai hagyományaiba, nem tanítják meg őket arra, hogy inkább a nagy és megoldhatatlan rejtélyek kísértsék meg és irányítsák őket, mint a kis rejtélyek megoldhatósága” (Popper 1976: 157). Pedig, amint azt épp a világ egyik legkiválóbb statisztikusa, John Tukey hangsúlyozta: „A módszerekkel kapcsolatban az igazán fontos kérdés nem a »hogyan«, hanem a »miért«” (Tukey 1954: 36).

¹⁷ Jennifer Platt megfigyelése szerint ez a megközelítés – a már végrehajtott empirikus vizsgálatok módszertani szempontú újraelemzése – nem csupán Lazarsfeldet, de a korabeli módszertani irodalom egészét jellemezte. Mint írja: „[M]eglepő, hogy a módszertannal kapcsolatos monográfiák milyen nagy hányada áll mások által korábban elvégzett empirikus kutatások újbóli áttekintéséből. [...] a fejlődés úgy megy végbe, hogy a gondolkodás a gyakorlatra reflektálva válik mind tökéletesebbé.” (Platt 1996: 31.)

¹⁸ Lazarsfeld tervei között egy olyan oktatási központ létrehozása is szerepelt, amely egyebek között az effajta módszertani segédletekre támaszkodva nyújtott volna intenzív szakmai képzést leendő kutatók számára (Barton 2001). Ez a törekvése azonban nem járt sikerrel: a tervezett intézmény helyett végül a már befutott kutatóknak paradiomszi körülményeket biztosító *Center for Advanced Study in the Social Sciences* nyílt meg Kaliforniában.

¹⁹ Érdemes ebből a szempontból Lazarsfeld módszertani filozófiájával szembeállítani pl. Erving Goffmanét, aki úgy nyilatkozott egyszer, hogy bár módszerének helyes alkalmazásait föl tudja ismerni, a helyes alkalmazás szabályait képtelen meghatározni (Platt 1996: 32–33). És érdemes az itt mondottak szemszögéből megvizsgálni azt az etnometodológia képviselői által követett gyakorlatot is, amelyet – amint arra Lewis Coser vitriolos hangú bírálatában rámutatott (Cosser 1975: 697) – a publikálatlan kéziratokra és más, nem nyilvános forrásokra történő hivatkozások túlsúlya jellemmez.

folyásos tudományelméleti áramlatai is. Korábban már említett könyvében Thomas Kuhn például a tudásnak és az ismeretátadásnak azt a formáját hangsúlyozza, amely konkrét gyakorlati tevékenységen, nem pedig általános elveken, szabályokon nyugszik. Mint írja: „a tudósok... modellek alapján dolgoznak, gyakran anélkül, hogy tudnák...”, mely tulajdonságaik tették e modelleket a közösség paradigmájává. Éppen ezért nincs is szükségük a szabályok teljes halmazára.” (Kuhn 1984: 72–73.) Elmélet és gyakorlat, szabályok és példák viszonyával kapcsolatban pedig az utóbbiakat tekinti alapvetőbbnek: „Az alkalmazások nem csupán az előadást színező elemként, sőt mi több, nem is csak bizonyító anyagként szerepelnek a kézikönyvekben. Ellenkezőleg: egy elmélet elsajátításának folyamata az alkalmazások tanulmányozására támaszkodik” (74. o.). Nézetét Kuhn a munkáját ért támadások nyomán is fenntartotta; sőt, a könyv új kiadásához hét évvel később írt utószavában – ha lehet – még nagyobb jelentőséget tulajdonított a tudás azon formájának, amelyre „a hasonlósági összefüggés felismerése révén teszünk szert”, s amely „elsősorban nem szabályokban vagy törvényekben, hanem fizikai helyzetek sajátos szemléletében fejeződik ki” (252. o.). És még határozottabban képviselte azt a gondolatot is, miszerint a tudás „inkább a tudomány művelése, mint a tudomány művelésére vonatkozó szabályok elsajátítása révén szerezhető meg (253. o.).

Ebben az álláspontban természetesen sok az igazság: a tudás gyakran valóban inkább „megérzésen”, hasonlóságok ösztönös felismerésén, mintsem világosan körvonalazott szabályok követésén alapul; és ugyanígy vitathatatlan a példák, a gyakorlati alkalmazás fontossága is. Kuhn azonban – megítélésem szerint – *alábecsüli a fogalmi tisztázásnak a kutatásban és a tudósképzésben betöltött szerepét*. A példák – amint azt minden oktató nap mint nap tapasztalhatja – a legritkább esetben „beszélnek magukért”; ahhoz, hogy „mondanivalójuk”, a bennük rejlő általánosabb tanulság nyilvánvalóvá váljon, hogy kiderüljön, mire is szolgálnak igazából példaként, rendszerint nagyon is szükség van a fogalmi gondolkodásra. És nagy szükség van az olyan átfogó *fogalmi sémákra* is, amelyek megalkotásában Lazarsfeld igen komoly szerepet játszott, s amelyek közül az egyik legismertebbet – a kétváltozós összefüggések értelmezésére kidolgozott tipológiát – korábban részletesen is tárgyaltuk.²⁰

²⁰ Szintén Lazarsfeld nevéhez fűződik egy másik, ugyancsak nagy hatású fogalmi séma: az egyéneket és csoportokat jellemző tulajdonságok osztályozása (Kendall–Lazarsfeld 1950; Lazarsfeld–Menzel 1970). Ez az osztályozás különösen jól mutatja, mekkora szerepük van az efféle fogalmi sémáknak a tudományos problémák vizsgálatában és megoldásában: az ökológiai tévkövetkeztetés körüli vitákban megfogalmazott egyik ellenérv, miszerint e tévkövetkeztetés veszélye csupán bizonyos fajta aggregált adatok esetében fenyeget (Boudon 1980; Hummell 1972: 73), jelentős részben épp az egyéni és kollektív ismérveknek erre a Lazarsfeld-féle tipológiájára épült (erről bővebben lásd Moksony 1985: 26–28). Ezek mellett a Lazarsfeld által kidolgozott fogalmi sémák mellett a kutatást és az oktatást egyaránt alapvetően befolyásoló, azt is mondhatnánk: forradalmasító tipológiák további, immáron klasszikus példája az az osztályozás, amelyet Donald Campbell dolgozott ki az érvényesség fajtáinak illetve az empirikus vizsgálatok „belső érvényességét” fenyegető veszélyforrásoknak a megkülönböztetésére (lásd például Campbell 1978; Cook–Campbell 1979). A társadalompolitikai beavatkozások hatásával foglalkozó kutatások – az ún. *evaluation research* – módszertana ma már szinte elképzelhetetlen e nélkül a tipológia nélkül.

9.

Már dolgoztam ezen a tanulmányon, amikor a megrázó hír érkezett: meghalt Bertalan László. Ennek a tragédiának a fényében mindaz, amit Lazarsfeld módszertani filozófiájáról az előzőekben elmondtam, még nagyobb súlyt és jelentőséget nyer. A hazai szociológusok közül ugyanis talán ő állt legközelebb ehhez a filozófiához: ő volt az, aki a fogalmi elemzést, a kutatásban alkalmazott különféle eljárások, bizonyítási stratégiák és érvelésmódok általános logikai szerkezetének a vizsgálatát leginkább pedagógiájának középpontjába állította. Miként Lazarsfeld, ő is hitt a fogalmi tisztázás erejében. Hitt abban, hogy van értelme a jelenségek osztályozásának, megvilágító erejű tipológiák létrehozásának. Hogy van értelme megkülönböztetni egymástól egy szó jelentésárnyalatait. Ez a hit volt az alapja kivételes tanári teljesítményének; ez vonzotta diákok százait az óráira; ezért hallgattuk éveken át lankadatlan lelkesedéssel az előadásait.

Írásomat az ő emlékének ajánlom.

Irodalom

- Achen, Ch. H– W. P. Shively 1995. *Cross-Level Inference*. Chicago–London: University of Chicago Press
- Alpheis, H. 1988. *Kontextanalyse*. Wiesbaden: Deutscher Universitaets-Verlag
- Barton, A. H. 1968. Bringing society back in. Survey research and macro-methodology. *American Behavioral Scientist*, 12: 1–9.
- Barton, A. H. 2001. Paul Lazarsfeld as institutional inventor. *International Journal of Public Opinion Research*, 13: 245–269.
- Blau, P. M. 1960. Structural effects. *American Sociological Review*, 25: 178–193.
- Boudon, R. 1969. Secondary analysis and survey research: an essay in the sociology of the social sciences. *Social Science Information*, 8: 7–32.
- Boudon, R. 1980. Az ökológiai elemzésről. *Szociológia* (3–4): 467–469.
- Bryk, A. S.–S. W. Raudenbush 1992. *Hierarchical Linear Models. Applications and Data Analysis Methods*. Newbury Park, etc.: Sage
- Campbell, D. T. 1978. Reforms as experiments. In Bynner, John–Keith M. Stribley (eds.): *Social Research: Principles and Procedures*. London, 79–112.
- Campbell, D. T. 1988. „Degrees of freedom” and the case study. In Campbell, D. T.: *Methodology and Epistemology for Social Science*. Chicago: University of Chicago Press, 377–388.
- Cook, T. D.–D. T. Campbell 1979. *Quasi-experimentation: Design and Analysis Issues for Field Settings*. Chicago: Rand McNally
- Coser, L. A. 1975. Two methods in search of a substance. *American Sociological Review*, 40: 691–700.
- Davis, J. A. 1971. *Elementary Survey Analysis*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall
- Glock, Ch. Y. 1979. Organizational innovation for social science research and training. In Merton, R. K.–J. S. Coleman–P. H. Rossi (eds.): *Qualitative and Quantitative Social Research*. Papers in honor of Paul F. Lazarsfeld. New York–London: Free Press, 23–36.

- Gordon, R. A. 1968. Issues in multiple regression. *American Journal of Sociology*, 73: 592–616.
- Hanushek, E. A. et al. 1974. Model specification, use of aggregate data, and the ecological correlation fallacy. *Political Methodology*, 1: 89–107.
- Hummell, H. J. 1972. *Probleme der Mehrebenenanalyse*. Stuttgart: Teubner
- Kendall, P. L.–P. F. Lazarsfeld 1950. Problems of survey analysis. In Merton, R. K.–P. F. Lazarsfeld (eds.): *Continuities in Social Research. Studies in the Scope and Method of the 'American Soldier'*. Glencoe, Ill.: Free Press, 133–196.
- Kreft, I.–J. de Leeuw 1998. *Introducing Multilevel Modeling*. London, etc.: Sage
- Kuhn, T. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat
- Langbein, L. I.–A. J. Lichtman 1978. *Ecological Inference*. Beverly Hills–London: Sage
- Langer, W. 2000. *Einführung in die Mehrebenenanalyse*. <http://www.soziologie.uni-halle.de/langer/multilevel/skripten/intromla2.pdf>
- Lazarsfeld, P. F. 1957. Interpretation of statistical relations as a research operation. In Lazarsfeld, P. F.–M. Rosenberg (eds.): *The Language of Social Research*. 2nd printing. Glencoe, Ill.: Free Press, 115–125.
- Lazarsfeld, P. F.–M. Rosenberg 1957. General introduction. In Lazarsfeld, P. F.–M. Rosenberg (eds.): *The Language of Social Research*. 2nd printing. Glencoe, Ill.: Free Press, 1–12.
- Lazarsfeld, P. F.–W. Thielens 1958. *The Academic Mind*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Lazarsfeld, P. F.–H. Menzel 1970. On the relation between individual and collective properties. In Etzioni, A. (ed.): *A Sociological Reader on Complex Organizations*. London: Holt, Rinehart & Winston
- Lieberson, S. 1991. Small N's and big conclusions: an examination of the reasoning in comparative studies based on a small number of cases. *Social Forces*, 70: 307–320.
- Lipset, S. M. et al. 1956. *Union Democracy*. Glencoe, Ill.: Free Press
- Merton, R. K.–P. F. Lazarsfeld (eds.) 1950. *Continuities in Social Research. Studies in the Scope and Method of the 'American Soldier'*. Glencoe, Ill.: Free Press
- Moksony, F. 1985. A kontextuális elemzés. *KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek* (3)
- Moksony, F. 1994. The whole, its parts, and the level of analysis: Durkheim and the macrosociological study of suicide. In Lester, D. (ed.). *Durkheim 'Le suicide'. One Hundred Years Later*. Philadelphia: Charles Press, 101–114.
- Moksony, F. 1999. *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris Kiadó
- Platt, J. 1986. Stouffer and Lazarsfeld: patterns of influence. *Knowledge and Society*, 6: 99–117.
- Platt, J. 1996. *A History of Sociological Research Methods in America 1920–1960*. Cambridge: Cambridge University Press
- Popper, K. R. 1976. Ész vagy forradalom? In Papp Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Budapest: Gondolat, 147–163.
- Robinson, W. S. 1950. Ecological correlations and the behavior of individuals. *American Sociological Review*, 15: 351–357.
- Scheuch, E. K. 1974. Social context and individual behavior. In Dogan, M.–S. Rokkan (eds.): *Social Ecology*. Cambridge–London: M.I.T. Press, 133–155.

- Selvin, H. C. 1979. On following in someone's footsteps: two examples of Lazarsfeldian methodology. In Merton, R. K.-J. S. Coleman-P. H. Rossi (eds.): *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in honor of Paul F. Lazarsfeld*. New York-London: Free Press. 232-244.
- Stouffer, S. A. 1949. *The American Soldier. I-II*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Thorndike, E. L. 1939. On the fallacy of imputing the correlations found for groups to the individuals or smaller groups composing them. *American Journal of Psychology*, 52: 122-124.
- Tukey, J. 1954. Causation, regression, and path analysis. In Kempthorne, O. et al. (eds.): *Statistics and Mathematics in Biology*. Ames, Iowa: Iowa State College Press

Harcza István

**ÉSZREVÉTELEK
VALUCH TIBOR MAGYARORSZÁG
TÁRSADALOMTÖRTÉNETE
A XX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
CÍMMEL MEGJELENT KÖNYVÉHEZ
(Budapest: Osiris, 2001.)**

A könyv nagy haszonnal forgatható hiánypótló munka. A szerző az empirikus tényeket beépítette a társadalmi folyamatok történeti mozgásába, értelmezte azokat, és ily módon elkerülte, hogy csupán „ténytár” kerüljön ki a keze alól. Szervesen illeszkedő mozaikokból felépítve egy olyan társadalomtörténeti körkép bontakozik ki, amely a tényekre alapozva igyekszik egyfajta tablót összeállítani a magyar társadalomról. A KSH-ból származó adatok és egyéb információk korrektül kerültek be az anyagba. Minden elismerés a különböző idősoros adatok összeállításához. Az ezekkel kapcsolatos szerzői problémákkal kezdeném a részletesebb, ám nem túl nagyszámú megjegyzéseimet.

1) A szerző saját bevallása szerint sokat bajlódott a statisztikai kategóriákkal, elmondja, hogy „módszertani szempontból nehézséget jelent, hogy a statisztikai kategóriák igen gyakran és ideológiai alapon változtak” (15. o.). Így például a vallási tagságra, a társadalmi csoportokra, azon belül is az önállóakra vonatkozó statisztikai kategóriákat nem lehet hosszabb idősorban nyomon követni.

A sok bajlódás alapján érthetően fakad ki a szerző, hogy „miközben rengeteg statisztikai adatgyűjtemény van, a lényeg időnként elvész az adatok között” (16. o.). E sommás megállapításban a szerzőnek igaza van, már csak azért is, mert közbeszúrta, hogy „időnként” vész el a lényeg, tehát időnként viszont benne van.

Azt gondolom azonban, hogy a szerzővel való egyetértés bővebb magyarázatra szorul. Kérdés tehát, hogy miért volt gondban a statisztikai idősorokat előállító társadalomtörténész.

Egyrészt azért, mert a statisztikát minden korszakban a valós és a vélelmezett megrendelők igényeihez igazodva igyekeznek összeállítani, és *e megrendelők körében a társadalomtörténészek sajnos az utolsó helyek egyikén állnak.*

Másrészt, mert a változó igények időnként szubjektívek vagy torzítóak lehetnek, amennyiben a szakmai szempontokon túlmenő szempontokat próbálnak érvényesíteni. *Előfordul azonban, hogy a változtatás alapjai szakmailag objektívek,* mert esetleg a társadalomban olyan változások következtek be, amelyek lehetetlenné tették a korábbi kategóriák alkalmazását.

Ez utóbbira két példát említenék. A hatvanas évektől kezdődően – viszonylag hosszabb ideig – a reprezentatív adatfelvételekre épített adatközlésekből eltűntek a háztartási alkalmazottra és a mezőgazdasági önállókra vonatkozó adatsorok. Ennek egyszerűen az volt az oka, hogy a csoportok létszáma oly mértékben csökkent, hogy a reprezentatív felvételekben a megfelelő elemszám hiányában nem lehetett közölni azokat.

Azt gondolom azonban, hogy a statisztika konkrét gondjai országonként ugyan jelentős mértékben eltérnek, ám az idősorok összeállítására tekintetben a magyar statisztika összességében nem rosszabb az átlagnál. Következésképpen ha a szerző más, akár fejlettebb statisztikai gyakorlattal rendelkező ország hasonló adatait próbálta volna összegyűjteni, akkor alapvetően hasonló természetű gondokkal találkozott volna.

2) Abban is igaza van a szerzőnek, hogy „*alapvető vonás a kategóriák leegyszerűsítése...*” (16. o.). Már mint a Statisztikai Hivatalban alkalmazott kategóriák leegyszerűsítése. Sőt az is igaz, hogy a korábbi időszakokban a külső kutatóknak nem sok lehetősége, vagy csak esetleges lehetősége volt a kategóriák szakszerű megfogalmazásában való közreműködésre.

Ám feltehetően az is igaz, hogy más országokban is alapvetően a társadalomkutatók körében zajlik a módszertani fejlesztés, legalább is azok a fejlesztések, amelyek az elmélyültebb társadalomkutatási érdekeket is szolgálják. Következésképpen nem lehet mindent a statisztikai hivatalokon számon kérni.

3) A szerző érthetően annyit tudott méríteni a különböző területekről, amennyit az adott terület kutatói a felszínre hoztak. Ez azt is jelenti, hogy *bizonyos területekről* – és most csak a KSH illetékességi körébe tartozó témaköröket említeném – *a lehetőségekhez képest viszonylag szerények a felhasználható eredmények.*

Az egyik ilyen kérdéskör a *rétegződés, azon belül is annak sokdimenziós megközelítése*, amelynek elmélyült kutatása előttünk áll, és e tekintetben a jövőben tovább kívánunk lépni. Mindenesetre tény, hogy a rétegződésen belül a társadalmi tagozódást leíró fogalmi keret jelenleg feltehetően nem képes pontosan tükröztetni a hazai valóságot. Jelenleg alapvetően két séma van „forgalomban”, az egyik a már hagyományosnak tekintett munkajellegcsoportok, a másik az úgynevezett EGP-séma (Erikson, Goldthorpe, Portocarero nevéhez kapcsolódóan), amely részben a munkaerő-piaci pozícióra alapozza a besorolási szempontjait (e mögött többnyire a jövedelmi pozíció húzódik meg), részben a munkamegosztásban elfoglalt helyre (szak-képzettség, beosztás).

Mindkét sémának alapvetően az a „gyengéje”, hogy csak az elsődleges munkaerő-piaci pozíciót veszi figyelembe, és nincs tekintettel a rétegződést meghatározó más dimenziókra. Tény, hogy nehéz olyan rétegződési sémát kialakítani, amely kiegyensúlyozottan veszi figyelembe a rétegződés szempontjából meghatározó foglalkozási pozíciót és az egyéb dimenziókat. Utoljára a nyolcvanas évek elején, *Kolosi Tamás* és csapata alakította ki a sokdimenziós megközelítést alkalmazó *státuscsoport-sémát*, amely feltehetően azért nem terjedt el széleskörűen, mert az egyes kategóriák társadalmilag nagyon heterogének voltak. A KSH 1999–2000-ben végzett életmód-időmérleg felvételsorozatában nagyon sok olyan információt gyűjtöttünk be, amely számottevő alapot nyújt a rétegződés sokdimenziós megközelítésére. Az itt szerzett tapasztalatokra építve szeretnénk megtervezni a 2003-ban induló rétegződésvizs-

gálatot. Minden erőfeszítésünket is figyelembe véve úgy vélem, hogy a KSH-ban kevés azon szakemberek száma, akiknek a munkája elégséges lenne a rétegződés különböző szempontjait kielégítő séma vagy sémák teljes igényű összeállítására.

A *másik*, bizonyos fokig az előbbi kérdéskörhöz is kapcsolódik a *szegénység sokdimenziós megközelítése*. E téren is utoljára a nyolcvanas években voltak olyan kutatások, amelyek – részben a deprivációkutatáshoz kapcsolódva – a szegénységet több komponens mentén próbálták bemutatni. Azóta többnyire a jövedelem, időnként a fogyasztás alapján próbálják a szegénység jellemzőit feltárni. E területen is a közeljövőben szeretnénk továbblépni.

A *harmadik* említésre méltó terület az *életmód-időmérleg-szabadidős szokások*. E terület talán az egyetlen, ahol vélekedésem szerint a szerző a lehetőségekhez képest kevesebb információt használt fel. Ám önkritikusan megállapíthatjuk, hogy ez a több információ is jóval kevesebb, mint amit a rendelkezésre álló adatbázisok lehetővé tennének, vagy amelyekre feltétlenül szükség lenne. E téren is a KSH szakértői kapacitásának a szűkössége szab korlátot. Más, az időmérleg-felvételek szempontjából szerényebb hagyományokkal rendelkező országokban jóval több kutató foglalkozik az időmérleg-vizsgálatoknak az életmódkutatásban való hasznosításával. Tehát e téren is várjuk az együttműködésre kész kutatókat és kutatóintézeteket.

Összefoglalásképpen: ezt a könyvet alapvetően egyéni kezdeményezésre lehetett megírni. Ám az a véleményem, hogy a kilencvenes évek átmenetéről és főleg az elkövetkező öt-tíz évről szóló társadalomtörténeti munka csak akkor lehet alapos, ha az a különböző műhelyek nagyon szoros együttműködésére alapul. Ha ez nem valósul meg, akkor a különböző diszciplínához tartozók csak „szűkített” képet tudnak adni a társadalom egészéről.

PROTEST IN BELGRADE

Mladen Lazić (ed.): *Protest in Belgrade*
(Budapest: Central European University Press, 1999)

A Belgrádi Egyetem Filozófia Tanszékének professzora, Mladen Lazić szerkesztésében megjelent tanulmánykötet a Belgrádban 1996 novembere és 1997 márciusa között lezajlott, az évtized egyik legfontosabb társadalmi mozgalmának tartott és a kommunista rendszer megkésett összeomlásának megnyilvánulásaként értékelt polgári és diáktüntetések dokumentálja. A két, párhuzamosan zajló tüntetéssorozat kiváltó oka az volt, hogy a helyhatósági választások eredményeit Slobodan Milošević semmissé nyilvánította tizennégy szerbiai városban, köztük Belgrádban. A mintegy öt hónapig tartóan és folyamatosan zajló civil megmozdulások, illetve diáktüntetések mérték az első komoly belső csapást a belgrádi rezsimre, elindítva a 2000-ben lezajlott rendszerváltáshoz vezető folyamatokat.

A kötet három fő részre tagolódik: a polgári tüntetéssorozattal kapcsolatos tanulmányokra, a diáktüntetésekről készült kutatásokra, valamint egy, a tüntetések a polgári engedetlenség szemszögéből vizsgáló elemzésre. A függelékben megtalálható a tömegmegmozdulások kronológiája, a polgári tüntetéssorozat kutatásához felhasznált kérdőív és a mintavételi terv. A már 1997 februárjában kiadott szerb nyelvű eredetihez képest az angol nyelvű változatban kevés a tartalmi módosítás, jelentősebb kiegészítések csupán a bevezetőhöz írt végzőban és a tüntetések kronológiájában történtek.

Az első részben található öt tanulmányban a Belgrádi Egyetem Filozófia Tanszéke Szociológiai Kutatóintézetének néhány fiatal tanáregéd kutatója a *Zajedno* ellenzéki koalícióhoz kapcsolódó polgári tüntetéssorozatot vizsgálja meg. Idősebb professzor kollégáik, köztük a szerkesztő Mladen Lazić is, a szakmai objektivitás céljából az aktív részvétel helyett a távolságtartást, fiatal kollégáik szakmai támogatását választják. Amint azt a szerkesztő bevezetőjében felvázolja, a váratlanul kibontakozó tömegtüntetések szakmailag is felkészületlenül érték a Szociológiai Kutatóintézet munkatársait. Elsőrendű céljuknak az események legalább részben szisztematikus dokumentálását tűzték ki, másodsorban a begyűjtött és csak részben feldolgozott információkat öntudatformáló eszközként kívánták visszacsatolni a folyamatban levő tömegtüntetés eseményeihez.

Bevezető tanulmányában Lazić a kérdőív-összeállítás és a mintavétel nehézségeiről szólva kifejti, hogy a kérdőívet állandó mozgásban levő tömeg lekérdezéséhez kellett igazítani, így tömörségre és világos megfogalmazásra kellett törekedni. A függelékben Slobodan Cvejić a mintavételi módszerrel szólva kitér arra, hogy a kutatott jelenség újszerűsége, a résztvevők számáról és összetételéről rendelkezésre álló objektív adatok hiánya miatt csupán az egyszerű véletlen mintavételi eljárás jöhetett szóba, melynek hatékonyságát a kérdezőbiztosoknak adott pontos instrukciókkal próbálták növelni. A hét napig tartó interjúzás eredményeként 483 kitöltött kérdőív szolgált a kutatás alapjául.

Az első rész indító tanulmánya *Marija Babović* munkája: *Potential for Active Society* (Az aktív társadalom kialakulásának lehetősége). A tanulmány empirikus része a polgári tüntetések résztvevőinek társadalmi-demográfiai jellemzőit vizsgálja. A szerző megállapítja a résztvevők városi középosztályhoz való tartozásából adódó rendkívül nagy strukturális homogenitását. A nemek szerinti részvétel vizsgálatából a nők magas részvételi aránya derül ki, ami nagyfokú társadalmi aktivitásukra enged következtetni. Az életkor szempontjából a fiatal (20–29 éves) és a középkorú (40–49 éves) korosztály dominált a tüntetők között. A tiltakozók iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlása mutatja a legnagyobb különbségeket Belgrád és Szerbia átlagjellemzőihez képest. A felsőfokú végzettségű szakemberek és diákok magas részvételi arányából és az alapfokú végzettséggel rendelkezők rendkívül alacsony részvételi arányából Babović azt a következtetést vonja le, hogy a politikai aktivizmushoz vezető civil öntudat forrása az iskolázottság. A munkásrétegek távolmaradását a radikális társadalmi változásoktól való félelmükkel, valamint a létformájukból adódó passzivitással indokolja.

A második tanulmány, *General Character of the Protest and Prospects for Democratization in Serbia* (A tiltakozás általános jellemzői és a demokratizálódás esélyei Szerbiában) címmel, *Slobodan Cvejić* munkája. A szerző azt vizsgálja, hogy a korábbi belgrádi megmozdulásokhoz képest az 1996–97-es tüntetések értékelhető-e a polgári Szerbia kollektív megnyilvánulásaként, a rendszerváltás lehetőségét is magukban hordozva. Megállapításai szerint a tüntetéssorozat a szerb társadalom egy fontos szegmensének társadalmi tudatosságbeli változását jelezte, a korábbi években eluralkodó tradicionalista, nacionalista, tekintélyelvű magatartással szemben. A kizárólag a választások eredményének elismerését követelő, a résztvevők többségét kitevő „legalisták” és a kizárólag Milošević lemondását követelő „puccsisták” jellemzőit vizsgálva a szerző arra a következtetésre jut, hogy a második csoportban a tekintélyelvűek, az idegengyűlölők és a radikálisok túlsúlyban voltak. Ezzel szemben a tiltakozások demokratikus jellegét és a résztvevők politikai érettségét látja igazolódni a többségi véleményt képviselő „legalisták” által kifejezett intézményes eljárásba vetett hitben. Cvejić a tüntetések jellemzőinek vizsgálatából arra következtet, hogy a polgári megmozdulásoknak általános modernizáló jellegük volt, követeléseik a politikai szférán keresztül törtek a felszínre, és a középosztály mélyebben fekvő érdekeit fejezték ki.

Vladimir Vuletić *Citizens in Protest* (Tiltakozó polgárok) című tanulmányának első fele a tüntetések formai jellemzőit vizsgálja, a résztvevők viselkedésmintáinak elemzése alapján. A szerző olyan tényezőket vizsgál meg, mint a tüntetéseken eltöltött idő hossza, a részvétel gyakorisága, a „kezdő” és a „tapasztalt” tüntetők viselkedése közötti különbségek, az iskolai végzettség és életkor szerinti viselkedésbeli különbségek, a szlogenek iránti preferencia, a félelem szerepe és a tüntetések kimene- telével kapcsolatos várakozások.

A tanulmány második felében a szerző az új modernizációs elméletek tükrében és az empirikus kutatás eredményeinek alapján kifejti, hogy a korábbi tüntetésekkel szemben, melyek elsősorban politikai puccskisérletek voltak, az 1996–97-es polgári megmozdulások alapvető változást jelentettek azáltal, hogy felismerhető modernizációs jegyeket viseltek. Vuletić szerint a nacionalistának bélyegzett tiltakozások valójában túlléptek a *Zajedno* ellenzéki csoport hatáskörét, és egy olyan társadalmi je-

lenségge nőttek, amelynek fő mozgatóereje maga a lakosság egy része volt. Ezt a vezető szerepet a középosztály töltötte be, míg a politikai és kulturális elit szerepköre meglehetősen korlátozott volt. A szerző úgy véli, hogy az 1996–97-es polgári tüntetések az úgynevezett kelet-európai modernizációs modellhez állnak a legközelebb, mivel – a térségbeli rendszerváltásokhoz hasonlóan – a szerbiai megmozdulásokat egyaránt jellemezték olyan törekvések, mint a politikai és a gazdasági rendszerváltás, a gyors változások iránti vágy, a békés átmenetre fektetett hangsúly, a média fontosságának hangsúlyozása és a nemzetközi támogatásba vetett hit.

A következő tanulmány *Vladimir Ilic Social and Political Consciousness of Protest Participants* (A tüntetők társadalmi és politikai tudatossága) című tanulmánya. Ilic a tömegtüntetések ideológiai dimenzióját vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a hangsúlyosan osztály és városi jellegű tüntetések résztvevőinek társadalmi és politikai tudatossága egy adott társadalmi csoporthoz való tartozás függvénye volt, ugyanakkor rendkívül fejletlen és ellentmondásos – ez pedig a manipulálhatóság lehetőségét teremtette meg. Ilic szerint a tüntetők fogalmi zavarának egyik jele az volt, hogy az anyagi egyenlőséget az igazságosság alapfeltételének tekintették, de ugyanakkor a társadalmi haladás alapjának a magántulajdont tartották. A tekintélyelvűség elutasításának mértékét a magasan iskolázottak és a vállalkozók körében találta a legnagyobbak, a középiskolások és egyetemisták esetében a legkisebbnek. A tekintélyelvűséget elutasítók nagy része ugyanakkor a parlamentarizmus hívének is bizonyult. A szerző a kommunizmus felszámolásával és a Milošević elmozdításával egyetértő nagyszámú vállalkozó és menedzser radikalizmusát gazdasági érdekeik megnyilvánulásaként értékeli.

Az első rész befejező tanulmánya *Marina Blagojević The Walks in Gender Perspective* (A felvonulások a nemi szerepek szemszögéből) című munkája. A kutató a nemi szerepeknek a polgári és a diáktüntetésekben megnyilvánuló dimenzióit több irányból vizsgálja. A tiltakozásokon való részvétel, viselkedés és attitűdök nemek szerinti vizsgálata során olyan tényezőket vett figyelembe, mint a társadalmi hovatartozás, az életkor szerinti megoszlás, párttagság, a tüntetések vezetői hierarchiájában elfoglalt hely. E tényezők vizsgálata során megállapította, hogy a diáktüntetések férfi résztvevői pontosabban fejtették ki követeléseiket, míg a nők az erőszakmentes módszereket részesítették előnyben. Ugyanakkor, a férfiakéhoz hasonló részvételi és magatartásbeli jellemzőik ellenére – különösképpen az erősen patriarchális jegyeket viselő diáktüntetések esetében – a nőket kiszorították a döntéshozatali pozíciókból. A szerző az 1996–97-es tüntetések fontosságát a nőmozgalom szempontjából értékelve kifejti, hogy a tömegmegmozdulások a különböző önszerveződő civil nőcsoportok tevékenységének is köszönhetőek, és ugyanakkor a nőmozgalmak közötti összefogás lehetőségét is megteremtették.

A diáktüntetésekről készült felméréseket a Belgrádi Egyetem Pszichológiai Intézetének munkatársai végezték. A Szociológiai Intézet kutatóihoz képest ők már rendelkeztek bizonyos tapasztalattal ezen a téren, mivel az 1992-es diákmegmozdulások során már folytattak kutatásokat. Az 1996–97-es tüntetések esetében az 1992-ben kifejlesztett módszertan alapján dolgoztak. A tanulmányok alapjául a tiltakozások során készült három felmérés eredményei szolgáltak.

Bora Kuzmanovic: Value Orientations and Political Attitudes of Participants (A résztvevők értékrendválasztása és politikai attitűdjei). A tanulmány egy 402 diákból álló minta lekérdezésének főbb eredményeit közli. A mintában nem volt egyenlően reprezentálva minden egyetemi kar, a nemek szerinti megoszlás majdnem azonos volt. A diákok nagy része belgrádi volt, vagy más városi környezetből származott, ami a Belgrádi Egyetem diákjainak általános jellemzője. Kétharmaduk vallotta szerbnek magát, és családját a többségük középosztálybelinek nevezte meg, amit a szülei foglalkozás szerinti besorolása is igazolt.

Kuzmanovic arra kereste a választ, hogy a spontán diáktüntetésből kinőhet-e egy hosszú távú célokkal rendelkező mozgalom. Kutatása során a diáktüntetésekben résztvevők értékrendjének és politikai attitűdjeinek különböző elemeit vizsgálta meg.

A demokratikus értékrend elfogadását egy negatív kijelentéseket tartalmazó hatpontos skálán vizsgálva megállapította, hogy a válaszadók többsége a demokratikus értékrend híve, viszont arányuk csökkenő tendenciát mutatott az általános szinttől a konkrét kérdések felé haladva. A tekintély tiszteletének vizsgálatához egy hatpontos Adorno-féle skálát használt, és az eredmény azt bizonyította, hogy a diákok jóval nagyobb része utasítja el ezt a fajta értékrendet, mint az átlaglakosság vagy korábbi tüntetések résztvevői. A hallgatók szabadsággal és egyenlőséggel kapcsolatos értékrendjét a két érték szembeállításával vizsgálta úgy, hogy a válaszadóknak a két alternatíva közül kellett választaniuk. Csakúgy, mint a polgári tüntetésekben készült felmérések esetében, a diáktüntetéséről készült kutatás is azt találta, hogy a válaszadók többségének a nemzeti identitás hazafiassági kérdés, és egy csoporthoz való tartozás pszichológiai igényét elégíti ki. Ugyancsak jelentősnek bizonyult azok aránya, akik más nemzetekkel szemben gyanakvást és félelmet éreztek, valamint azok száma is, akik Koszovó esetében elutasították a demokratikus megoldásokat, annak ellenére, hogy a demokrácia értékrendje iránt fejezték ki preferenciáit.

Dragan Popadić: Student Protests: Comparative Analysis of the 1992 and 1996–97 Protests (Az 1992-es és az 1996-97-es diáktüntetések összehasonlító elemzése). A szerző a két tüntetés összehasonlítását a két empirikus felmérés eredményeinek összevetése és sajtóbeszámolók alapján végezte. Az 1992-es felmérés egy 374 diákból álló minta lekérdezése alapján készült a tüntetés 12. napján. Az 1996–97-es tüntetések esetében az összehasonlítás alapja az 1996. december 8–11. között készült második felmérés, amely a polgári és a diáktüntetések résztvevőit és a részt nem vevőket egyaránt vizsgálta. A mintát egy 180 főből álló diákcsoport képezte, akik rendszeresen vagy időszakosan részt vettek a tiltakozásokon.

Popadić következtetései alapján az 1992-es diáktüntetések résztvevőinek követelése jóval ambiciózusabbak voltak, mint négy évvel később, mivel akkor a kormány, a parlament és maga Milošević lemondását is követelték. Ugyanazon kérdésekre adott válaszok összevetése alapján az is kiderült, hogy az 1996–97-es tüntetések résztvevői erősebben bíztak a kompromisszum, illetve követeléseik teljesítésének lehetőségében, amit a szerző kisebb horderejű követeléseiknek tulajdonít. Az 1996–97-es diáktüntetőkre nemcsak nagyobb eltökéltség és optimizmus volt jellemző, hanem nagyobb külső támogatottságban is részesültek. A kutató azt is megállapítja, hogy a diákok mindkét alkalommal elhatárolták magukat a párhuzamosan zajló politikai tüntetésektől, viszont a pártszimpátiára vonatkozó kérdésekre mindkét esetben a legalacsonyabb értékelést a kormánypárt, a legmagasabbat pedig az ellenzéki koalíció kapta.

Andjelka Milić–Ljiljana Čickarić–Mihajlo Jojić A Generation in Protest (Tiltakozó generáció) című tanulmánya zárja a második részt. Az empirikus kutatás a diák-tüntetések személyiségét vizsgálja meg, a diákokat a szocializáció során ért hatások függvényében. A kutatás az általános társadalmi keretet képező jugoszláv összválságon belül működő két fontos szocializációs erő, a család és a diákmegmozdulások szerepét vizsgálta.

A felhasznált kérdőív két tematikus részből állt: az első a tüntetés résztvevőinek egyéni jellemzőire irányult, a második a család és – ezen belül – a szülők szerepét vizsgálta a válaszadó éretté válásának folyamatában, a harmadik pedig a tüntetés szervezésére, a részvételre és tapasztalatokra vonatkozott. A minta két diákcsoportból és egy kontrollcsoportból állt. Az első diákcsoportot 107 fő alkotta, amely a tüntetések vezetésében, szervezésében és lebonyolításában aktívan résztvevőket tartalmazta. A második csoportba 118 véletlenszerűen kiválasztott rendszeres résztvevő tartozott. A kontrollcsoport ugyancsak véletlenszerűen kiválasztott 110 diákból állt, akik nem vettek részt a tüntetéseken.

A felmérés eredménye a „résztvevők” nagyobb függetlenségére és sikerességére utalt, ugyanakkor a jövőbeni tervek tekintetében a „részt nem vevők” nagyobb pragmatizmusról tanúskodtak. A kutatók szerint bár mindhárom csoportbeli diákok szülei átlagosnál magasabban képzetek voltak, a három csoport közötti attitűdbeli különbségek eltérő társadalmi rétegekhez való tartozásukat jelzik. Eszerint az első csoport szülei a felsőközéposztályhoz vagy egyéb elitcsoportokhoz tartoztak, a második csoport a középosztály alsóbb rétegeihez, míg a harmadik csoport megoszlott a különböző rétegek között. Tekintélyelvű neveletésben a harmadik csoportokhoz tartozók részesültek leginkább, míg az első csoport tagjainak szülei voltak a legengedélyesebbek. A szerzők szerint a „résztvevőket” a „részt nem vevőktől” politikai szocializációbeli eltérések különböztették meg. A „résztvevők” szülei nyomdokaiba léptek, de nem azért, hogy elfogadják azok értékrendjét és politikai nézeteit, hanem mert neveletésük inspirálta és motiválta őket a társadalmi aktivitásra.

Sreten Vujović Protest as an Urban Phenomenon (A tüntetés mint városi jelenség) című befejező tanulmánya a városi jelleget viselő polgári és diáktüntetések a polgári engedetlenség ritka megnyilvánulásaként vizsgálja meg. Szerinte, jellegüknek fogva, ezek a tüntetések beleillenek a modern társadalmi mozgalmak képletébe, mint olyan pártsemleges, önkéntes, spontán és békés tömegmegmozdulások, amelyek új módszereket és kifejezési formákat alkalmaznak, és új nyelvezetükkel, szimbolikájukkal, valamint médiabarát megnyilvánulásukkal ellenzéki vagy alternatív politikai kultúrát alakítanak ki.

MUNKANÉLKÜLISÉG A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI RÉGIÓBAN

Nikolai Genov (ed.): Unemployment. Risk and Reactions.
(Sofia: Friedrich Ebert Stiftung, 1999)

Jelen írás a Nikolai Genov által szerkesztett *Munkanélküliség – Kockázat és reakciók* című tanulmánykötet írásait tekinti át, azzal a szándékkal, hogy általános keretbe helyezze a munkanélküliséggel kapcsolatos nemzetspecifikus és globális jellemzőket, illetve megoldási stratégiákat. Recenzióm korlátozott terjedelmére, valamint a kötet gazdag tematikájára való tekintettel a közép-kelet-európai munkanélküliség aspektusait a teljesség igénye nélkül, röviden, felsorolásszerűen mutatom be.

A munkanélküliség egyike azon általános gazdasági és társadalmi megpróbáltatásoknak, melyek a legtöbb ország számára kihívást jelentenek. A világ munkaképes népességének egyharmada alulfoglalkoztatott vagy munkanélküli, írja Nikolai Genov bevezetőjében. A probléma elsősorban Közép-Kelet-Európában égető, ahol a látszólag teljes foglalkoztatottság 1989 után hirtelen erőteljes munkanélküliségbe csapott át. A helyi intézményeket felkészületlenül érte a nyugat-európai méreteket öltő munkanélküliség, az azzal együtt járó társadalmi és gazdasági hanyatlás. A fő probléma az anyagi források hiánya ahhoz, hogy munkahelyeket létesítsenek, a munkanélkülieket tovább- vagy átképezzék és tisztességes munkanélküliségi-járadékot biztosítsanak a rászorulóknak.

Nikolai Genov szerint a közép-kelet-európai országok munkapiacai két, a változások okozta kihívással kell hogy szembenézzenek. Egyrészt a piacgazdaságra való áttérés komoly strukturális és intézményi reformokat követel meg. Másrészt ezen országok gazdasága, munkapiaca és oktatási rendszere az egyre gyorsuló globalizációs folyamathoz kell hogy adaptálódjon.

A globalizációval kapcsolatosan vitathatatlan – állítja Genov a kötetet indító tanulmányában – hogy erőteljes tendencia érvényesül a technika, a gazdaság, a politika és a kulturális folyamatok közötti kölcsönös függőség növelésére a munka területén. Általánosan elfogadott az a nézet, hogy az elzárkózott gazdaságoknak nincs jövőjük. Kizárólag a nemzetközi piacon és munkamegosztásban résztvevő országoknak van esélyük a sikeres, hosszú távú modernizálódásra. A globalizáció egyik formája a piaci liberalizáció, melynek hosszú és rövid távú, latens és manifeszt következményei nyomasztó bizonytalanságokat okoznak a foglalkoztatás és a munkanélküliség területén. Egy mindent felölelő változásban és súlyos pénzügyi nehézségek szorításában a közép-kelet-európai társadalmaknak olyan környezetben kell megküzdeniük a munkanélküliséggel, ahol még alig derengenek a termelés, elosztás és fogyasztási minták globalizálódásából származó bizonytalanságok. Nikolai Genov alapvető kérdésnek tartja e vonatkozásban, hogy hogyan alkalmazkodjanak a globalizációhoz a különböző országok úgy, hogy közben megőrzik és fejlesztik munkaerő-állományaik alkalmazhatóságát. A kérdésre a válasz egyelőre nem teljesen ismert. Egyes országok közelítenek a

munkanélküliségi probléma megoldásához, de a keleti régióban még igen nagy kockázatot jelent a tömeges munkanélküliség.

Egy évtizeddel a változások megkezdése után Közép-Kelet-Európában még mindig sokkolóak lehetnek az erőteljesen lecsökkent ipari termelés, a GDP, a foglalkoztatottsági arány mutatói. Ezek olyan szintre zuhantak, amit csupán erős katonai vereség vagy természeti katasztrófa okozta körülményekkel vonhatunk párhuzamba.

Az egyes országok negatív fejlődésének néhány specifikus oka és magyarázata mellett léteznek közös jellemzői is az általános közép-kelet-európai átalakulásnak. Ezeket Genov a következőkben vélte felfedezni:

1) *Technológiai fejletlenség* számos közép-kelet-európai országban.

2.) A változás másik fontos mozzanata a nyersanyagra és energiára épülő termelésről a *tőke- és tudásorientált termelésre* való áttérés. Ez a típusú technológiai átstrukturálás óriási befektetéseket igényel, melyeket a régió gyenge nemzetgazdaságai nem tudnak megvalósítani. Viszont ha meg is valósul valamilyen szinten a tőke- és tudásközpontú technológiák bevezetése, az általában csökkenti a munkaerő-állományt.

3) A gazdasági változások közül a *tulajdonjog* megváltozásának van a legrelevánsabb következménye a foglalkoztatásra és munkanélküliségre nézve. A kulcstéma: gyors magánosítás, a helyi árfolyamok lokalizálása, a költségvetési deficitek csökkentése a szociális alapok megnyirbálásával. Szabályszerűen kevés figyelem összpontosult a termelés és kereskedelem újraélesztésére. Ennek rövid távú következménye minden gazdaságban a termelés lecsökkenése és a fogyasztás összezsugorodása volt. Néhány országban ennek a folyamatnak már vége van (például Lengyelország, Kelet-Németország). Viszont a legtöbb régióbeli országban a rövid távúnak ígért, monetáris stabilizációval kapcsolatos szigorú intézkedések következményei igen hosszan eltartnak. Ennek legfőbb oka az, hogy a pénzügyi intézmények és a társadalombiztosítási rendszerek átalakítása előtt került sor a monetáris liberalizációra.

4) A gazdasági folyamatok csak kivételes esetben működnek az átmenetben a kereslet és kínálat mechanizmusai által. Valójában legfőbb mozgató erejük a *politikai döntésekben* és az intézményes rendelkezésekben volt. Legtöbb esetben a gazdaság negatív fejlődését nagyban befolyásoltak a politikai élet diszfunkciói, mint például az *állami intézmények meggyengülése*. Az ellenőrző mechanizmusok meglazulása viszont automatikusan magával hozta az árnyék- vagy rejtett gazdaság felemelkedését, a gazdaság egyre erőteljesebb dualizálódását.

Közép- és Kelet-Európában a technológiai újítás megszakadása, az ipari tervezés diszfunkciói, az állami intézmények szándékos vagy spontán gyengítése, valamint az érték- és normarendszerek válsága együtt jelentkeztek az infrastruktúrában és a kultúra működésében fellépő fejlődési rendellenességekkel. Ahhoz, hogy megfelelően kezeljék a kedvezőtlen helyzetet – írja Nikolai Genov – minden kelet-közép-európai társadalomnak *nemzeti stratégiát* kell kidolgozni a technológiai, társadalmi és gazdasági fejlődésre.

A változásoknak számos negatív hatása van a foglalkoztatásra is. Egyrészt abszolút értelemben csökkent a foglalkoztatottak aránya az egyes társadalmakban (kivándorlás, rejtett gazdaságban való foglalkoztatottság stb.). Másrészt megjelent a munkanélküliség, s ez addig ismeretlen méreteket öltött. Míg a nyolcvanas években a munkanélküliség rejtve maradt, a kilencvenes évek munkanélkülisége teljesen új és

fontos jelenség, mind gazdasági és politikai, mind pedig társadalmi és kulturális dimenziójában. A munkaviszonyok átalakulása a hosszú távú munkanélküliség gyors növekedését és állandósulását is maga után vonta.

A foglalkoztatott népesség általános csökkenésével együtt jár az egyik gazdasági szektorból a másikba való lényeges elmozdulás, állapítja meg Genov. Úgy tűnik, a gazdaság felgyorsított „tercierizációja” megy végbe, mivel az iparból felszabadult munkaerőt többnyire elszívja a terjedő szolgáltató szektor. Ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentősége is megnőtt, ami jelenthetné az „agrárosodást”. Viszont sem az egyik, sem a másik folyamat nem képes az összes felszabadult munkaerőt felszívni.

A kötet számos cikkében a különböző országok kapcsán felmerül, hogy végbement egy gyors differenciálódási folyamat, mely a társadalmakat jövedelem, szükségletkielégítés és életesélyek mentén strukturálta a képzettség, életkor, etnikai hovatartozás alapján. Az átmeneti társadalmakban a lakosság relatíve kis szegmense (körülbelül 8–12 százalék) képes kisebb-nagyobb mértékben felfelé mobilizálódni.

A változások győztesei és vesztesei között megjelenő különbségek meghatározzák a gazdasági, politikai és kulturális trendeket a régióban. Kétségtelen, hogy a legfőbb nyertesek a sikeres vállalkozók, és a legnagyobb vesztesek a munkanélküliek, nevezetesen a hosszú távú munkanélküliek (Zhivko Nedev).

Közép-Kelet-Európában a változásokat tartós társadalmi kockázatok kísérték, mint a magas munkanélküliségi szint, a társadalmi struktúra erőteljes kettészakadása szegényekre és gazdagokra (Ljubisa Mitronic) vagy a magas bűnözési arány (Anna Mantarova).

Hogyan érinti a munkanélküliség a különböző csoportokat? Összevetve a kötet egyes szerzőinek adatait, röviden a következőket állíthatjuk. *Nemek* szerint vizsgálva a nők közt több a munkanélküli, még akkor is, ha kevesebb a női foglalkoztatott, mint a férfi. *Foglalkoztatási státus* alapján a munkanélküliek 60–70 százaléka kékgalléros, 25–30 százaléka pedig fehérgalléros, de az utóbbiak aránya főleg a fejlettebb országokban (Németország, Lengyelország) növekvő tendenciát mutat (Susanne von Bellow; Wielislawa Warzywoda-Kruszynska). *Korosztályok* szerinti bontásban a munkanélküliség elsősorban a 25 év alatti fiatalokat és a 45 év fölöttieket sújtja. Ebben a tekintetben kivétel Olaszország, ahol törvényes védelem alatt álnak az érett korú foglalkoztatottak, elsősorban azért, mert általában egyetlen jövedelemszerzők a családban (Antonio Chiesi). Végül pedig a *nemzetiség* szerinti megoszlás alapján lehet különbségeket észlelni a munkanélküliek között. Minden országnak megvannak a maga hátrányosabb helyzetben élő nemzeti kisebbségei. Bulgáriában, Magyarországon a roma etnikumúak esetében észlelhető kimagasló munkanélküliség. Ennek számos oka van: alacsony iskolázottsági szint, sajátos életvitel, a többségi társadalom előítéletei, negatív diszkrimináció (Zhivko Nedev). Németországban a törökök vannak hasonló helyzetben, valamint azok, akik nem beszélnek a többségi nyelvet (Susanne von Bellow).

Néhány posztkommunista átmeneti gazdaság munkanélküliségi adata látható a következő táblázatban, melyet Vladimir Rukavisnikov az oroszországi helyzetről írott tanulmányában közölt:

Ország	1995	1996	1997	1998
Cseh Köztársaság	2,9	3,5	5,0	6,0
Magyarország	10,4	10,5	10,0	9,0
Bulgária	11,0	12,5	16,5	19,0
Lengyelország	14,9	13,6	11,9	11,5
Románia	8,9	6,1	9,2	9,0
Oroszország	8,8	9,3	9,7	11,8

Forrás: Vladimir Rukavisnikov: *Is Russia really becoming a third world country...*,
ld. a kötetben.

A fenti táblázatból látható, hogy négy átmeneti év alatt hogyan változtak a munkanélküliségi ráták az egyes országokban. Az időszakos változások azt mutatják, hogy Oroszországban, Bulgáriában, Csehországban, Romániában növekvő trendet követnek a munkanélküliségi arányszámok. Ezek azok az évek, amikor a legtöbb strukturális változás játszódott le az egyes országokban, aminek elsődleges következménye a felszabadult munkaerőtömeg és a gazdasági visszalépés. Ma Lengyelország, Csehország, Magyarország helyzete a legkedvezőbb, míg Bulgária és Románia tovább süllyedt, egyre súlyosbodó gazdasági terheket viselve.

Zhivko Nedev a munkapiac egyik legkomolyabb problémájának a hosszú távú munkanélküliséget tekinti, mely például 1997-ben a bulgár munkanélküliek felét foglalta magában. A hosszú távú munkanélküliek fele több mint három éve keres munkát. Ők a „stagnáló munkanélküliek”, akik közt az alacsonyan képzett, 45 év fölötti nők, valamely kisebbségi csoport tagjai vagy a fogyatékosok a leggyakoribbak. A stagnáló munkanélkülieknek nullához közeli esélyük van újra elhelyezkedni, nemcsak azért – írja Zhivko Nedev – mert több vonatkozásban is hátrányos helyzetben vannak, hanem mert a megszerzett szakképzés és gyakorlat idővel elavul vagy elvész. Úgynevezett „deprofesszionalizáció” jellemző azokra, akik hosszasan kimaradnak a foglalkoztatott szférából.

A hosszú távú munkanélküliség – ahogyan azt Wielisława Warzywoda-Kruszynska tanulmányában kifejti – a társadalmi struktúrában belül is megmutatkozik azáltal, hogy nő a szegények száma, és mélyül a gazdag–szegény közötti szakadék. A tartós jövedelemkiesés tömeges elszegényedést okozhat. A munkanélküliségi támogatásokhoz korlátozott ideig juthatnak a rászorulóknak. Ugyanakkor a különböző társadalmi segélyek nem tudják az életminőség megfelelő szintjét biztosítani felhasználóiknak. Így nemcsak a szegények száma nő, hanem a szegénység mélysége is. Legkiemelkedőbb ilyen értelemben a jugoszláv társadalom, ahol sajátos helyzet állt elő a háborús viszonyokkal. Jugoszlávia valamikor – írja Ljubisa Mitrovic – közepesen fejlett ország volt,

* A statisztikai hivatalok által megadott munkanélküliségi ráták értelmezésekor mindig figyelni kell arra, hogy ezek az adatok alábecsülik a tényleges helyzetet, mert nem tartalmazzák a *latens munkanélküliséget*.

ma viszont egyike a legszegényebbeknek. Szerbiában a népesség 90 százalékát veszélyeztette az elszegényedés a kilencvenes évek közepén, amikor a munkanélküliség 24,2 százalékos volt. Az 1993-as hiperinfláció és 56,7 százalékos munkanélküliség szinte nyomorba döntötte a társadalmat, s ezt csak fokozták a belső konfliktusok.

Hasonlóan a szegénységhez, a hosszú távú munkanélküliség is újratermelődhet. A szegény, munkanélkülit is tartalmazó családokban a gyerekek alulképzettek maradnak, ami majd a munkapiaci kedvezőtlen helyzetet vonja maga után (Kiril Kertikov).

Ugyanakkor a hosszú távú munkanélküliség a társadalomtól való elidegenedéshez, elzárkózáshoz (Mariana Zakharieva), az értékrendszer megváltozásához és a különböző szubkultúrák kialakulásához vezet. Ebből a csoportból kerül ki a legtöbb bűnöző, és innen indul a fekete- vagy rejtett gazdaság fellendülése is.

A hivatalos gazdaságtól eltérő gazdaság jelenléte a mai társadalmakban senki számára nem kétséges, szögezi le tanulmányában Anna Mantarova. Érthetjük ez alatt a „második” gazdaság alatt a fekete, az illegális, rejtett vagy árnyék-, szürke, esetleg informális gazdaságot is. Bár az előbbi fogalmak minden esetben nem szinonimái egymásnak, mégis hasonló jelentéseket hordoznak. Az informális vagy rejtett gazdaság a közellenőrzésen kívül megszerzett jövedelmekre vagy juttatásokra vonatkozik. Arra, hogy a termelő- vagy kereskedelmi tevékenység létrehozásához illegális vagy/ és rejtett kapcsolati formákat használnak. Ez a kapcsolat két csoport közt alakul ki: a gazdag „munkáltatók” és a szegény munkavállalók között. Általánosan elfogadott – állítja Anna Mantarova – hogy a középosztály nem aktív résztvevője a rejtett gazdaságnak, viszont fogyasztója az így előállított javaknak és szolgáltatásoknak. A mai rejtett gazdaságok előfutára a szocializmusban az úgynevezett második gazdaság volt, mely akkoriban a központosított gazdaság által kielégítetlenül hagyott szükségleteket volt hivatott pótolni. Ma a rejtett gazdaság alapvetően más gazdasági és szociokulturális környezetben működik. Bulgáriában egyes elemzők szerint a teljes gazdaság 35 százalékát teszi ki a rejtett gazdaság. Az 1998-as bolgár statisztikai hivatal jelentésében az áll, hogy a GDP 21 százaléka származott rejtett gazdaságból. Magyarországon a kilencvenes évek közepén a legális gazdaság egyharmada, míg 1992-ben a GDP 24 százaléka származott a rejtett gazdaságból. Oroszországban a kilencvenes években a foglalkoztatottak 20 százaléka dolgozott feketén, és a jövedelmek 15-20 százalékát nem tartották nyilván (Anna Mantarova).

A munkanélküliség nagyban hozzájárul a rejtett gazdaság fejlődéséhez azért, hogy nagy tömeg munkaerő-fölösleget jelent, mely kész bármilyen munkát elfogadni. A rejtett gazdasági kapcsolatok a mezőgazdaságban, az építőiparban, a kereskedelemben, a szolgáltatások és a turizmus területén a legelterjedtebbek. Anna Mantarova a rejtett gazdaság legfontosabb feltételei között említi a következőket:

- a munkanélküliek vagy foglalkoztatottak gazdasági elszegényedése, mely újabb jövedelmek megszerzésére sarkallja a nélkülözőket;
- az alapvető ellenőrző és büntető intézmények nem hatékony működése;
- szociokulturális feltételek, melyek közül az értékrendszer átalakulása és az állami intézmények iránti attitűdök fontosak.

A kötet számos tanulmánya utal arra, hogy a munkanélküliek többsége úgy értelmezi helyzetét, mint makrotársadalmi problémát, amit csupán állami beavatkozással lehet megoldani. Az általános közvélemény is inkább hajlik az individuum felelősség alóli felmentésére, bár eléggé megoszlanak e tekintetben a többségi vélemények.

Amíg a bolgár közvélemény egyértelműen társadalmi kudarcnak tekinti a munkanélküliséget, addig a lengyelek fele-fele arányban tulajdonítják a társadalom, valamint az egyén kudarcának a problémát, írja Krzysztof Zagorski a *Munkanélküliség a lengyel és bolgár közvéleményben* című tanulmányában. Hasonló a helyzet a megoldási lehetőségekkel kapcsolatosan: a legtöbb munkanélküli vagy még várja a munkaügyi hivatalok segítségét, vagy saját maga néz „könnyebb” pénzkereseti lehetőségek után, gyakran sértve mások érdekeit és átlépve a törvényes kereteket. Az állam képtelen a paternalisztikus elvárásoknak eleget tenni, ami viszont csalódást, eltávolodást és az egyéni stratégiák felé való fordulást váltja ki, mely gyakran nem legális.

A gazdasági és társadalmi fejlődés történetében jól ismert jelenség a munkanélküliség. Minden fejlett ország szembesült ezzel a problémával. A megoldás változatos gyakorlatokat ölel fel, melyeket a különböző társadalmi rendszerek a közelmúltban hajtottak végre. Egyes megoldások magukban foglalják az intézményi korlátok alóli felszabadítást – hogy ösztönözzék az egyéni kezdeményezést – mások erősítik az állami beavatkozást. Gazdasági és politikai természetű mechanizmusokat egyaránt alkalmaztak a munkanélküliség kezelésére.

A közép-kelet-európai fejlődő társadalmaknak nincs hosszú távú állami stratégiájuk a probléma megoldására. Kézenfekvő, hogy a munkanélkülieket vagy munkába (új munkahelyek teremtése mellett), vagy átképzésbe kell bevonni. A legfejlettebb országok példáját kellene követni, akik hasonló nehézségekkel szembesültek a munkanélküliség kapcsán (Theodor Caplow). A fejlettebb országoknak – Zhivko Nedev szerint – több lehetőségük van a megoldásra, mert többet tudnak ráfordítani, több anyagi erőforrással, fejlettebb infrastruktúrával és nagyobb szakmai tapasztalattal rendelkeznek. Például új információs technológiákat használnak fel távmunkahelyek kiépítéséhez, kis- és magánvállalkozások fejlesztésére, a kultúra (főleg a média, zene ipar, kommunikáció), új minőségi szolgáltatások stb. területein való elhelyezkedési lehetőségek megteremtésére. Az információs technológiák globális elterjedése mély változásokat hoz a munka területein. Ez nemcsak a növekvő elvárásokban ölt testet az oktatás és szakmai képzés terén – mondja Zhivko –, hanem a humán erőforrásokkal szembeni magatartások, mint gazdasági tevékenység részei, is megváltoznak. A gazdasági siker egyre inkább függ a tudástól, az emberi képességek fejlettségétől stb. Ezek megszerzéséhez pedig hosszú távú, tartós változásokra van szükség az oktatási és képzési intézményekben, valamint nagyméretű anyagi és társadalmi befektetésekre.

A közép-kelet-európai régió fájdalmas átalakulását nem értelmezhetjük másképp – ahogy Nikolai Genov írja –, mint a nemzetgazdaságok erőteljes és kegyetlen hozzáigazítását a globális termelési és piaci követelményekhez. Ez magában foglalja a szakértelem és termelési technológia, a szervezési tervek és gyakorlatok átvételét, a nem hatékony termelési ágak berekesztésével és a nem hasznosítható munkaerők elbocsátásával együtt. A globalizáció pozitív hatásait az Európai Unióból kimaradt régióbeli államok nem érzékelhetik a közeljövőben. Ők az „útfüggőség” és a nagyhatalmak geostratégiai számításainak köszönhetően előreláthatatlanul hosszú ideig megőrzik majd a globális „agrárterületek” jellemzőit.

Csurgó Bernadett

KÖRNYEZET ÉS TÁRSADALOM

A Magyar Szociológiai Társaság
2001. évi közgyűlése és konferenciája

A Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) 2001. évi közgyűlését és konferenciáját november 22–23-án, Székesfehérváron rendezte meg, *Környezet és társadalom* címmel. A tudományos előadások mellett a témában a politika képviselői is megszólaltak. A kétnapos konferenciát két helyszínen tartották, a november 22-i plenáris ülés és közgyűlés a Szent István Művelődési Házban kapott otthont, a következő nap szakosztályi üléseire pedig a Kodolányi János Főiskolán került sor.

Laky Teréz emlékező szavai után a konferencia résztvevői egyperces néma tiszteletadással adóztak a közelmúltban elhunyt Rézler Gyula emlékének.

I.

A plenáris ülés vezető elnöke, Láng István akadémikus, az Országos Környezetvédelmi Tanács elnökhelyettese rendhagyó történeti áttekintéssel nyitotta meg a konferenciát. Nyitó gondolataiban a környezetről és társadalomról való együttgondolkodás kialakulásának legfontosabb állomásait villantotta fel. A fenntartható fejlődés fogalmi és gyakorlati fontosságát hangsúlyozta, elmondta, hogy ez a fejlődés három fő pilléren nyugszik: a környezeti, gazdasági és társadalmi pilléreken. Az MSZT már eredményeket ért el ebben a témakörben, természetesen főként a társadalmi pillér kérdésében, a fenntartható fejlődés keretein belül vizsgálva az életmód, életminőség, munka, nevelés és oktatás kérdéseit. Ezt a szemléletmodot bizonyítja a konferencia témaválasztása is.

Szirmai Viktória, a társaság elnöke *A környezetvédelem társadalmi problémáinak időszerűsége* címmel tartotta meg szakmai megnyitóját. Az előadást megelőzően az elnökszöveg köszöntötte a konferencia résztvevőit, a város meghívott vendégeit, és külön kiemelte, illetve megköszönte Székesfehérvár Megyei Jogú Város Önkormányzatának, a Fejér Megyei Önkormányzatnak, a Kodolányi János Főiskolának és az Alba Volán Rt.-nek a hozzájárulását a rendezvény létrejöttéhez.

Előadásában Szirmai Viktória arra keresett választ, hogy miért fontos a környezetvédelem társadalmi mechanizmusainak vizsgálata. Hangsúlyozta, hogy a környezetvédelmi döntéseket kutatásoknak kellene megelőzniük. A környezet válsága leginkább a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokra van hatással, a hátrányt szenvedő társadalmi jelenségek és csoportok kiemelten fontosak az MSZT számára.

A környezetvédelem olyan kérdés, ami csupán hangzatos politikai programként, valójában csak a választások körül jelenik meg. Utána háttérbe szorul, a médiát sem minden érdekli. Helyi szinten, az önkormányzatok sem tudnak igazán a környezetvédelemmel foglalkozni. A kilencvenes években az önkormányzatok számára a gazdasági és társadalmi válságkezelés, a piacgazdaság kialakításának támogatása, illetve a gazdaságfejlesztési stratégiák megalapozása jelentette a legnagyobb és legfontosabb feladatot. Ilyen feltételek között nem nagyon merültek fel környezetvédelmi kérdések, és ez különösen jellemző a történeti eredetű környezetvédelmi károkkal sújtott térségekre, ahol a privatizáció és a külföldi tőkebevonás érdekeinek inkább a károk elhallgatása, mint hangoztatása kedvezett.

Szirmai Viktória kiemelte, hogy a rendszerváltást követően új típusú környezet-szennyező folyamatok is megjelentek: a globális urbanizáció, a zöldterületeket felélő szuburbanizáció felgyorsulása, a városi környezetbe, illetve a városok környékére épített új lakóparkok, bevásárlóközpontok közlekedésnövelésből eredő káros hatásai. Az új folyamatok megítélése tekintetében azonban kialakult egyfajta társadalmi konszenzus. A szereplők egyetértenek abban, hogy a társadalmi és gazdasági problémák megoldásának az adott az egyetlen és helyes útja, még ha ez csak részben, vagy egyáltalán nem is felel meg az ökológiai érdekeknek.

Népes a környezetvédelem iránt elvi elkötelezettek tábora, de annál szűkebb a ténylegesen tenni akaróké. Sokak számára tehát nyilvánvalóak a környezeti problémák és károk, de egyéb társadalmi problémák komolyabb gondként jelennek meg, és így a környezetszennyezés kérdése háttérbe szorul. A környezetvédelem olyan probléma, amit főleg a nők, a fiatalok, az iskolázottabbak, települési szinten pedig a budapestiek tartanak inkább fontosnak. A téma aktualitását napjainkban az EU-integráció és a közelgő választások adják. Megfigyelhető némi együttműködés is a társadalmi aktorok között a környezetvédelem kérdéseiben. A kérdés csak az, hogy ez vajon meddig tart, és mi lesz az eredménye.

„A környezeti válság kifejezés mély és fontos társadalmi válságot fed el” – ezzel a gondolattal vezette be *Nincs társadalmi válság* című előadását Lányi András. Elmondta, hogy környezeti problémák természetesen vannak, de a tömeges tiltakozások nem a tudomány és ráció ösztönzésére jelennek meg. Ezek naiv érzelmi megnyilatkozások csupán, amit jól példáz egy kaliforniai lány esete, aki egy évig élt egy mamutfenyőn az erdőirtások ellen tiltakozva. Magyarázatként Edmund Husserl gondolatait idézte, aki szerint a racionalista kultúra csődjét a racionalizmus naturalizmusba való torzulása mutatja.

Az előadás további részében Lányi András azt vizsgálta, hogy mi okozza a racionalitásunk torzulását. Elsőként a környezeti paradigmát említette meg. Ez a paradigma rossz, mivel a környezeti kérdéseket a természettudományok és műszaki tudományok asztalára telja át. Így a társadalmi, gazdasági és kulturális okokkal senki nem foglalkozik. Következő okként a tudományos előrelátás kétoldalú helyzetét jelölte meg. A kétoldalú helyzet azt jelenti, hogy van előrelátás és még sincs. A tudósok előrelátása megkérdőjelezhető. A fő probléma az, hogy amit cselekszünk, az

* Az ilyen és hasonló jellegű tiltakozó akciókról többek között a *Cédrus* című folyóiratban lehet olvasni.

hosszabb távra terjed ki, mint az előrejelzés, amely szerint cselekszünk. Mindezek mellett a racionalitás torzulásáért a tudomány korrumpálódása is okolható.

A környezeti problémák esetében legtöbbször érvényesül az úgynevezett reciprokhatás: minél több még a választható alternatíva, annál kevesebb a döntéshozó, és mire már nagyon kevés választható alternatíva marad, akkorra szaporodik meg a döntéshozók száma. Ez azt jelenti, hogy a környezetvédők mindig későn jelennek meg.

A racionalitás torzulásának okai között utolsóként Lányi András a kérdések hamis tematizációját emelte ki. Ezen belül elsőként a gazdasági racionalitás fogalmát elemezte. Szerinte ez a racionalitás csak az egyéni aktusok szempontjából racionális, ugyanakkor ez az egyetlen legitím megjelenési módja a környezeti problémáknak. Ezt követően a többség–kisebbség megállapítását vizsgálta a kérdéskör kapcsán – erőteljesen önkényes, hogy kit is tekintenek kisebbségnek. Ez a látszólagos többség–kisebbség probléma tulajdonképpen szorosan kapcsolódik a közömbösség–érintettség problematikájához. A demokratikus döntéshozásban valójában az érintettek többsége nem vesz részt.

Az előadás zárógondolataként Lányi András összegezte, hogy tulajdonképpen miért nem beszélhetünk környezeti válságról. Véleménye szerint azért nincs környezeti válság, mert az embernek nincs környezete. Ennek magyarázata a környezet biológiai definíciójában keresendő. Az embernek nem környezete, hanem világa van. Ezt a világot a kulturális párbeszéd és a nyelv alkotja. Az ember tehát csak a tudás és a nyelv világában van jelen egyénként. Ugyanakkor az ember csak addig személy, ameddig emberhez méltó környezetben találkozunk vele. Tehát az ember lényéhez a környezet is hozzátartozik.

Tamás Pál a *Környezeti jövőképek és kitörési pontok (A magyar elitek ökotudatáról)* című előadásában a *Zöld belépő 2000* projekt eredményeiről számolt be. A kutatás három fő kérdéscsoportot tartalmazott: a kommunikáció problémáját, az alapértékeket és a „zöld kérdéseket”. Négy elitcsoportot kérdeztek meg: a parlamenti elitet, a gazdasági elitet, az állami köztisztviselőket, és az újságírókat.

A kommunikáció kérdéséről Tamás Pál úgy fogalmazott, hogy a magyar politikai nyelv „kizöldült” – mindenki imádja a környezetet, a zöld diskurzus elfogadottá vált. A vizsgálat azt mutatja, hogy a politikusok és újságírók a környezettel kapcsolatban alapvetően konfliktusokról beszélnek, míg a gazdasági és államigazgatási elit egyfajta kontinuos beszédmódot alkalmaz, tehát miközben elmondják, hogy vannak problémák, az előrehaladást hangsúlyozzák.

Az alapértékek témakörében öt kérdéskört, gondolatmechanizmust tartalmazott a kutatás. Az első a prevenció és adaptáció kérdése volt, ezt a felelősség-elhárítási mechanizmus kérdésköre követte. Harmadikként a hatékonyság kérdését vizsgálták, ezen belül a gazdasági, politikai és információs hatékonyságra helyezve a hangsúlyt. A következő gondolati mechanizmusként Tamás Pál a rövid táv dicséretét mutatta be, végezetül kiemelte, hogy jellemzően az összes közjátékos hangos konfliktusokat generál. Mellőzve minden racionalitást tulajdonképpen a konfliktusok hangereje hat egymásra.

A zöld kérdésekre vonatkozóan Tamás Pál a következő eredményeket emelte ki a közelmúltban végzett felvétel alapján: a válság kérdésével kapcsolatosan a minta 15 százaléka általános ökológiai válságot érzékelt, 40 százalék elfogadta, hogy van valamilyen helyi vagy strukturális válság, és a többség alapvetően rosszabbodást álla-

pított meg. Fontos, hogy a minta 80 százaléka nem lát különbséget a magyar kapitalizmus és a nemzetközi kapitalizmus környezetszennyezése között. Hangsúlyozta, hogy a zöld kérdésekkel kapcsolatban az elit fatalista, illetve egyfajta „fatalista optimizmus” jellemző rá.

Összefoglalásként elmondta, hogy Magyarországon a közjó rendkívül legyengített fogalom, a fenntarthatóság eszméjének is csak egy nagyon gyenge változata él, tehát, az az általános vélemény, hogy amit lehet, azt örököltük át az utódokra a természetből, de a legfontosabb mégis az, hogy jólétet teremtsünk az utódok számára. Mindezekhez pedig egy alapvetően gyenge állam társul, és az állam gyengeségei miatt nem lehet racionális környezeti szabályozást létrehozni.

Az előző előadáshoz hasonlóan Faragó Tibor, a Környezetvédelmi Minisztérium munkatársa *Nemzetközi környezetvédelmi szerződések megkötésének és végrehajtásának társadalmi feltételei* című előadásában a környezet és társadalom kérdésének szintén egy specialis részterületét ragadta meg. Az előadás központi témája a nemzetközi környezetvédelmi szerződések és ezek szereplői voltak. Ezen belül Faragó Tibor a szereplők körének eltérő feladatait és jogait, valamint a nyilvánosság kérdését elemezte. Hangsúlyozta, hogy az emberiség hatása a Földre folyamatos, és ez a hatás csak lassan, évszázadok alatt válik nyilvánvalóvá. Példaként az ózonréteg elvékonyodását, a biológiai sokszínűség csökkenését, a savasodást és az üvegházhatást említette meg. Az elmúlt néhány évszázadban környezeti hatásaink globalizálódása zajlott le. Válaszként addig jutott el a világ, hogy a legfontosabb kérdésekről már megszülettek a nemzetközi szerződések.

Az előadás következő részében Faragó Tibor a szerződések kialakulásának fő sajátosságait mutatta be. Egy nemzetközi környezetvédelmi szerződés kiindulópontja a probléma felismerése, amit tárgyalások követnek. A tárgyalásokon a felek megállapítják kötelezettségeiket, és megállapodnak a végrehajtás menetéről is. Nagyon sokféle érdek és ellenérdek ütközik meg egymással egy-egy ilyen tárgyalás keretében, sokszor majdnem lehetetlen állapotok vannak az ilyen nemzetközi fórumokon.

A szereplőkről Faragó Tibor elmondta, hogy a nemzetközi tárgyalások résztvevői államok, illetve kormányzatok képviselői. Országcsoportok alakulnak ki, például a hatást okozók és viselők szempontjából Észak–Dél és Kelet–Nyugat országcsoportokra oszlanak az államok. Az államokon kívül egyéb szervezetek is megjelennek, sokszor egy-egy tárgyalás alkalmával demonstrációkat is szerveznek. A döntésekben az államok érdekei mellett fontos szerep jut a sajtónak, az információ hatalma miatt, illetve a tudósoknak, akik a probléma értelmezésében játszanak fontos szerepet, ők képesek előre jelezni a jelenségeket. Összefoglalásként kiemelte, hogy ezeken a nemzetközi tárgyalásokon a környezetvédelmi egyezmények mellett politikai, biztonságpolitikai, gazdasági és még egy sor egyéb megállapodás is születik. A döntések mindig szigorú gazdasági feltételekre épülnek, és a feladatok ellátása rendkívül eszközigényes. A környezeti problémákban a felelősség nagyon nehezen osztható meg. A döntések mindig csak jobb vagy rosszabb kompromisszumok eredményei lehetnek.

Tovább finomítva a környezet és társadalom problémakörét Ángyán József, aki a környezet és vidéki társadalom, illetve agrárgazdaság kapcsolatát elemezte *Új európai környezeti kihívások és nemzeti feladatok előtt a magyar agrárgazdaság és vidéki társadalom* című előadásában. Ángyán József bevezetésként a *Nemzeti agrárvé-*

delmi program nehézségeiről beszélt. Az előzetes egyeztetések szerint 2000. január 1-jével kellett volna elindítani a programot, ez azonban nem történt meg. Elmondta, hogy hosszas csatározások eredményeként végül 2002 januárjában, csökkentett költségvetéssel és kísérleti jelleggel ugyan, de megkezdik a programot.

Az előadás következő részében a mezőgazdaság feladatairól, céljairól és funkcionális jellegéről beszélt. A mezőgazdaság egyik fő feladatáént a minőségi termelést jelölte meg, ezzel szemben azonban a termelés növekedésével párhuzamosan minőségi romlás figyelhető meg. A mezőgazdaság másik fontos feladata a munkahelyteremtés lenne, a technikai fejlődéssel azonban csökken a mezőgazdasági termelés munkaigénye. Lendületes előadásában Ángyán József felhívta a figyelmet a hatékonyság kérdésére is. Kiemelte, hogy a bruttó termelési értéket a ráfordítások növelték meg, a helyben termelt értékek aránya nagyon csekély. A mezőgazdasági termelés hatékonysága tehát megkérdőjelezhető. A fennálló agrárgazdasági rendszerrel szemben Ángyán a környezet- és tájgazdálkodás hatékonyságát hangsúlyozta. A környezet- és tájgazdálkodásnak az élelmiszer-előállításán túl környezeti, szociális és kultúrfunkciói is vannak.

Elmondta, hogy ezen új agrárgazdasági szisztéma sikerét jelzik az európai uniós tapasztalatok is. Az Unióban a táj, az élővilág és a környezet is a mezőgazdaság teljesítményeihez tartozik. Nem a termelés, hanem a mezőgazdaság ökoszociális funkciója a legfontosabb. Hangsúlyozta, hogy ez a termelési rendszer életesélyeket teremthet a vidékiek számára.

Az előadás zárógondolataként visszatérve a politikai feladatokra Ángyán József az *Agrárkörnyezeti program* jelentőségét emelte ki. Elmondta, hogy ez a program amellet, hogy piaciilag is megfelel a követelményeknek, számít a vidéken élő emberekre, és figyel a környezetre is. Racionális megfontolások alapján is ezt kell, illetve kellene választani. Végezetül kiemelte, hogy már csak néhány év van a felkészülésre, de van még idő értelmes megoldásokat találni. A legfontosabb azonban az, hogy el kell indítani a programot!

Az első nap délutáni programjaként a panel és a fórum került megrendezésre. A *panel* keretében Csepeli György és Ladányi János *Etnikai konfliktus* címmel egy most induló kutatásról számolt be. A kutatás célja azon konfliktustömeg vizsgálata, ami román és nem román között megjelenik, és amit a média is kommunikál. Elmondták, hogy a vizsgálat esettanulmányokra épül, amelyek segítségével a konfliktusok típusait, lefolyását és lehetséges magyarázatát kívánják bemutatni.

A vitaindító előadás után műhelyjellegű beszélgetés bontakozott ki az előadók és a közönség között. A hozzászólók (Wessely Anna, Neményi Mária, Csákö Mihály, Angelusz Róbert) főleg módszertani jellegű megjegyzéseket és kérdéseket vetettek fel. Többek között felmerült a romadefiníció kérdése, a konfliktus operacionalizálásának problémája és a mintaválasztás kérdése is. A beszélgetés végén Csepeli György és Ladányi János kiemelték, hogy hasonló beszélgetésekre és vitákra minden kutatás kezdetén szükség lenne, és az elhangzott kérdéseket és javaslatokat a kutatás során figyelembe fogják venni.

A *fórum* keretében, visszatérve a plenáris ülés témájához, a politika és tudomány képviselői közösen vitatták meg a környezet és társadalom legaktuálisabb kérdéseit. A vitát Tamás Pál vezette, a beszélgetésben részt vett Droppa György, a Zöld Demokraták vezetője, Ékes József az MDF részéről, Nemcsók János az MSZP képví-

seletében, Marelyin Kiss József, a Jelenkutató munkatársa, Mészáros József, az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóságtól és Krémer Balázs, az MTA SZKI kutatója. A résztvevők öt kérdést, illetve problémát vitattak meg. Elsőként a hazai közélet és a zöld politika viszonyát tárgyalták, majd a gazdasági elit zöld kérdések iránti nyitottságának kérdését vitatták meg. A globalizáció kérdésénél a résztvevők többsége azt nyilatkozta, hogy első lépésként helyi szinten kellene a környezeti problémákkal foglalkozni, ezt követően az EU-integráció környezetvédelemre gyakorolt hatását elemezték. Az utolsó kérdés kapcsán pedig – hogy mi ma a környezetvédelem leghangsúlyosabb kérdése, mik a legfőbb sikerek, illetve kudarcok – a zöld szemlélet problémáját emelték ki. A résztvevők többsége azt hangsúlyozta, hogy Magyarországon egyelőre még nem vált igazán fontos és időszerű kérdéssé a környezetvédelem. A zöld politika és zöld gondolkodás periférikus területnek számít a hazai közéletben és közgondolkodásban egyaránt. A legfontosabb cél a zöld gondolkodás elterjesztése, tehát hogy a környezeti szemlélet a magyar állampolgárok „vérvé váljon”!

II.

A konferencia tudományos programja keretében a második napon rendezték meg a Magyar Szociológia Társaság szakosztályainak ülését. A Kodolányi János Főiskolán hét szakosztály ült össze, a szekcióülések témájukban igyekeztek a környezet és társadalom témaköréhez kapcsolódva áttekinteni az elmúlt év munkáját és eredményeit.

Az Egészségzociológiai Szakosztály az egészség és társadalom problematikáját tárgyalta. Orosz Éva a kilencvenes évek egészségügyi reformalternatíváiról, Kollányi Zsófia a megelőzésről és annak módszereiről beszélt, Susánszky Éva és Szántó Zsuzsa pedig a laikus betegségfilozófiákról tartott két előadást a szakosztályi ülés keretében.

A Faluszociológiai Szakosztály rendkívül gazdag programmal állt az érdeklődők elé. Az esettanulmányok segítségével az előadók a változó természeti és társadalmi környezet kérdéskörét járták körül.

Hamar Anna az ökológiai megalapozottságú gazdálkodás kialakulásának esélyeiről beszélt a Bodroghözben végzett kutatásai alapján. Pethő László *Társadalmi és környezeti kihívások Lőrinciben* címmel tartott előadást, a falut különböző gazdasági és társadalmi részekre osztotta (volt gyár területe, központ stb.), és az átalakulást ezek segítségével szemléltette. Örszigethy Erzsébet a történeti falutípusok jellegzetességeit elemezte. Rácz Kata előadásában Kálmánháza változó agrárgazdaságát vizsgálta. Schwarcz Györgyi *Mit ér a siker, ha soltvadkerti* című előadása a soltvadkerti bortermelők típusait mutatta be. Dúró Annamária *Tanyasi életmód feketeföldön és homokon* címmel a szegedi és hódmezővásárhelyi tanyavilágot elemezte Erdei Ferenc tipológiai felhasználásával. Csurgó Bernadett *Gazdaasszonyok és farmerfeleségek* című előadásában Mezőtúr legnagyobb mezőgazdasági vállalkozóival, illetve a feleségeikkel készített interjúk segítségével vizsgálta a családon belüli munkamegosztás és döntések kérdését és az asszonyok gazdaságban betöltött szerepét. Timár Judit ugyancsak a nőkre helyezve a hangsúlyt a családok túlélési stratégiáinak regionális különbségeiről beszélt, egy nyugat-magyarországi és egy kelet-magyarországi

kistelepülésen végzett interjú vizsgálat eredményei alapján. Bemutatta az alkalmazkodás különböző feltételeit és ezek hatását a családok életére. Zárógondolataiban a gazdasági tőke meghatározó szerepét hangsúlyozta.

Koós Bálint a falusi turizmus Pest megyei sajátosságait vizsgálta, bemutatta a turizmus néhány gazdasági és szociális aspektusát, a működés legfontosabb feltételeit. Végezetül, az esettanulmányok körét zárva, Várad Mónika *Maga-teremtő vállalkozók* címmel egy nagykorúsi vállalkozó életútját és a várososhoz való viszonyát mutatta be.

Táll Éva, Kovács Teréz és Kovách Imre – kapcsolódva a szekcióülés témájához – a faluszociológia legaktuálisabb kérdéseit és az elmúlt év legfontosabb taglalták. Kovács Teréz a mezőgazdaság üzemszerkezetét elemezte, míg Táll Éva a falusi önkormányzatok eszközeit és lehetőségeit vizsgálta a környezetvédelemmel kapcsolatban. Bemutatta a környezetvédelem és önkormányzatok kapcsolatának nyugat-európai jellegzetességeit, az uniós országokban kialakult gyakorlatot. Végezetül a magyarországi helyzet elemzésével arra keresett választ, hogy a magyar önkormányzatok a környezetvédelmi problémák kezelésében az EU-csatlakozásig hova juthatnak el, illetve hova kellene eljutniuk.

Előadása keretében Kovách Imre két új, a rurálszociológia szempontjából is jelentős könyvről számolt be: a *Europe's Green Ring* a közelmúltban jelent meg az Ashgate Kiadó gondozásában. A könyvben a Green Ring-országokból származó szerzők – Portugáliából, Finnországból, Magyarországból stb., tehát azokból az országokból, amelyek a modernizáció centrumországoktól eltérő útját járták be, és amelyeknek a parasztság kiemelkedő szerepet játszott a történelmében – az elparasztiatlanodás, illetve újraparasztosodás modellje alapján elemzik az elmúlt évtizedek átalakulási folyamatait. A másik kötet, *A posztiszocializmus vége* a közeljövőben jelenik meg, ennek kapcsán Kovách Imre a vidéki társadalom és gazdaság rendszerváltás utáni sajátosságait mutatta be. Elmondta, hogy az elmúlt évtized mezőgazdaságot érintő politikai döntései átalakították a földtulajdon-viszonyokat és ezzel a földhasználat szerkezetét, a mezőgazdaság üzemszerkezetét és a foglalkoztatottsági viszonyokat is, a kérdéssel a kötet *Agrárpolitikai hatásvizsgálat* című tanulmány foglalkozik. A kötet egy másik tanulmánya pedig (*Vidéki történet*) azt a folyamatot elemzi, amelynek a következtében a „vidék” gazdasága, társadalma és politikai viszonyai a rendszerváltást követően sokszínűbbé, diverzifikáltabbá váltak.

A könyvismertetőt követően a szekcióülés résztvevői között élénk vita bontakozott ki az elparasztiatlanodás, illetve a vidék sokszínűsödésének kérdésével kapcsolatban.

A faluszociológiai tudományos és gyakorlati szakembereinek aktív részvétele, a fiatal kutatók egyre nagyobb arányú megjelenése és a gazdag témaválasztás a tudományterület képviselői közötti kommunikáció fontosságát és hatékonyságát mutatja. A szekcióülésen olyan kérdések kerültek napirendre, amelyek az elméleti és gyakorlati szakemberek számára egyaránt fontos és releváns problémaként jelennek meg.

A Gazdaságszociológiai Szekcióban két előadást hallgathattak meg a résztvevők. Makó Csaba, Simonyi Ágnes, Keszi Roland és Illéssy Miklós az új gazdaság jelenségeiről, Tóth István János pedig a cégek üzleti környezete és hatékonysága közötti kapcsolatról beszélt. Az előadásokat követően került sor az új kutatások bemutatására és megvitatására.

Az új kutatásoké, illetve kutatási témaköröké volt a főszerep az Oktatásszociológiai Szakosztály ülésén is. Rendkívüli témagazdagságról tett tanúbizonyságot ez a

szekció. Csákó Mihály a szcenárium módszert, Pethő László pedig a felnőttoktatás legújabb kérdéseit ismertette. Mezei István a képzettség és foglalkoztatottság területi különbségeinek 1867 és 1949 közötti történeti összefüggéseit tárgyalta. Fenyő Imre a környezetről mint fenomenológiai problémáról beszélt. Bojda Beáta a felsőoktatási hallgatók időmérleg-vizsgálatának eredményeit, Hrubos Ildikó az egyetem és társadalmi-gazdasági környezet koncepcióját, míg Pusztai Gabriella a társadalmi tőke hatását mutatta be a felekezeti gimnazisták továbbtanulási terveire nézve. A Debreceni Egyetem Nevelés és Művelődéstudományi Doktori Iskolájának hallgatói közül Horkai Anita *Screenagerek – Kommunikációs problémák a technológizált mindennapok iskoláiban*, Keller Magdolna *Határon túli magyar hallgatók a partiumi felsőoktatásban*, valamint Torkos Katalin *A zenész cigányok tanulással kapcsolatos attitűdjei* címmel tartottak előadást.

A Sportszociológiai Szakosztály résztvevői a *Sport, szabadidő és környezet* témakörében négy előadást hallgathattak meg. Elsőként Földesiné Szabó Gyöngyi a sport és környezet nemzetközi szakirodalomban való megjelenését mutatta be. Ezt követően Gál Andrea a sportolási szokások néhány egészségügyi vonatkozásáról tartott előadást, majd Gáldi Gábor és Soós István beszámolójára került sor *A magyar lakosság fizikai állapotának vizsgálata 1963–1996 között*, illetve *Roma fiatalok életmódja és sportolása a környezeti hatások tükrében* címmel.

A Város- és Lakásszociológia és a Környezetszociológia Szakosztály közös ülése tulajdonképpen a konferencia folytatásának tekinthető. A környezet és társadalom témaköréhez kapcsolódva a környezetvédelmi monitoring és a környezeti területfejlesztési politika kérdéseit tárgyalta meg a szekció. Berei Katalin bevezetője után az ülés előadói – Vécsey Pál, Dobozi Eszter, Kulcsár Gábor, Nagy András, Csizmady Adrienn, Ferencz Zoltán és Vári Anna – a kilencvenes évek regionális gazdasági folyamatainak elemzéséhez alkalmazható főbb indikátorok, az Európai Unió környezeti monitoringjának, a területfejlesztési monitoring, a lakótelepi folyamatok és az árvízkarok kérdéseit vitatták meg.

Ifjúságkutatások és eredmények az ezredfordulón címmel Gábor Kálmán elnökletével Bauer Béla, Kabai Imre, Laki László, Nemeskéri István és Tibori Tímea részvételével tartott vitautólást az Ifjúságszociológiai Szakosztály. A fiatalok társadalmi helyzete és különleges problémái az ezredfordulón központi kérdésnek számítanak hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt. A szakosztályi ülés résztvevői a kutatás irányvonalának meghatározása és gyakorlati megvalósítása mellett megvitatották az elmúlt évek eredményeit is.

A szakosztályok témaválasztásukkal hozzájárultak a környezet és társadalom témakörének további szempontokkal való bővítéséhez.

III.

A konferencia keretében került sor a Magyar Szociológiai Társaság éves közgyűlésének megrendezésére is. A közgyűlésen elsőként Szirmai Viktória, a társaság 2001. évi elnöke tartotta meg éves beszámolóját. Elmondta, hogy az előző évi ígéreteihez híven sikerült a társaság anyagi helyzetét stabilizálnia, amit az intézményi tagság bővítésével sikerült megvalósítania. Céljai között szerepelt a társasági élet dinamizálása is, ebben is sikerült eredményeket elérnie. Ennek kapcsán a Pallasz Páholynak megrendezett állandó klubesteket emelte ki, s elmondta, hogy eddig három programra került sor. *A családi kapcsolatok alakulása* címmel az első rendezvény márciusban volt, ezt a *Nők a szociológiában* című klubest követte, és a közelmúltban került sor egy beszélgetésre Angelusz Róbert új könyve, *A láthatóság görbe titkerei* apropóján *Szemtől szemben* címmel. Végezetül a szakosztályok munkáját értékelte. Hangsúlyozta, hogy a szakosztályok önállóan tevékenykednek Dicséretesnek tartotta, hogy több szakosztály közösen is szervezett konferenciát. Három új szakosztály tervéről, illetve megalakulásáról számolt be. A Szociális Munka Szakosztály, a Regionális szociológia Szakosztály, és az Idegen nyelvi tagozaton belül a Francia tagozat a közeljövőben megkezdte munkáját. Zárógondolataiban Szirmai Viktória elmondta, hogy alapvetően eredményesnek tekinti ezt az évet. A konferencia is azt mutatja, hogy kemény munkával lehet eredményeket produkálni, és külön kiemelte, illetve megköszönte Heleszta Éva és Tibori Tímea munkáját, akik nagyon sokban hozzájárultak az elmúlt év sikeréhez.

Az elnöki beszámolót követően Tibori Tímea, az MSZT titkára ismertette a társaság pénzügyi helyzetét. Elmondta, hogy az intézményi tagságnak és az egyéb támogatásoknak (pl. akadémiai támogatás, konferenciák) köszönhetően ezt az évet pozitív mérlegel zárta a társaság. Külön kiemelte a Sunbelt-konferenciát, a network-kutatók éves konferenciáját, amit 2001-ben Magyarországon rendeztek meg, az esemény magyarországi főrendezője Sik Endre volt. Végezetül hangsúlyozta, hogy továbbra is cél az intézményi tagság bővítése és ezáltal a társaság anyagi helyzetének javítása, illetve stabilizálása.

Következő napirendi pontként Tardos Róbert tartott beszámolót a Szociológiai Szemle helyzetéről. A Szemle pénzügyi helyzete a pályázatoknak és támogatásoknak köszönhetően az elmúlt évben is stabil volt. Fontos előrelépésként jelölte meg, hogy a lap angol változatát, a *Review of Sociology*-t az Akadémiai Kiadó vette át, így kisebb példányszámmal ugyan, de nemzetközi terjesztéssel jelenik meg. Hangsúlyozta, hogy továbbra is törekednek arra, hogy a magyar és az angol nyelvű számok között átfedés legyen. Elmondta, hogy a lap internetes változata már 1996-ig visszamenőleg elérhető. A fentiek mellett Tardos Róbert két fontos eseményt emelt ki az elmúlt évből, az egyik a Szelényi Ivan vendégszerkesztésével megjelent különszám, a másik a Némedi Dénesnek *A szociológia egy sikeres évszázad után* című tanulmánya nyomán kibontakozó vitasorozat volt. Végezetül a folyóirat technikai kérdéseivel összefüggésben hozzátette, hogy az elmúlt évben több anyag érkezett a szerkesztőségbe, és ez több lehetőséget ad a szelekcióra is. Ez évtől a Tanulmányrovaton túl a Műhely is lektorálják, mindez a lap színvonalát hivatott emelni.

A beszámolókat követően a Magyar Szociológiai Társaság díjátadó ünnepségére került sor. Elsőként a Polányi-díj került átadásra, amellyel az év legjobb szociológiai tanulmányát, illetve könyvét jutalmazzák. Az év legjobb könyve kategóriában idén két díjat osztottak ki, a megosztott díjat Ferge Zsuzsa és Angelusz Róbert kapták az *Elszabaduló egyenlőtlenségek: állam, kormányok, civilek* (Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület–ELTE Szociológiai Intézet, 2000), illetve *A láthatóság görbe tükrői – Társadalompolitikai tanulmányok* (Új Mandátum, 2000) című könyvekért. A díj tanulmány kategóriájában Némedi Dénest illette elismerés *A szociológia egy sikeres évszázad után* című vitaindító tanulmányáért (Szociológia Szemle 2000/2.). A társaság másik díja az Erdei Ferenc-emlékérem, amit minden évben a fiatal, 35 év alatti kutatóknak ítélnek oda eddigi sikeres munkájuk elismeréseként. Az Erdei-díj idej díjazottjai Albert Fruzsina és Dávid Bea, akik a Losonczi Ágnes által vezetett veregyházi kutatásban értek el kiemelkedő eredményeket.

A közgyűlés záróakkordjaként került sor a társaság elnökségén belüli tisztújításra. A közgyűlés megválasztotta a 2003. évi elnökét. A jelölt Hrubos Ildikó volt, aki programbeszédében célként az ifjúságnak a társaság munkájába való aktívabb bevonását jelölte meg, illetve az európai uniós pályázatok fontosságát hangsúlyozta. A tagság egyöntetű szavazásának eredményeként, 33 igen és 3 nem szavazat mellett a 2003. évi elnök Hrubos Ildikó lett. Ezt követően Szirmai Viktória átadta elnöki székét a 2002. évi megválasztott elnöknek, Feleky Gábornak.

Sikeres évet zárt tehát a Magyar Szociológiai Társaság. A nagyobb intézményi bekapcsolódásnak, ezzel együtt a hatékonyabb információáramlásnak és talán a konferencia helyszínének köszönhetően, nőtt az érdeklődés a vándorgyűlés iránt a fiatalok körében is. Ennek következő lépése talán a fiatalok nagyobb arányú és mértékű bekapcsolódása lesz a társaság munkájába.

A SZOCIOLÓGIAI KÖZÉLET HÍREI

Cseh-Szombathy Lászlót a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották. Székfoglaló előadását *Ellentmondó tendenciák a párkapcsolatok stabilitásának-instabilitásának alakulásában* címmel 2002. január 21-én tartotta meg.

Szelényi Ivánt az ASA (American Sociological Association) legutóbbi kongresszusán a társaság 2003. évi alelnökévé választották.

Megválasztásukhoz – melyet a hazai szociológia megbecsülésének is tekintünk – mindkettőjüknek gratulálunk. Tisztségük ellátásához sok sikert, további eredményes munkálkodást kívánunk.

* * *

A Magyar Szociológiai Társaság Elnöksége ezúton fejezi ki köszönetét azon intézményeknek, amelyek a 2001. évben támogatták munkáját:

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Debreceni Egyetem Szociológia Tanszék

Kodolányi János Főiskola

MTA Közgazdaságtudományi Kutató Központ

MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztálya

MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet

MTA Szociológiai Kutatóintézet

MTA-VITA Alapítvány

Nemzeti Ifjúságkutató Intézet

Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

Pestterv Kft

Semmelweis Egyetem ÁOK Magatartástudományi Intézet

Szegedi Egyetem Szociológia Tanszék

TÁRKI Egyesülés

ABSTRACT

Zoltán Szántó–János. I. Tóth

Unemployment in Fejér County. Some Lessons from an Empirical Labour Market Research

In this paper we give an account of the results of an empirical research on the Fejér County labor market conducted in the first two months of 2001. The purpose of this research was to discover the facts, why this dynamic region of the country struggled with scarcity of labor force and unemployment at the same time. Especially foreign-owned companies wanted to hire foreign employees, when more than 12,000 unemployed workers were registered and the unemployment rate was 6.4 per cent in 2000. Notwithstanding this relatively high number, the composition of the unemployed did not allow for a real substitution of the existing labor force, having a positive effect on their wage as well. At a time when multinational corporations continuously had job announcements, only a small fraction of these 12,215 unemployed workers could be hired.

The result of this field study supported our view – based on the initial findings in the regional unemployment statistics – that in Fejér County, even though it was among the most dynamic and most developed regions of Hungary, there were substantial differences in the composition of the unemployed as well as in their chances to get a job. Due to many factors – though not with the same weight in all districts of the county labor market – only a fraction of the registered unemployed could find a job within a short period of time. On the one hand, low qualification, age, health and family problems of the potential workers were among these factors. On the other hand, overall lack of public transport contacts – due to the underdeveloped transport system of the county – had also a significant impact on unemployment, looking at the relatively long distance between the potential work place and the home of the unemployed.

Lajos Bódis

Multinational Mass Producers and the Public Placement Service

Multinational parts manufacturers and assembly plants are important actors in the Hungarian labour market. An increasing number of them are unable to find enough semi-skilled workers, although a significant proportion of unemployment benefit recipients is composed of the low-qualified, long-term unemployed. The study explores the reasons why matching the unemployed and employers is so difficult, and discusses the role of public placement service in mediation between them. In terms of the principal-agent theory the study analyses the consequences of the situation in which the public employment service acts in two different capacities: it offers services to companies and the unemployed, but it also acts as an authority over them. The study argues that the efficiency of the public placement service can be increased by refining mediation procedures, rather than by breaking up its current

organisation, according to the two functions. Finally, two novel labour market programmes will be discussed. It will be shown that they may improve matching the unemployed and employers, and reduce the risk of their opportunist behaviour.

Béla Janky

Employee Ownership in an Emerging Market Economy: Theoretical Considerations and the Empirical Evidence of the Hungarian Corporate Panel Survey

The study investigates the role of employee ownership in the emerging market economy of Hungary in the 1990s. We first briefly summarise the core of the various approaches to the problem of workers' participation in economic organisations. We focus our attention on the specific circumstances under which different forms of corporations owned by employees are more likely to survive in an „ideal typical” market economy. After a short theoretical survey we turn to the empirical evidence provided by the Hungarian Corporate Panel Survey, and try to test the theoretical hypotheses about the major determinants of the emergence of employee ownership in organisations. The data from the early and late 1990s show that basic characteristics of Hungarian industrial companies with employee ownership more or less follow the expected patterns. Nevertheless, the adopted explanatory variables can explain only a small part of the variance of form of ownership. Moreover, the large number of organisations with employee ownership in our samples remain unexplained.

Ferenc Moksony

Conceptualization and Scientific Discovery. On Paul Lazarsfeld's Methodological Philosophy

Scientific discovery is often identified with the sheer observation of a new phenomenon. Thomas Kuhn has convincingly shown this idea to be false, stressing the vital role that theory and conceptualization play in this process. The history of contextual analysis nicely illustrates the validity of Kuhn's argument: although its earliest applications date back to the 19th century, it was not until Paul Lazarsfeld discussed its basic logic in the 1950s that the potentialities of this method have been fully noticed. What Lazarsfeld added to isolated uses of this technique was a conceptual framework that greatly facilitated the diffusion of contextual analysis within the sociological community. This example shows that for a new method to get firmly established, mere application is not enough – serious conceptual work is needed as well. It also demonstrates one central element in Lazarsfeld's general methodological philosophy – namely, the strong commitment to the explication of the logical foundations of the procedures employed in empirical social research.

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kézíraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelmében, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájl foplin MS-Word for Windows 6.0 (vagy frissebb verziójú) formátumban, továbbá *közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail)* is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967: 35);

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979: 35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Irodalom címmel. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája folyóiratunkban a következő:

- (a) könyv: Szerző(k) megjelenés éve. A mű címe. A kiadás helye: a kiadó neve;
- (b) folyóiratcikk: Szerző(k) a megjelenés éve: A cikk címe. A folyóirat neve, az évfolyam sorszáma (a szám sorszáma): a cikk kezdő és befejező oldalszáma;
- (c) gyűjteményes kötetben szereplő cikk: A szerző(k) neve a megjelenés éve. A cikk címe. In A gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s) vagy Hrsg.): A kötet címe. A kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Példák:

- (a) Nagy János 1999. *A kert*. Budapest: Kertész Kiadó
- (b) Nagy János 1999. Hogyan öntözzünk? *Kertészet*, 25 (2): 23–35.
- (c) Kis Béla 1999. Mire jó a kapálás. In Nagy János (szerk.): *Kertészkedjünk!* Budapest: Kertész Kiadó, 89–101.

TARTALOM

Wolfgang Zapf: Hogyan vonhatjuk meg a német egyesítés mérlegét?

Hartmut Häussermann–Andreas Kapphan:
Berlin: a felosztott várostól a megosztott városig?

Harald Bodenschatz: Szebben lakni az új Berlinben?

Durst Judit: „Nekem ez az élet, a gyerekek”.

Csige András: Balliberálisok, jobboldaliak, függetlenek és extravagánsok

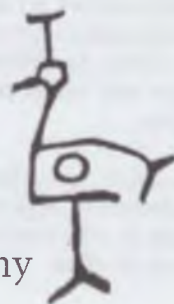
Csizmadia Ervin: Blairizmus = orbánizmus?
Nem.

Enyedi Zsolt: Prezidencializálódás
Magyarországon és Nagy-Britanniában

Horkay Hörcher Ferenc: A hatalom természetrajza

Tőkés Rudolf: Kormányváltás
vagy radikális rendszermódosítás?

Körösényi András: Az Orbán-kormány természetrajza

Felhívás? AZ!

A Liget folyóirat közleménye

Még két évtizede sincs, hogy folyóirat-teremtési próbálkozásaink során (rést keresve a rohamosan puhuló diktatúra meglehetősen tömör cenzúra-falán) *Pár-sor* című magánkiadású periodikánkba „vendég” címszóval csempésztük be szerzőtársainkat. Azt játszottuk, hogy szabadok vagyunk, tehát bárkihez fordulhatunk. Te kit hívnál? És te? Megnevezheted a világ bármely táján élő írástudót – végül is mi akadályozhatná a képzeletet, ha szabad vagy?

Mulatságosan – vagy nyugtalanítóan? – hasonló, ahogy hónapok óta kérdezzetjük egymást: *kivel, mivel* szeretnél találkozni a *Ligetben*? Szíved szerint merre nyitnál, mit változtatnál,

Hogyan formálnád-újítanád a lapot, a műhelyt?

Soha egyetlen valóságosan létező, publikáló ember neve nem merült fel közöttünk. Nem *valakit* szeretnénk megnyerni a *Ligetnek*, mert nem azt keressük, miképpen integrálódhatnánk jobban az adott kultúr-piacba, vagyis hogy kikkel lehetnénk versenyképebbek – nem a *Liget* egzisztenciája, hanem *esszenciája* a tét számunkra. S ha azt írjuk, leginkább

Irodalmi szociográfiát

szeretnénk olvasni, közölni, s hogy itt most

írókat, újságírókat, szociológusokat, társadalomtudósokat

hívunk, *társakat egy műfaj* – egy gondolkodásmód és magatartás – feltámasztásához vagy inkább újratertetéséhez, ábrázolásunknak ez a tárgyiasítása önmagában is jelezze

szembefordulásunkat.

Mert a mai kor, a különféle közösség konkrét viszonyait, egzisztenciális és szellemi körülményeit feltáró, dokumentáló, ábrázoló műveket várunk – ilyesfélét pedig, úgy hisszük, csak a jelen lidércnyomásának

ellenálló írástudók alkothatnak.

A gyönyörű hagyományokra tekintő irodalmi szociográfia állítólag anyagi okok miatt (tetsz?)halott. Csakhogy a nagybeteg Csehov nem azért utazott nyomorúságos körülmények között Szahalínra, nem azért készült hónapokig az útra, nem azért „találta föl” a modern adatgyűjtést, mert honorálták, azért ment oda és írta meg a *Szahalint*, mert ezt kellett tennie. S vélhetőleg Illyés Gyula is efféle indulattal – elkötelezettséggel – írta a *Puszták népét*, vagy Günter Wallraff (ha „korszerűen” balhésabb mezben is) azért küldte magát Nyugat-Németországban „legalulra”, a török vendégmunkás-szerepbe, mert másként gondolkodott – másként az írói létről és az írott szöveg funkciójáról is.

Liget nem hirdet pályázatot, nem kecsegtet busás ösztön- vagy egyéb díjjal, de a műhely

lehetőségei szerint támogatná

a konkrét művekkel vagy tervekkel hozzá forduló írástudókat, és munkájuk megjelentetését a folyóiratbeli publikáláson túl, önálló kötetben, a *Liget-könyvek* sorozatban és színvonalán biztosítaná. Ehhez a közös szellemi vállalkozáshoz kérünk és várunk társakat:

Levendel Júlia–Horgas Béla

Liget folyóirat

1122 Budapest, Kissvábhegyi út 4. Telefon: 355-06-36

Szerzőink

Szántó Zoltán

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Tóth István János

MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont

Bódis Lajos

BKÁE Emberi Erőforrás Tanszék

Jankó Béla

BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék

Balogh Eszter

PhD-hallgató, BKÁE

Lengyel György

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Tóth Pál Péter

KSH NKI

Pusztai Gabriella

Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszék

Verdes Emese

Debreceni Egyetem Szociológia Tanszék

Kamarás István

Veszprémi Egyetem

Kapitány Balázs

KSH NKI Kommunikáció Tanszék

Varga Barbara

MTA Politikai Tudományok Intézete

Moksony Ferenc

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Harcza István

KSH Társadalomstatisztikai Főosztály

Ivony Éva

PhD-hallgató, BKÁE

Nagy Csilla

PhD-hallgató, BKÁE

Csurgó Bernadett

PhD-hallgató, ELTE

Contents

IN MEMORIAM GYULA RÉZLER

<i>Zoltán Szántó–János I. Tóth: Unemployment in Fejér County. Some Lessons from an Empirical Labour Market Research.</i>	4
<i>Lajos Bódis: Multinational Mass Producers and the Public Placement Service.</i>	21
<i>Béla Janky: Employee Ownership in An Emerging Market Economy: Theoretical Considerations and the Empirical Evidence of the Hungarian Corporate Panel Survey</i>	46
<i>Eszter Balogh: Alternative Solutions of Labour Disputes.</i>	68
<i>György Lengyel: Talks with Gyula Rézler</i>	77
<i>Pál Péter Tóth: Gyula Rézler</i>	85

WORKSHOP

<i>Gabriella Pusztai–Emese Verdes: The Influence of Social Capital on Further Education of Denominational Secondary-school Students</i>	90
---	----

ORIENTATION

<i>István Kamarás: Péter Józsa's Work in the Sociology of Art</i>	107
<i>Balázs Kapitány: One and Half Decades of a Society of Risks.</i>	122
<i>Barbara Varga: The Millenary „Orchestral Score” of Sociology</i>	133

SOCIOLOGICAL HERITAGE

<i>Ferenc Moksony: Conceptualization and Scientific Discovery. On Paul Lazarsfeld's Methodological Philosophy</i>	149
---	-----

BOOKS

<i>István Harcsa: Notes on Tibor Valuch's Book Published under the Title <i>The Social History of Hungary in the Second Part of the Twentieth Century</i></i>	163
<i>Éva Ivony: Mladen Lazic (ed.): <i>Protest in Belgrade</i></i>	166
<i>Csilla Nagy: Unemployment in the Central East European Region. Nikolai Genov (ed.): <i>Unemployment. Risk and Reactions</i></i>	172

NEWS

<i>Bernadett Csurgó: <i>Environment and Society</i>. The 2001 General Assembly and Conference of the Hungarian Sociological Association.</i>	177
--	-----

ABSTRACTS	188
------------------------	-----

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>
<http://www.mtapti.hu/mszt>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

